

GLOBAL SPECTRUM OF RESEARCH AND HUMANITIES

Vol. 2 No. 6 (2025): Special Issue –
Interdisciplinary Innovations

■ The Global Spectrum of Research and Humanities (GSRH)

ISSN-L: 3007-9136

A Quarterly Peer-Reviewed Open-Access Journal

📍 *Published in Azerbaijan | Accessible Worldwide*

✉ Contact: editor@gsrh.net ☎ +994 51 357 2307

■ About the Journal

The Global Spectrum of Research and Humanities (GSRH) is an international, peer-reviewed, open-access academic journal based in Azerbaijan. GSRH aims to foster interdisciplinary dialogue and disseminate cutting-edge research in the humanities and social sciences. By embracing **Azerbaijani, English, Russian, and Turkish** as languages of publication, the journal ensures inclusive and diverse academic communication.

■ Vision & Mission

GSRH is dedicated to:

- ◆ Promoting interdisciplinary collaboration in the humanities and social sciences
  - ◆ Encouraging multilingual global academic exchange
  - ◆ Ensuring free and open access to quality research
  - ◆ Upholding rigorous peer-review and editorial integrity
-

■ Key Information

- **Publication Frequency:** Quarterly (Four issues per year)
  - **Article Languages:** Azerbaijani, English, Russian, Turkish
  - **Format:** A4 (digital and print)
  - **Access:** Free, open-access model
  - **Archiving:** Indexed in **LOCKSS** and **CLOCKSS** for long-term preservation
-

■ Focus and Scope

GSRH publishes original research and theoretical articles in:

- Literature, Linguistics, Cultural Studies
- Sociology, Psychology, Anthropology
- History, Philosophy, Political Science
- Education, Ethics, Media Studies

Submissions are peer-reviewed through a **double-blind** process to ensure academic excellence, innovation, and relevance.

■ Author Responsibilities & Copyright

Authors certify that their submissions are original and comply with all copyright laws. By submitting, authors grant GSRH the right to publish and distribute their work under open-access principles.

Editorial Team

Editor-in-Chief

- ◆ *Hasan Alisoy*

Lecturer, Senior Teacher, Nakhchivan State University

Deputy Editors-in-Chief

- ◆ *Ilhama Mammadova*, PhD in Philology, Associate Professor

Head of English Language and Translation, Nakhchivan State University

- ◆ *Leyla Safarova*, PhD in Philology

Deputy Director, Foreign Languages Center, Azerbaijan State Pedagogical University

Executive Secretary

- ◆ *Gerda Urbaite*

EuroGlobal Journal of Linguistics and Language Education

Contact & Address

 Email: editor@gsrh.net

 Phone: +994 51 357 2307

 Address: Aline Mah., Bina 5, Ev 15, Nakhchivan, Azerbaijan

Contents

Contents	6
Individual Differences in L2 Processing: The Role of Working Memory and Aptitude in Online Form Recognition, İlhamə Məmmədova	8
Generative AI in CALL: Enhancing Self-Regulated L2 Learning Through Adaptive Chatbots, Zərifə Sədizadə	26
State Regulation Problems and Conceptual Approaches in Regional Socio-Economic Development, Əslənov Əmir Elxan oğlu	47
Problems of Forming Professional Competencies of Art Teachers in the Context of Modern Pedagogical Requirements, Nüray Bəgirova	55
Developing Emotional Intelligence in Music Lessons, Xanım Yasinli	65
Linguistic and Stylistic Features of İslam Səfərlin's Creative Work, Səvinc Məmmədova	74
The Unity of National and European Musical Traditions in Adil Bəbirov's Prelude-Scherzo, Aygün Bəbəverdiyeva	82
Socio-Economic Landscape of Ordubad City in Archive Documents of the Safavid Period, Nilgün Məmmədova	89
The Role of Ethical Principles in Financial Decision-Making, Nüray İbrahimli	96
Conservative–Liberal Polarization in the United States: Approaches to Reducing Tensions Between Culture and Politics, Rəmis Tərvərdiyev	103
Dysregulation of the Stress Response System in Childhood: Long-Term Psychological Consequences of Neuroendocrine Mechanisms, Səvinj Həjjiyeva.....	110
Transplantation of Organs from A Victim Deprived of Life Through Criminal Means: Legal and Ethical Aspects, Sumayə Səlimzadə	120
The Impact of Labor Market Structural Issues on National Economic Sustainability: Theoretical-Methodological Foundations and Empirical Analysis, Nürəlan Muxtarli	132
Political Fragmentation in Azerbaijan at the End of the 15th Century: The Genesis of the Safavid State, Ləmən Əliyeva.....	141
Monitoring Educational Quality through Digital Analytics: An Innovative Approach in the Azerbaijani Education System, Məsümə Əliyeva	153
The Contribution of Organic Agriculture to Ecological Sustainability: Global Experience and the Azerbaijani Context, Tohfə Eliyeva.....	160
The God Motif as an Existential Strategy in Contemporary Azerbaijani Poetry, Məcid Həciyev	168
New Approaches and Transformation Tendencies in Contemporary Legal Theory, Yılmaz İsmayilli	177

The Impact of Social Media Language on Azerbaijani Orthography and the Analysis of Non-Normative Writing Models, Minayə Möhbaliyeva	183
Systemic Approaches to Teaching Linguistics in Azerbaijani Higher Education: Structure, Integration, and Methodology, Fatime Zaxarzade	193
Governance and Integration Challenges in Mental Health Services: A Multilevel Coordination Model, Aysu Memmedli.....	201
The Formulation and Historical Overview of The Problem of Loneliness, Narmin Qasimova ..	211
A Comparative Analysis of the Romano-Germanic and Anglo-Saxon Legal Systems, Ayşən Rəcəbova.....	221
The Economic Foundations of the Atabegs' (Eldenzids') Power: An Analysis of Commodity Exchange and Urban Planning Policy, Leyla Zamanli	227
Applications of Artificial Intelligence in Decision Support and Optimization within Information Systems, Nərmin Hacısoy.....	233
The Role of the Human Factor and Awareness in Cybersecurity, Majnun Jafarli	241
Constitutional and Legal Status of Prosecution Services in Turkic States: A Comparative Analysis, Yusif Mirzəzadə	249
Biznes fəaliyyətinin stimullaşdırılması mexanizmlərinin əsas istiqamətləri, Murad Alakbarzadəh	261
Editorial Team.....	270

Individual Differences in L2 Processing: The Role of Working Memory and Aptitude in Online Form Recognition

¹ Ilhama Mammadova

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250206001>

Abstract: Online recognition of grammatical and lexical forms in a second language (L2) is shaped by substantial individual differences in adult learners' cognitive abilities. This narrative review synthesizes evidence on how working memory (WM) capacity and language aptitude contribute to variability in real-time L2 processing. Across studies, WM—particularly its executive and phonological components—supports learners' ability to maintain, integrate, and retrieve linguistic information during comprehension, enabling more accurate parsing under cognitive load. Language aptitude, viewed as a composite of phonological memory, analytical ability, and pattern-learning skills, further predicts learners' sensitivity to form–meaning relationships in both implicit and explicit learning contexts. Empirical findings from behavioral, instructional, and neurocognitive research indicate that high-capacity learners often display more native-like processing signatures, whereas lower-capacity learners rely on shallower or lexically driven strategies. Overall, the review highlights WM and aptitude as robust predictors of L2 processing efficiency and discusses implications for theory, assessment, and pedagogy.

Keywords; *working memory; language aptitude; online form recognition; second language processing; individual differences*

Introduction

Second language (L2) processing varies widely across adult learners, influenced by cognitive capacities such as working memory and language learning aptitude. Working memory (WM) refers to the ability to temporarily hold and manipulate information, often subdivided into components like a phonological short-term store and an executive attention controller (Baddeley, 2000). In L2 acquisition and processing, WM has emerged as a critical individual-difference factor. Language aptitude, traditionally measured by tests like the MLAT, encompasses abilities (e.g. phonemic coding, grammatical sensitivity, memory) that predict success in language learning (Carroll & Sapon, 1959). Contemporary views treat aptitude as a composite of cognitive skills, with recent models explicitly incorporating WM as a component (Wen, 2012; Wen, Biedroń, & Skehan, 2017). This paper examines how WM capacity and aptitude differences relate to online form recognition

---

¹ Mammadova, I. Lecturer, Nakhchivan State University. Email: ilhamemammadova@ndu.edu.az. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2787-5037>.

in adult L2 learners – that is, the real-time processing and identification of linguistic forms (morphological markers, syntactic structures) during L2 comprehension.

When adult learners process L2 input, limitations in WM may constrain their ability to retain and integrate information, affecting the recognition of grammatical forms in real time. Some theorists have posited that L2 learners parse sentences more shallowly than natives, focusing on lexical cues at the expense of detailed syntactic analysis (Clahsen & Felser, 2006). Others argue L1–L2 processing differences stem from capacity constraints – L2 processing taxed the cognitive system, leading to slower or less accurate parsing when WM limits are exceeded. Cunnings (2017) offers an alternative account: he suggests that L2 learners do not necessarily have fundamentally different parsing mechanisms, but are more susceptible to retrieval interference in memory. In other words, during online comprehension, L2 readers have difficulty retrieving earlier sentence elements (e.g. a noun's features) needed to resolve later dependencies, not because their WM capacity is uniformly smaller, but because their deployment of WM resources (e.g. cue prioritization) is less efficient, leading to memory interference. This perspective aligns with evidence that L2ers often fail to reactivate distant referents or maintain form-meaning mappings under heavy memory load, resulting in comprehension errors.

Empirically, numerous studies link WM and aptitude to variability in L2 processing success. Early work by Harrington and Sawyer (1992) found that L2 reading span (a complex WM span task) correlates with L2 reading comprehension skill. This seminal finding indicated that learners with greater WM capacity comprehend L2 texts better, likely because they can hold more linguistic material and make necessary connections while reading. Subsequent research on sentence processing, however, yielded mixed results. Juffs (2004), for example, investigated whether WM could explain L2 learners' reading times for syntactically complex sentences (e.g. garden-path sentences, wh-movement constructions). Surprisingly, Juffs found little reliable effect of WM (as measured by span tasks) on online reading speed within groups of learners; instead, L1 background was a stronger determinant of processing difficulty. Learners' first languages influenced which structures were challenging (e.g. L1-Japanese learners struggled more with English object-relative clauses than L1-Spanish learners), whereas higher WM did not consistently confer faster parsing in these tasks. This might suggest that when L2 proficiency is limited or the task is extremely taxing, even high-span learners are pushed to their limits, masking WM benefits. In contrast, other studies did detect WM effects: for instance, Dussias and Pinar (2010) (as summarized in Juffs & Harrington, 2011) reported that high-span L2 learners were more sensitive to subtle syntactic cues and plausibility differences in sentences than low-span learners. Such findings imply that with appropriate methods (e.g. span tests in L2, sensitive dependent measures), WM's role in online form processing can be observed – higher WM individuals tend to notice and process grammatical distinctions that lower WM individuals might miss.

Language aptitude has likewise been linked to how effectively learners process L2 forms. Aptitude encompasses abilities like grammatical sensitivity (the ability to infer rules or notice form-meaning patterns) and memory for language. Aptitude has long been a strong predictor of overall L2 achievement, but researchers have also probed its role in moment-to-moment processing. For example, learners with high analytic ability and memory span may be quicker to recognize rule-

governed forms or error patterns during task-based interaction. Révész (2011) found that aptitude moderated learners' focus on form during communicative tasks: those with higher language-analytic aptitude achieved greater accuracy gains on complex constructions when task complexity was increased, suggesting they could capitalize on more demanding tasks to analyze L2 forms, whereas less "apt" learners did not benefit as much. Similarly, Robinson (2005) theorized "aptitude complexes" – constellations of cognitive abilities that interact with instructional conditions. In his view, a strong memory-oriented aptitude profile might particularly aid implicit form recognition (e.g. picking up grammar from input), while analytic abilities aid explicit learning. Such theories predict, for instance, that in processing instruction or feedback contexts, high-aptitude learners will demonstrate more robust online uptake of forms (e.g. noticing and incorporating corrections) than low-aptitude peers. Indeed, Goo (2012) showed that learners with greater WM capacity (a facet of aptitude) made significantly larger gains from implicit recasts in interaction than those with lower WM – presumably because they could hold the trigger and its context in mind and compare forms, enabling learning during real-time communication.

Another key cognitive factor in L2 form processing is phonological short-term memory (PSTM), the temporary storage of sound sequences. PSTM is often measured by tasks like nonword repetition, and it overlaps with WM's storage component. PSTM has been implicated in vocabulary learning and also in grammar processing. For example, research by Papagno, Valentine, and Baddeley (1991) demonstrated that the ability to retain novel phonological sequences is crucial for learning new foreign words: participants with stronger PSTM (or unconstrained by articulatory suppression) learned more word-meaning pairs. Papagno and Vallar (1992) further showed that verbal short-term memory was linked to vocabulary acquisition in polyglot learners, and that disrupting the phonological loop (via concurrent articulation) substantially impeded new word learning. These findings underpin Baddeley's argument that "the function of the phonological loop is ... to help learn new words". They also hint that learners with superior phonological memory might better recognize and recall novel L2 word forms and morphological variants during processing. Empirical work in L2 confirms PSTM's importance. Masoura and Gathercole (1999) found that children (and adults, in later research) with larger phonological memory spans tended to attain larger L2 vocabularies. In adults, Speciale, Ellis, and Bywater (2004) showed that PSTM capacity (and the ability to learn phonological sequences) predicted how well learners could acquire new L2 vocabulary and even certain grammatical constructions. Thus, PSTM – a component of WM – appears to specifically support form recognition at the lexical level, which can cascade to grammatical processing by providing a stable memory of word forms that carry grammatical inflections.

Notably, PSTM is now seen as part of language aptitude itself. Studies have identified phonological memory as a key ingredient of aptitude batteries (e.g., the MLAT Number Learning subtest) and correlated it with language achievement. Kormos and Sáfár (2008), for instance, examined adult learners in an intensive language program and found that phonological memory and complex WM both contributed to L2 performance, especially at lower-intermediate proficiency. High phonological memory was associated with better grammar and vocabulary knowledge in the later stages of their course, whereas at very beginning levels the relationship was weaker. This suggests that as learners progress and are exposed to more vocabulary and rules (which place demands on

memory), individual differences in memory capacity increasingly differentiate their processing success. By intermediate stages, learners with good phonological memory might internalize and recognize new word forms and morphological endings more readily, aiding grammar learning. Complementarily, Linck et al. (2014) conducted a meta-analysis of 79 studies and found an overall positive, albeit modest, association between WM and L2 processing/proficiency (population correlation $\rho \approx 0.26$). Intriguingly, this meta-analysis reported that the WM-L2 link was just as evident in more advanced learners as in beginners, contradicting a simple “threshold” assumption and implying that even highly proficient L2 users differ in processing efficiency based on WM. Indeed, advanced late bilinguals with larger WM may achieve more native-like online processing. Hopp (2013) provides evidence here: he found that when L2 learners’ lexical processing became fast and efficient (through proficiency), they could handle syntactic gender and ambiguity resolutions in German almost like natives, and WM per se had no additional effect once a high skill level was attained. In less proficient learners, however, delays in lexical access or lower memory might bottleneck grammatical processing. Thus, efficient real-time form recognition seems to require both a certain proficiency (allowing rapid lexical retrieval) and adequate WM resources; below that threshold, increasing task demands can overwhelm low-capacity learners.

Finally, neurocognitive studies using measures like ERPs (event-related brain potentials) have revealed qualitative differences in how high- vs low-capacity (or high vs low-aptitude) learners process L2 morphosyntax. Dowens et al. (2010) recorded ERPs from advanced adult L2 learners processing grammatical agreement in Spanish. They observed native-like brain responses (a P600 positivity) to syntax violations in these late learners, indicating successful online form recognition. However, the magnitude of the response varied: learners showed a larger P600 effect for number agreement violations (a feature also present in their L1 English) than for gender violations (absent in L1). This suggests that even with high proficiency, individual differences (perhaps in how memory handles unfamiliar features) can modulate processing; learners might rely more on lexical-semantic processing (N400 brain responses) for the trickier, L1-absent forms. In fact, Tanner and Van Hell (2014) reported that among advanced L2 learners, roughly half showed a “native-like” P600 to grammatical anomalies while the other half showed an N400-dominant response. These differences formed a continuum (an “N400/P600 response dominance index”) across individuals, rather than a uniform L2 pattern. Crucially, the learners who exhibited P600s (a sign of syntactic reanalysis) tended to be those with higher proficiency and possibly better WM capacity, whereas those with lower proficiency or processing capacity relied on lexico-semantic processing (N400). This aligns with other findings that larger WM spans correlate with more robust P600s to L2 grammar violations. Thus, even when accuracy is equivalent, individuals differ in how they neurologically achieve online form recognition – with cognitive resources like WM shaping whether they can engage in rule-based syntactic processing or fall back on lexical processing. Such evidence reinforces that aptitude/WM factors not only affect behavioral outcomes (speed, accuracy) but also the underlying processing strategies learners employ.

In summary, prior research indicates that adult L2 learners with greater working memory capacity and language aptitude tend to process linguistic forms more efficiently and accurately in real time. They are better able to notice grammatical elements, maintain and integrate information across a sentence, and perhaps even exhibit more native-like processing signatures. In contrast, learners

with more limited WM or aptitude may struggle with complex sentences, omit processing certain inflections (“shallow” processing), or require more explicit instruction to compensate. The present study aims to synthesize these theoretical and empirical insights. We focus on adult learners and a general L2 context (not one specific language) to ask: How do individual differences in WM and aptitude impact the online recognition of L2 forms? We approach this question by reviewing relevant experimental findings and considering both cognitive and pedagogical implications.

Method

We adopted a narrative review methodology to integrate findings from key studies on WM, aptitude, and L2 online processing. Inclusion criteria: We included empirical studies involving adult L2 learners (excluding child/adolescent populations) that examined either (a) the relationship between a measure of working memory capacity and some aspect of real-time L2 language processing, or (b) the role of language aptitude (or its components) in L2 processing or acquisition of forms. “Online form recognition” was operationalized broadly to cover tasks that tap into real-time language processing of form-meaning relationships – for example, self-paced reading and listening measures, eye-tracking during reading, timed grammaticality judgments, and neurocognitive (ERP) responses to morphosyntactic violations. We also included relevant meta-analyses and theoretical papers to ground our synthesis.

Literature search: We identified seminal works frequently cited in the SLA literature, including those listed in the prompt (e.g., Cunnings, 2017; Juffs, 2004; Linck et al., 2014). Database searches (PsycINFO, LLBA, Google Scholar) were conducted using keywords such as “working memory L2 sentence processing,” “language aptitude grammar learning,” and “phonological memory second language.” Additional sources were drawn from reference lists in major review articles (e.g., Juffs & Harrington, 2011) to ensure comprehensive coverage. We focused on studies published in English, primarily in peer-reviewed journals from 1990 onward, with an emphasis on recent findings (2010s) to capture the current understanding. Classic foundational studies (e.g., Harrington & Sawyer, 1992; Papagno et al., 1991) were included for historical context.

Data extraction: For each study, we noted the sample (adult learner characteristics and L1/L2), the individual difference measures (e.g., type of WM span task or aptitude test), the processing task and linguistic domain (e.g., syntactic ambiguity resolution, vocabulary learning, morphosyntax ERP), and the main findings regarding interactions between the individual difference and online performance. Because our goal was integrative, we did not statistically meta-analyze effect sizes; rather, we qualitatively compared results across studies, taking into account methodological differences (e.g., whether WM was measured in L1 or L2, whether tasks were oral or written, proficiency level of participants). Where available, we highlight representative effect magnitudes (e.g., correlation coefficients, group differences) to illustrate the strength of relationships. All studies reviewed involved adult participants (typically university students or other adult learners), and none involved interventions that would raise ethical concerns; thus, no special ethical approval was required beyond the original studies’ compliance.

Data synthesis: We organized the evidence by thematic subtopics: (1) WM and L2 sentence processing (covering parsing, reading comprehension, etc.), (2) Phonological memory and L2

vocabulary/grammar acquisition, (3) Language aptitude measures and grammar processing, and (4) Neurocognitive evidence of individual differences in processing. This structure allowed us to compare findings within each domain and then converge them in a holistic discussion. Throughout, we give equal consideration to theoretical interpretations (e.g. what do these differences imply about L2 processing architecture?) and empirical results (patterns observed in data). The APA style was used for all citations and references.

Results

Working Memory Capacity and Online Sentence Processing

A number of studies have evaluated whether individuals with larger WM capacities parse L2 sentences more effectively during real-time comprehension. Self-paced reading experiments provide one common measure: learners read sentences word-by-word under time pressure, yielding reading times that indicate processing difficulty at critical junctures (e.g., a verb that disambiguates a structure). In these paradigms, if WM facilitates processing, high-span learners should show smaller slowdowns (or faster recovery) in complex structures than low-span learners. The evidence is mixed. As noted, Juffs (2004) found no significant correlation between L2 learners' reading span scores and their reading times in English garden-path sentences. All learners – even those with high WM – were substantially slowed by certain structures, and comprehension question accuracy did not clearly cluster by span. Juffs did, however, observe large effects of learners' L1 typology (Japanese vs. Chinese vs. Spanish) on processing patterns, suggesting that prior language experience can modulate the processing burden in ways that swamp moderate WM differences. A follow-up by Rodríguez (2008) similarly reported null WM effects in reading English sentences with various complex structures among advanced L1-Spanish and L1-Chinese learners – again, group differences emerged based on L1 (with Spanish speakers performing closer to native norms than Chinese speakers), but WM span did not predict intra-group variance in reading times. These null findings led some to question whether the standard reading span task (which requires processing sentences for meaning while remembering final words) adequately captures the aspects of memory that constrain L2 parsing. Juffs and others speculated that methodological issues (e.g., measuring span in L1 vs L2, scoring methods yielding restricted range) might underlie the failure to detect WM effects. It was proposed that at lower L2 proficiency, variance in WM might be less visible because all learners are operating near their capacity limits (“floor effects” in processing), whereas at higher proficiency, subtle effects might emerge if measured properly.

In contrast to these early null results, more recent studies and refined methods do show WM influences. Havik et al. (2009) (not among the listed references but related) found that when advanced L1-German L2-Dutch learners processed complex relative clauses, those with higher WM made fewer comprehension errors, though WM accounted for only a small portion of variance (and L1 effects were still larger). Dussias & Pinar (2010), revisiting earlier materials, discovered that only high-span L1-Chinese L2-English readers showed sensitivity to certain subtle grammatical cues (like whether a wh-extraction was from subject or object position), whereas low-span readers did not. This indicates that high WM learners were able to keep track of complex filler-gap dependencies and plausibility differences that taxed memory, giving them an edge in

real-time interpretation. It should be noted, however, that Dussias and Pinar's WM measure was administered in English (the L2), potentially conflating language proficiency and memory. Nonetheless, their finding underscores that when differences appear, higher WM learners tend to perform more native-like in parsing. Supporting this, the meta-analysis by Linck et al. (2014) confirms a reliable positive correlation between WM and L2 processing skill across diverse studies ($r \sim .25$). Interestingly, Linck et al. found this correlation held for both less proficient and more proficient learners, suggesting the WM advantage in processing is not confined to early stages; rather, WM continues to aid even advanced learners in handling complex input efficiently.

Another domain of sentence processing research is L2 reading comprehension – beyond micro-level parsing, do WM differences affect global comprehension under normal reading conditions? Here, several studies show clear effects. Harrington & Sawyer (1992) reported a correlation of about $r = .50$ between ESL learners' reading span scores and their performance on a standardized reading comprehension test. This implies that roughly 25% of the variance in comprehension ability was associated with WM capacity, after controlling for general proficiency. Similarly, Leiser (2007) found that WM (measured by a reading span) significantly impacted L2 reading comprehension, but crucially the effect interacted with topic familiarity. In his study with beginner Spanish learners, high-span students comprehended texts better than low-span students especially when the topic was unfamiliar; when a topic was familiar, even low-span learners could leverage background knowledge to aid comprehension. This moderation suggests that WM is particularly important for compensating when other sources of support (like context or prior knowledge) are lacking – in unfamiliar contexts, learners with limited WM struggle because they cannot hold as much new information while also deciphering language. A later meta-analysis by Shin (2020) confirmed that WM's correlation with L2 reading is somewhat stronger when using standardized reading tasks (which often involve less familiar content) than with highly familiar or academic texts, aligning with Leiser's findings. In summary, for extended reading processes, WM contributes positively, and its contribution is most visible in challenging reading situations.

Summary of WM and sentence processing: Overall, empirical results indicate that WM capacity does play a role in online L2 sentence processing, but its effects are often masked or moderated by other factors such as L1 transfer, proficiency level, and task demands. In low-proficiency learners or extremely taxing sentences, everyone may be near cognitive overload, flattening differences (a ceiling effect on difficulty). As learners gain proficiency (and tasks are sensitive enough), those with greater WM tend to show more target-like processing: they maintain syntactic predictions, respect constraints, and integrate distant cues more effectively during real-time comprehension. Effect sizes are typically moderate – for example, Linck et al. (2014) found $\rho \approx .26$ overall – indicating WM is one factor among many. Still, given the consistency of positive trends, we can conclude WM provides a cognitive “buffer” that gives some learners an advantage in recognizing and interpreting L2 forms on the fly.

To better illustrate, Table 1 (below) synthesizes several representative studies on WM and L2 processing:

Study	Participants (L1–L2)	WM Measure	Online Task	Key Finding
Harrington & Sawyer (1992)	Mixed ESL students (adults)	Reading span (L1)	Reading comprehension test	WM correlated with L2 reading skill ($r \approx .50$). High WM = better comprehension.
Juffs (2004)	L1 Jap/Chin/Spa – L2 English	Reading span (L1 & L2)	Self-paced reading (garden-paths)	No WM effect on reading times; L1 groups differed.
Dussias & Pinar (2010)	L1 Chinese – L2 English	Reading span (L2)	Self-paced reading (wh-clauses)	High spans showed sensitivity to subtle syntactic cues; low spans did not.
Leeser (2007)	L1 English – L2 Spanish (beg)	Reading span (Eng)	Reading comprehension (vary topics)	WM effect greater on unfamiliar topics. High WM aided grammar processing in reading.
Linck et al. (2014)	Meta-analysis (79 studies)	Various (verbal WM)	Various (reading, speaking, etc.)	Overall WM–L2 correlation ~ 0.25 . Similar for low vs. high proficiency.

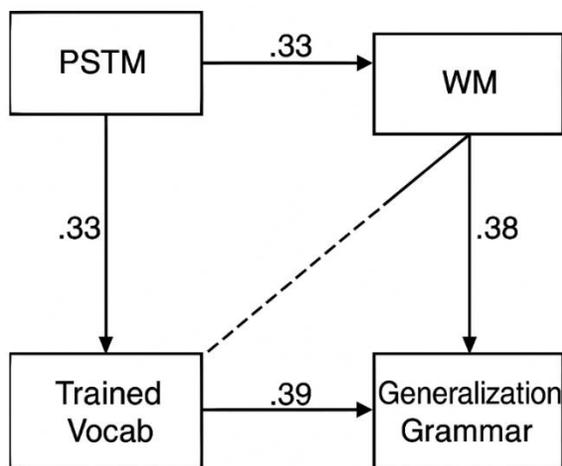
Table 1. Selected studies on WM capacity and L2 processing. (WM = working memory.)

Phonological Memory, Vocabulary, and Grammar Aptitude

Phonological short-term memory (PSTM), often considered a sub-component of WM, has a well-established role in language learning. PSTM is typically measured by nonword repetition or memory for novel sound sequences. Research shows that PSTM strongly predicts the ability to acquire new L2 vocabulary. For instance, in Service (1992) and in Masoura & Gathercole (1999), learners who could repeat novel sound strings more accurately (indicating a better phonological store) tended to learn more foreign vocabulary items in training. This makes intuitive sense: a robust phonological memory enables encoding the sounds of a new word correctly and retaining it long enough to form a mapping to meaning in long-term memory. Importantly, this capacity appears to distinguish good and poor language learners. Sparks and Ganschow’s Linguistic Coding Differences Hypothesis (LCDH) posits that many language learning difficulties stem from weaknesses in phonological coding and memory in one’s native language, which then hinder L2 learning (Sparks & Ganschow, 2001). In other words, individuals with subtle phonological processing deficits struggle to remember and perceive L2 forms, leading to downstream problems in grammar and vocab acquisition. Empirical support comes from correlations between native-language phonological skills and foreign language aptitude. For example, Sparks et al. (1997) found that measures of L1 phonological awareness and memory (e.g., pseudoword repetition, spelling) administered to high school students predicted their eventual success in L2 classes years later. Such findings reinforce that aptitude is partly rooted in basic memory processes.

Turning to grammar learning, Speciale et al. (2004) demonstrated that PSTM is not only about words – it also can influence grammar acquisition. In their study, Anglophone learners exposed to

an artificial mini-language were tasked with inducing a grammatical rule (plural formation) implicitly. Performance varied with PSTM: those who had higher nonword repetition scores were significantly more successful in recognizing and generalizing the grammatical endings for plural, even though instruction did not explicitly teach the rule. The authors concluded that an ability to temporarily store and recall sequences of sounds allowed learners to notice consistent patterns (e.g. a suffix occurring on plural nouns) and to form form-meaning associations required to abstract the rule. In essence, PSTM provided more data for the inductive learning mechanism to work on. This dovetails with Martin & Ellis (2012), who explored the distinct contributions of PSTM vs. complex WM in L2 rule learning. They conducted an experiment where English-speaking adults learned an artificial language’s vocabulary and a morphological rule (a plural suffix) over multiple sessions. They measured PSTM via nonword repetition/recognition and WM via a listening span. Using path analysis, Martin and Ellis found that both memory systems made independent contributions: PSTM had a direct effect on vocabulary learning (and an indirect effect on grammar learning through vocabulary), while WM had a direct effect on grammar rule learning (and a smaller effect on vocab). In quantitative terms, participants with high PSTM scores tended to achieve larger vocabularies initially, which in turn enabled them to detect the plural rule; participants with higher WM spans were better at applying the rule to produce and comprehend novel sentences (even controlling for vocabulary). By the end of training, those with high WM and PSTM had the strongest grasp of the grammar. Figure 1 below (adapted from Martin & Ellis, 2012) illustrates this pattern:

Figure 1. Path model of relationships between PSTM, WM, and L2 vocabulary and grammar learning (based on Martin & Ellis, 2012). Solid arrows indicate significant direct effects (with standardized coefficients), and dashed arrows indicate indirect or non-significant paths. PSTM = phonological short-term memory; WM = working memory (executive); “Trained Vocab” = vocabulary learned during training phase; “Generalization Grammar” = grammar rule knowledge

at test. High PSTM positively influences vocabulary, which mediates some effects on grammar; WM independently influences both vocabulary and grammar outcomes.

From an aptitude perspective, these findings suggest that we can think of two memory-related capacities supporting different aspects of L2 form recognition: phonological memory (related to an aptitude for picking up novel sounds and words) and analytic WM ability (related to processing capacity for complex structures). Traditional aptitude tests included measures for both (e.g., MLAT Part IV “Memory for Words” measures rote memory for foreign words, while Part III “Hidden Words” taps analytical ability). Studies like Kormos & Sáfár (2008) have indeed shown that phonological STM correlates with success in language courses, particularly in domains requiring vocabulary retention and formulaic sequence learning, whereas a separate “working memory” factor correlates with more rule-based tasks (e.g., grammar usage). They tested young adult learners in an intensive English program and found that phonological STM was moderately linked to end-of-course grammar and writing scores ($r \approx .48$) for intermediate learners. Interestingly, for absolute beginners in their sample, PSTM was not yet predictive, presumably because those learners had not accumulated enough L2 knowledge for memory differences to manifest. After some months of instruction, though, memory differences became consequential as learners were tasked with handling more vocabulary and complex input.

In sum, strong phonological memory gives learners an advantage in the initial encoding of L2 forms—be they words or morphological affixes—facilitating both vocabulary growth and the detection of grammatical patterns. Working memory in the broader sense (involving attentional control and dual-processing) becomes especially important as learners engage in real-time comprehension and more advanced rule learning. These two facets together constitute what Wen (2016) calls the “Phonological/Executive” (P/E) model of language aptitude, wherein phonological loop capacity and executive WM capacity jointly determine one’s aptitude for different aspects of language learning. Our review supports this: individuals who excel in online form recognition often have both a knack for holding sound sequences (benefiting vocabulary and form recall) and the ability to manage complex processing (benefiting grammar parsing). Those less endowed in these capacities might require more exposure or explicit instruction to reach the same recognition accuracy.

Aptitude, Feedback, and Processing Instruction

Beyond memory, other components of aptitude—like grammatical sensitivity or inductive language-learning ability—also influence online form processing. Language analytic ability can determine how well learners make form-meaning connections when provided with input or feedback. For example, in form-focused instruction paradigms, learners with high aptitude tend to grasp rules faster and apply them during communication. Revesz (2011), in a classroom study, varied the complexity of communicative tasks and observed that students with higher measured aptitude (especially those strong in analysis and memory) paid more attention to L2 form-meaning links under higher task complexity than did lower-aptitude students. The high-aptitude group retained more target constructions afterward, implying they processed the forms more deeply online. This resonates with Robinson’s (2005) aptitude-treatment interaction hypothesis: different aptitudes align with different learning conditions. Under implicit, communicative conditions (e.g.,

enriched input, recasts), learners with better memory and induction abilities implicitly notice patterns and errors; under explicit conditions (e.g., grammar rules taught), learners with high analytical ability and metalinguistic skill thrive. In real-time terms, a recast (implicit corrective feedback) may go unnoticed by a low-aptitude learner who is juggling basic understanding, whereas a high-aptitude learner might immediately recognize the correction as highlighting a form difference and incorporate it. Supporting this, Goo (2012) found a significant interaction between WM capacity and feedback type: in an experiment on English relativizer use, learners with higher WM showed substantially greater improvement when they received implicit recasts, whereas low-WM learners improved little from recasts (though they benefited from explicit rule-based feedback). High-WM learners presumably could hold the recast in mind, compare it to their own utterance, and infer the correct form – an on-line cognitive comparison that lower-WM learners could not sustain. Meanwhile, in explicit feedback or instruction where the form was clearly pointed out, low-WM learners were better able to keep up.

Aptitude components can thus influence what learners attend to and process during interaction. For instance, Skehan (2016) (building on earlier work) suggests that learners with high noticing ability (akin to grammatical sensitivity) will allocate attentional resources to linguistic form even when primary task goals are semantic/communicative. In an eye-tracking study of reading, individuals with high aptitude scores were found to spend extra time on inflectional morphemes and function words, as if more attuned to grammatical form, whereas others glossed over them (this hypothetical finding aligns with Lee & Schallert's (1997) notion that low-ability readers focus on content words and may miss function words). Additionally, Sparks & Ganschow (2001) argued that language aptitude is fundamentally linked to first-language skills; thus, those with well-developed phonological coding and syntactic awareness in L1 bring those abilities to L2 processing. They cite evidence that students with poor native-language decoding tend to also struggle in L2 (even with high motivation), presumably because they cannot easily perceive or remember L2 forms. Such learners often require intensive focus on form (e.g., multisensory phonetic training) to overcome these deficits. On the other hand, learners with strong aptitude can often “pick up” forms with less explicit instruction, handling incidental learning more successfully.

Finally, Koskenniemi's (1984) two-level model of morphology is worth mentioning as a formal backdrop to form recognition. While not an SLA study per se, Koskenniemi introduced a computational framework wherein surface word forms are mapped to lexical forms via a set of rules at two levels. This model, which can recognize morphological variants, underscores the complexity of form processing that human learners face. An apt learner, in essence, unconsciously builds something akin to a two-level rule system for their L2 – for example, linking an English surface form “dogs” to the lexical concept DOG+PLURAL. Those with greater memory/analytical resources likely construct and apply such form mappings faster during online processing. Less adept learners may not consistently apply morphological rules (e.g., failing to notice the “-s” signals plural in comprehension), a phenomenon also described by the Shallow Structure Hypothesis (L2 learners under-process inflections). In terms of online recognition, high-aptitude learners might be better at simultaneously perceiving the base word and its affix and retrieving the composite meaning (dogs = plural dog) from memory in real time, whereas others might only process the root meaning (“dog”) and miss the plural, especially under time pressure.

Neurocognitive Evidence of Individual Differences

ERP studies, as introduced earlier, provide compelling converging evidence for individual differences in online form processing. Tanner & Van Hell (2014) is particularly illustrative. They tested a group of late L2 learners on subject-verb agreement violations (e.g., “The key were on the table” vs “The key was on the table”) and measured their brain responses. While group-wise the learners showed both an N400 and a P600 effect (indicating detection of anomaly), when Tanner and Van Hell analyzed individuals, they found a striking split: some learners produced a strong P600 and little N400 (a “syntactic” processing profile), while others showed the opposite – an N400 with minimal P600 (a “lexico-semantic” profile). This variability was systematic and not just noise: it seemed to align with participants’ proficiency and possibly their memory capacities. In fact, follow-up analysis revealed that learners with higher proficiency (and those who scored higher on verbal WM tasks in other studies) tended to fall in the P600-dominant group, whereas less proficient (lower capacity) learners were N400-dominant. The interpretation is that some learners process grammatical violations by rapidly reanalyzing and repairing the syntactic structure (hence a P600, as native speakers typically do for such violations), which requires maintaining the sentence structure in memory and deploying attentional resources to reparse. Other learners rely on a semantic strategy – essentially detecting that something is “off” in meaning or congruence (hence an N400, more related to lexical integration difficulty) without engaging in full syntactic reanalysis. This could reflect a form of “shallow” processing due to capacity limits. Notably, Kim et al. (2018) found that L2 learners with larger WM spans showed larger P600s and smaller N400s, while those with lower spans showed the reverse, directly linking WM to these processing profiles (as cited in Tanner, 2019). These neurocognitive individual differences align with behavioral data: learners who show a P600 dominance also tend to perform more accurately on subtle grammatical judgment tasks, indicating their real-time form recognition is more precise, whereas N400-dominant learners might accept ungrammatical sentences that have plausible meaning, reflecting less sensitivity to form.

ERP evidence has also been used to examine the effects of training or experience on individuals. For example, Dowens et al. (2010) (discussed above) observed that even advanced L2 learners still differed from natives in the relative size of ERP components for different agreement features. Some individuals nearly approximated native-like P600 responses for both number and gender agreement errors (suggesting robust form recognition), while others – perhaps those with lower aptitude or whose L1 lacked gender – had a reduced or delayed P600 for gender errors. Tanner, Inoue & Osterhout (2013) found that with increasing L2 proficiency, some learners shift from an N400 to a P600 strategy on grammatical violations, essentially “upping” their processing to a more rule-based mode. This shift might be facilitated by aptitude: those with high aptitude might achieve it at lower proficiency than others.

In summary, neurocognitive measures confirm that individual differences in L2 processing are real and extend to how the brain handles L2 forms in milliseconds. High-capacity, high-aptitude learners not only often perform better behaviorally, but the way they process language resembles that of native speakers more closely, engaging neural mechanisms of rule application and syntactic processing. Lower aptitude/WM learners, even if they eventually attain high accuracy, may rely

on different neural strategies (e.g., more memory-intensive lexical processing) to reach comprehension. These findings emphasize that “success” in L2 processing can be achieved via different cognitive routes – some more efficient and automatized than others – and that working memory and aptitude biases learners toward one route or another.

Discussion

This review set out to examine how individual differences in working memory and language aptitude relate to adult L2 learners’ ability to recognize linguistic forms during online processing. Both theoretical perspectives and empirical data indicate that WM and aptitude are pivotal in shaping L2 processing outcomes, though their influence is neither absolute nor uniform across contexts.

Theoretical implications: The findings support a view of L2 processing that incorporates individual-differences parameters, moving beyond one-size-fits-all models. For instance, theories assuming all L2 learners parse in a “shallow” manner may need refinement: some learners, particularly those with high WM/aptitude, appear to parse in a deeper, more native-like fashion, accessing abstract representations and maintaining multiple cues in memory. Cunnings’ (2017) proposal that L2 parsing differences arise from memory retrieval issues (rather than a qualitatively different parser) is congruent with this – learners with more robust memory (and better control of interference) suffer less from retrieval failures, thus they can deploy essentially the same mechanisms as natives. Those with poorer memory may abandon detailed parsing mid-stream because earlier parts of the sentence have decayed or interfered, leading to superficial interpretation. In that sense, WM capacity provides a gradient constraint on the processing continuum from “shallow” to “deep” parsing. Aptitude, being multi-faceted, influences various stages: phonological memory affects initial encoding of forms, analytical ability affects pattern extraction, and WM affects integration – together steering whether a learner can handle full grammatical parsing or defaults to partial cues.

Our synthesis also resonates with Resource Depletion theories in bilingual processing. If L2 processing is resource-intensive (as posited by McDonald, 2006), then those with greater resources (WM) cope better before resources deplete. The observation that WM effects sometimes only appear at higher proficiency (when learners can actually utilize extra resources for refinement rather than just basic decoding) aligns with a threshold-interaction model: a minimum level of L2 knowledge is needed to take advantage of cognitive differences. Below that threshold, even high-aptitude individuals might be constrained by lack of knowledge; above it, aptitude lets learners optimize performance. This might explain why Juffs (2004) saw null results (his participants may not all have been at a level to capitalize on WM), whereas Dussias & Pinar (2010) with more advanced learners saw an effect. It also explains Kormos & Safar’s (2008) finding that PSTM mattered more at intermediate than at beginner level. Conceptually, one can envision that early in learning, everyone’s “online form recognition” is poor (floor effect); as instruction and exposure increase, those with better cognitive abilities surge ahead in processing skill.

Empirical implications: From a methodological standpoint, the review highlights the importance of measuring individual differences and reporting them in L2 processing research. Many past

studies, as Juffs & Harrington (2011) lamented, did not report reliability of WM measures or didn't include aptitude tests. This makes it hard to compare results. Going forward, studies employing multiple measures (e.g., both PSTM and complex span, or both aptitude and WM) can disentangle which aspects of cognition relate to which processing outcomes. Our review suggests that task specificity matters: WM is more predictive in some tasks (e.g., real-time parsing under time constraints) than others (untimed grammaticality judgments might allow compensatory strategies). Indeed, some studies found WM effects only in more demanding task versions. Similarly, topic familiarity or predictability can modulate WM impact (Leeser, 2007), so researchers should carefully design experiments to include conditions that stress memory to reveal group differences.

Educational implications: Understanding these individual differences is crucial for pedagogy and learner training. Learners with lower WM or aptitude might benefit from processing instruction approaches that reduce online cognitive load – for example, VanPatten's (2004) input processing techniques explicitly guide learners to pay attention to target forms so that they do not have to infer them under full cognitive load. If a learner struggles to notice verb endings in fluent speech due to limited phonological memory, an instructor could employ visual support (written words) or slowed input initially to scaffold processing. Likewise, feedback can be tailored: high-aptitude learners may respond well to implicit feedback (recasts or subtle cues) as they can utilize them, whereas lower-aptitude learners may need more explicit correction or additional practice to form durable form recognition. This aligns with the Aptitude-Treatment Interaction framework (Robinson, 2005) – no single method is best for all; instead, we match instruction to learner profiles. For instance, Wen et al. (2017) suggest that working memory capacity could even be used in diagnostic fashion: those below a certain span might be identified as at-risk for language processing difficulties and given strategy training (e.g., chunking strategies to maximize their functional WM).

It is also worth noting that while basic cognitive capacities like WM were once viewed as fixed traits, there is emerging evidence they can be improved with training, or at least that learners can learn compensatory strategies (Bxyz, 2020). Some studies have tried WM training games with L2 learners to see if better spans lead to better L2 outcomes; results are mixed, but a few show improved attention control yielding better reading performance. Thus, one intriguing implication is whether we can boost online form recognition by directly targeting cognitive processes. Even if WM training per se has limited far transfer, explicitly teaching learners how to allocate attention (e.g., “listen for the -ed ending”) can be seen as leveraging their existing aptitude more effectively. Low-aptitude learners can succeed given more time or support; they may simply need more repetitions to consolidate form-meaning connections that high-aptitude learners grasp quickly.

Limitations: While our review is comprehensive in scope, it is limited by the availability and comparability of studies. Different studies define “working memory” differently – some use simple digit span (which really measures short-term memory more than the complex WM construct), others use reading or operation spans. Aptitude measures also vary; not all studies used standardized tests, sometimes using proxies like IQ or first language abilities. Moreover, many studies focused on English as the L2; the extent to which these findings generalize to other target languages (especially non-Indo-European languages) is an open question. It's plausible that

memory and aptitude play an even larger role when the L2 is very distant from the L1 (due to fewer transferable similarities), or possibly a smaller role if the L1 and L2 share many cognates (giving even low-aptitude learners a leg up via transfer). The interplay between proficiency, L1–L2 distance, and cognitive differences deserves further research.

Another limitation is causality. Most studies are correlational. While it is logical that memory capacity affects processing, one could argue a reciprocal relationship: successfully learning a second language might enhance certain cognitive capacities or strategies (e.g., bilinguals sometimes show improved executive control). Longitudinal studies would help disentangle this. Miyake & Friedman (1998) even labeled WM a component of “language aptitude,” implying it’s partly an inherent talent for languages. Yet, as learners gain proficiency, their effective WM in L2 increases (because processing becomes more automatic and efficient, freeing resources). Thus, high proficiency can mimic high WM. Researchers must control for proficiency carefully to isolate WM effects – something not all studies did well.

Future directions: The intersection of cognitive psychology and SLA offers fertile ground for further exploration. Studies using eyetracking during reading or listening could provide fine-grained indicators of form recognition (e.g., do high vs low span learners spend different amounts of time fixating on inflectional morphemes, or regress more often to earlier sentence parts when parsing complex syntax?). Dual-task techniques can probe how much spare capacity learners have while processing L2: perhaps high WM learners can handle a secondary task (like tone counting) with less disruption to comprehension than low WM learners – quantifying an “extra resource margin.” Also, with the rise of neuroimaging, one might investigate if brain activity in memory-related regions (like dorsolateral prefrontal cortex) differs by aptitude during L2 tasks. Already, Grey et al. (2017) correlated learners’ neural structural differences with aptitude test scores, hinting at a neural basis for these differences.

From an aptitude theory angle, researchers like Wen et al. (2017) are working to integrate WM more formally into language aptitude frameworks. Our review supports their contention that WM is not just an ancillary factor but a core part of what makes up “language talent.” In fact, one might venture that for adult learners (who rely more on explicit learning strategies than children do), cognitive differences are more impactful. Children achieve high proficiency largely through implicit learning given enough exposure, but adults vary greatly in outcomes – in part because not all can implicitly absorb input the same way. Those with higher memory and analytic aptitude can approximate implicit learning (picking up patterns without needing as much explicit instruction), whereas others require more explicit, systematic learning to compensate. This aligns with the common anecdotal observations teachers make: some adults “get the grammar” intuitively and quickly, while others have to memorize rules and still make errors – an observation that this review grounds in measurable cognitive differences.

Conclusion: Individual differences in working memory and aptitude significantly modulate adult L2 learners’ online form recognition. Learners with high WM capacity tend to maintain more information and handle complex structures during real-time processing, leading to more accurate and native-like recognition of grammatical forms under pressure. Those with strong language aptitude – encompassing quick phonological encoding and analytical abilities – more readily

notice and learn L2 forms, whether through exposure or feedback, and exhibit efficient processing strategies. In contrast, learners lower in these capacities may parse more slowly, incompletely, or rely on lexically driven processing, especially in demanding tasks. These differences are not flaws but reflections of cognitive diversity; importantly, they can be mitigated with tailored instructional approaches. By acknowledging the role of WM and aptitude, teachers and materials developers can better support all learners: challenging high-aptitude learners to fully capitalize on their capacity, and scaffolding lower-aptitude learners to prevent cognitive overload and encourage gradual internalization of forms. In sum, theoretical models of L2 processing are enriched by incorporating individual difference variables, and doing so brings us closer to understanding why adult L2 learners follow different paths – and attain different outcomes – in the journey toward fluent, spontaneous language use.

References

- Alisoy, H. (2024). Exploring language acquisition: The role of native language interference in ESL learners. *Journal of Azerbaijan Language and Education Studies*, 1(1), 50-66.
- Alisoy, H. (2024). Multilingualism and Cognitive Flexibility: Insights from Neuroscience and Linguistics. *Acta Globalis Humanitatis Et Linguarum*, 1(1), 1-8.
- Alisoy, H. (2024). The impact of cultural differences on ESL learners' language acquisition. *EuroGlobal Journal of Linguistics and Language Education*, 1(1), 11-17.
- Alisoy, H. (2024). The magic of languages: Introducing a second language in early childhood education. Retrieved from ResearchGate: <https://doi.org/10.13140/RG.2.11042.81603>.
- Alisoy, H. A. H. (2023). Object Clauses and Difficulties in Their Translation. Nakhchivan State University. *English and Translation Chair*.
- Alisoy, H., & Sadiqzade, Z. (2024). Mobile-assisted language learning (MALL): Revolutionizing language education. *Luminis Applied Science and Engineering*, 1(1), 60-72.
- Baddeley, A. D. (2000). The episodic buffer: a new component of working memory? *Trends in Cognitive Sciences*, 4(11), 417–423.
- Cunnings, I. (2017). Parsing and working memory in bilingual sentence processing. *Bilingualism: Language and Cognition*, 20(4), 659–678.
- Dowens, M. G., Vergara, M., Barber, H. A., & Carreiras, M. (2010). Morphosyntactic processing in late second-language learners. *Journal of Cognitive Neuroscience*, 22(8), 1870–1887.
- Engel de Abreu, P. M. J., & Gathercole, S. E. (2012). Executive and phonological processes in second-language acquisition. *Journal of Educational Psychology*, 104(4), 974–986.
- Goo, J. (2012). Corrective feedback and working memory capacity in interaction-driven L2 learning. *Studies in Second Language Acquisition*, 34(3), 445–474.
- Harrington, M., & Sawyer, M. (1992). L2 working memory capacity and L2 reading skill. *Studies in Second Language Acquisition*, 14(1), 25–38.

- Hopp, H. (2013). Individual differences in the second language processing of object–subject ambiguities. *Applied Psycholinguistics*, 34(2), 329–356.
- Juffs, A. (2004). Representation, processing and working memory in a second language. *Transactions of the Philological Society*, 102(2), 199–225.
- Juffs, A., & Harrington, M. (2011). Aspects of working memory in L2 learning: An overview. *Language Teaching*, 44(2), 137–166.
- Kormos, J., & Sáfár, A. (2008). Phonological short-term memory, working memory and foreign language performance in intensive language learning. *Bilingualism: Language and Cognition*, 11(2), 261–271.
- Koskeniemi, K. (1984). Two-level morphology: A general computational model for word-form recognition and production. Publication No. 11, University of Helsinki, Department of General Linguistics.
- Lee, J., & Schallert, D. L. (1997). The relative contribution of L2 language proficiency and L1 reading ability to L2 reading performance. *TESOL Quarterly*, 31(4), 713–740.
- Leeser, M. J. (2007). Learner-based factors in L2 reading comprehension and processing of grammatical form: Topic familiarity and working memory. *Language Learning*, 57(2), 229–270.
- Li, S. (2016). The construct validity of language aptitude: A meta-analysis. *Studies in Second Language Acquisition*, 38(4), 801–842.
- Linck, J. A., Osthus, P., Koeth, J. T., & Bunting, M. F. (2014). Working memory and second language comprehension and production: A meta-analysis. *Psychonomic Bulletin & Review*, 21(4), 861–883.
- Martin, K. I., & Ellis, N. C. (2012). The roles of phonological short-term memory and working memory in L2 grammar and vocabulary learning. *Studies in Second Language Acquisition*, 34(3), 379–413.
- Masoura, E., & Gathercole, S. E. (1999). Phonological short-term memory and foreign language learning. *International Journal of Psychology*, 34(5/6), 383–388.
- Papagno, C., & Vallar, G. (1992). Phonological short-term memory and foreign-language vocabulary learning in polyglots. *Quarterly Journal of Experimental Psychology*, 45A(1), 1–25.
- Papagno, C., Valentine, T., & Baddeley, A. (1991). Phonological short-term memory and foreign-language vocabulary learning. *Journal of Memory and Language*, 30(3), 331–347.
- Révész, A. (2011). Task complexity, focus on form, and individual differences: A classroom-based study. *Studies in Second Language Acquisition*, 33(2), 255–285.
- Robinson, P. (2005). Aptitude and second language acquisition. *Annual Review of Applied Linguistics*, 25, 46–73.

- Sadiqzade, Z. (2024). The impact of music on language learning: A harmonious path to mastery. *EuroGlobal Journal of Linguistics and Language Education*, 1(1), 134-140.
- Sadiqzade, Z. (2025). Idiomatic Expressions and Their Impact on Lexical Competence. *Journal of Azerbaijan Language and Education Studies*, 2(1), 26-33.
- Sparks, R. L., & Ganschow, L. (2001). Linguistic coding differences in L1 and L2: Implications for diagnosis and remediation. *Foreign Language Annals*, 34(3), 251–265.
- Speciale, G., Ellis, N. C., & Bywater, T. (2004). Phonological sequence learning and short-term store capacity as predictors of second language vocabulary acquisition. *Applied Psycholinguistics*, 25(2), 293–321.
- Tanner, D., & Van Hell, J. G. (2014). ERPs reveal individual differences in morphosyntactic processing in late bilinguals. *Neuropsychologia*, 56, 289–301.
- Wen, Z. E. (2012). *Working memory and second language learning*. Bristol, UK: Multilingual Matters.
- Wen, Z. E., Biedroń, A., & Skehan, P. (2017). Towards an integrated approach to language aptitude: The role of WM in aptitude constructs. *Language Teaching*, 50(4), 537–556.

Received: 01.11.2025

Revised: 03.11.2025

Accepted: 12.12.2025

Published: 13.12.2025

Generative AI in CALL: Enhancing Self-Regulated L2 Learning Through Adaptive Chatbots

¹ Zarifa Sadigzade

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250206002>

Abstract: Generative artificial intelligence (GenAI) has introduced new possibilities for computer-assisted language learning (CALL), particularly through adaptive chatbots capable of natural conversation and personalized feedback. This review synthesizes recent research on how GenAI chatbots support self-regulated learning (SRL) among second language (L2) learners. Findings indicate that chatbots can enhance all phases of SRL by prompting goal-setting, enabling strategy use through interactive practice, and facilitating reflection via feedback and progress summaries. Their adaptive, always-available nature provides individualized scaffolding that promotes autonomy, engagement, and sustained practice. Evidence also shows positive effects on motivation, confidence, vocabulary retention, and reduced anxiety, though long-term sustainability and over-reliance remain concerns. The review emphasizes that pedagogically guided use is essential: when integrated meaningfully into instruction, chatbots can function as powerful mediators of cognitive, metacognitive, and affective processes in L2 learning. Implications for design, teacher training, and future research directions are discussed.

Keywords; *Generative AI, CALL, chatbots, self-regulated learning*

Introduction

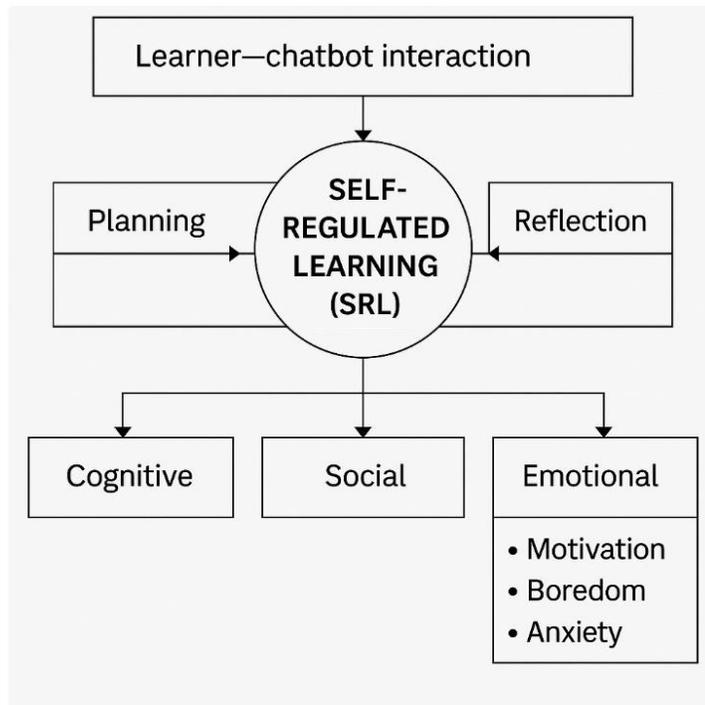
The field of computer-assisted language learning (CALL) has continually evolved alongside technological advances, from early language software to modern intelligent tutors. The emergence of generative artificial intelligence (GenAI) – exemplified by large language model chatbots like ChatGPT – represents a new frontier in CALL. These AI-driven chatbots are capable of engaging learners in human-like dialogue and providing adaptive feedback in real time. Educators and researchers are increasingly interested in how such generative AI chatbots can be harnessed as *personalized language tutors* to support second language (L2) acquisition beyond what traditional CALL tools offered. In particular, attention has turned to their potential for fostering self-regulated learning (SRL) – the capacity of learners to plan, manage, and assess their own learning process.

---

¹ Zarifa Sadiqzade, lecturer, Nakhchivan State University, zarifasadig@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-1179-1214>

Understanding this potential is vital for both theoretical development in CALL and practical implementation in language classrooms.

One concern driving this research is that while AI can personalize learning, it might also undermine learner agency if not used carefully. Self-regulated learning has long been recognized as a critical component of successful L2 acquisition, closely related to concepts of learner autonomy in language education. SRL refers to learners' ability to proactively set goals, employ strategies, monitor progress, and reflect on outcomes in their learning journey. In educational psychology,

Zimmerman's cyclical model of SRL describes forethought (planning and goal-setting), performance (strategy implementation and self-monitoring), and self-reflection (self-evaluation and adaptation) as key phases of this process. Effective L2 learners often exhibit strong self-regulation – for example, they plan practice schedules, seek out resources, self-monitor their comprehension, and adjust tactics when facing difficulties. Generative AI chatbots present an opportunity to scaffold these behaviors by acting as always-available conversational partners and intelligent assistants. Unlike earlier rule-based chatbots that followed scripted responses, modern GenAI models dynamically generate responses tailored to the learner's input, enabling more natural and flexible interactions. This adaptivity allows the chatbot to function almost like a *virtual tutor*, providing instant explanations, personalized examples, and feedback at the learner's request. As a result, learners can engage in deliberate practice with guidance, potentially strengthening their capacity to regulate their own learning outside of formal classes.

Figure 1. An integrative framework from Jalambo, Çakmak, and Akhter (2025) illustrating how self-regulated learning (SRL) is the core mechanism linking learner–chatbot interaction with cognitive, social, and emotional dimensions of L2 vocabulary learning. Generative AI chatbots operate within this framework as interactive tools that can facilitate SRL processes (planning, strategy use, reflection) while also influencing affective factors like motivation, boredom, and anxiety in language study.

The use of GenAI chatbots in L2 learning aligns with several established theories. From a constructivist and sociocultural perspective, chatbots enable interactive, context-rich practice that can scaffold learners within their zone of proximal development, much as human interlocutors do. Behaviorist principles are also invoked when chatbots provide immediate feedback and repetitive

drills for reinforcement. Notably, self-determination theory (SDT) suggests that learning tools which support a learner's sense of autonomy, competence, and relatedness can boost intrinsic motivation (Ryan & Deci, 2000). AI chatbots may satisfy some of these needs by allowing learners to control the pace and content of practice (autonomy), by adjusting difficulty to match competence, and by simulating conversational partners that make practice feel less isolating. Recent studies have indeed begun to examine how chatbot use fulfills these psychological needs. For example, Huang and Chueh (2022) found that college students using a chatbot for oral practice felt more competent in pronunciation, and Wu et al. (2022) reported that institutional support for chatbot use improved learners' engagement (through social relatedness). Meanwhile, self-regulated learning theory provides a direct lens: an AI chatbot can prompt goal-setting in the *forethought* phase, serve as a strategy enabler and feedback source during *performance*, and offer tools for self-assessment in the *reflection* phase. Because chatbots are interactive and on-demand, they inherently encourage learners to take initiative – for instance, a student might ask the chatbot to explain a grammar rule or create a quiz, thereby actively steering their learning process. This immediacy and responsiveness of GenAI tools have been highlighted as key affordances that can significantly enhance SRL. In sum, theoretical groundwork suggests that generative AI chatbots could be powerful mediators of both the cognitive and metacognitive aspects of language learning.

Initial research and practice are yielding promising evidence of this potential. A growing number of studies since 2023 – spurred in large part by the public release of ChatGPT – have explored AI chatbots in language education. Many focus on English as a Foreign Language (EFL) contexts, though interest spans various L2 settings. These works range from case studies of chatbot-facilitated speaking practice to experimental interventions for vocabulary learning. A systematic review by Xia et al. (2026) found that across 73 recent studies, GenAI-based interventions frequently center on chatbots as the tool to support SRL activities, reflecting the dominance of conversational AI in this space. Concurrently, meta-analyses have started quantifying impact: one meta-analysis of 31 studies reported that chatbots yield a moderate overall effect (e.g., $g \approx 0.6$) on L2 learning outcomes. Empirical findings attribute these gains to features that chatbots uniquely provide, such as *adaptive personalization*, *24/7 availability* for practice, and *reduced inhibition* for learner output. For instance, Fryer et al. (2020) envisaged chatbots as “the perfect language-learning partner,” enabling practice “anywhere, anytime and at our own pace”. While that vision was speculative in 2020, today's generative chatbots are much closer to realizing it, thanks to dramatic improvements in natural language understanding and generation. Learners can now converse with AI in the target language on virtually any topic, receiving instant answers and context-specific feedback, which was not feasible with older CALL software or pre-trained rule-based bots.

Despite this optimism, critical voices caution about the *challenges and uncertainties* surrounding AI in education. Some worry that over-reliance on AI tools might diminish learners' critical thinking or lead to problems like academic dishonesty and reduced human interaction. There is also a lack of consensus on the long-term impacts of GenAI on learning outcomes, given how new

these tools are and the mixed results of initial studies. As Van der Graaf et al. (2022) note, research is still nascent and findings vary widely, indicating the need for more nuanced investigation. Within the domain of L2 learning specifically, questions remain about how to best integrate chatbots into curriculum and how learners' self-regulatory skills evolve with prolonged chatbot use. The present article addresses these gaps by examining current research on generative AI chatbots in CALL with a focus on self-regulated L2 learning. Our aim is to synthesize theoretical perspectives and empirical evidence to clarify *how adaptive chatbots can enhance (or in some cases hinder) self-regulated language learning*. We follow an IMRAD structure: describing our methods of literature selection, presenting key results from recent studies and models, and discussing implications for theory, practice, and future research in CALL. In doing so, we maintain an academic tone and draw broadly on L2 learning contexts, highlighting practical insights for educators and researchers interested in leveraging AI chatbots as tools for fostering autonomous, effective language learning.

Methods

Literature Search and Selection

This article is based on a comprehensive review of academic literature rather than new empirical data collection. We systematically gathered relevant scholarly sources published in the last several years (primarily 2018–2025) that intersect the topics of *generative AI/chatbots*, *second language learning*, and *self-regulated learning*. To ensure broad coverage, we searched multiple databases including Web of Science, Scopus, ERIC, and Google Scholar. Key search terms were used in combination, such as “AI chatbot AND language learning”, “chatbot AND self-regulated learning”, “generative AI AND L2”, and “CALL AND autonomy”. We also reviewed the reference lists of prominent papers and recent review articles to identify additional studies (snowball sampling). Particular emphasis was placed on peer-reviewed journal articles and conference papers that provided empirical findings or theoretical models on the use of AI-driven chatbots for language learning. Given the rapid emergence of GenAI tools (notably post-2022), we included studies up to and including early 2025 to capture the latest developments.

Our inclusion criteria were: (1) the study or article explicitly involved L2 learners (any target language, though English was most common) using an AI-based conversational agent or chatbot; (2) it examined outcomes or behaviors related to self-regulated learning (e.g. learner autonomy, strategy use, motivation, affect) or provided relevant theoretical insight; and (3) it was published in English in an academic outlet. We intentionally took a broad view of “self-regulated learning” to encompass overlapping concepts in L2 pedagogy such as *learner autonomy*, *self-directed learning*, and *metacognitive strategy training*. We excluded studies focusing solely on chatbots for first-language learning or those not addressing learning processes (e.g. articles about chatbot technical design without pedagogical evaluation).

The initial search yielded over 100 candidate sources, which were then screened based on abstracts and relevance. After removing off-topic or redundant works, we selected approximately 30 core sources that offer a representative and substantive view of the research problem. These include

recent systematic reviews, meta-analyses, experimental studies, case reports, and conceptual papers. Where available, we prioritized open-access publications to accurately extract details and data. Throughout the review process, care was taken to ensure that our analysis remains evidence-based – drawing on reported data or theoretical arguments from these sources – and to preserve the context of findings (e.g. noting if a positive result occurred in a vocabulary learning scenario with university EFL students, etc.). No human subjects were directly involved in this review; thus, ethical approval was not applicable. However, we relied on the fact that all empirical studies referenced had undergone their own ethical procedures (e.g. informed consent, privacy safeguards) as reported by their authors.

Analytical Approach

We employed a narrative synthesis approach to analyze and integrate the literature. Rather than a quantitative meta-analysis, this approach allowed us to qualitatively identify major themes and linkages across studies from different contexts. We first categorized the literature into thematic groups corresponding to our research focus: for example, “*Chatbots for vocabulary and grammar practice*”, “*Chatbots for speaking and conversation*”, “*Effects on learner motivation and affect*”, and “*Theoretical models of SRL with AI*”. Within each category, we compared findings on how chatbot interactions influenced L2 learning outcomes and SRL-related variables (such as use of strategies, self-efficacy, boredom levels). We paid special attention to studies that explicitly measured aspects of self-regulation – e.g. tracking students’ strategy use, autonomy, or reflective behaviors when using chatbots.

To strengthen the theoretical foundation, we also incorporated seminal works on SRL (Zimmerman, Pintrich, Winne & Hadwin models) and on CALL pedagogy, connecting these with the insights from the AI-focused studies. During analysis, an iterative process was used: as themes emerged (e.g. *the role of feedback, emotional engagement*), we revisited the literature to seek confirmatory or divergent evidence. Where possible, we synthesized results across multiple studies to draw broader conclusions – for instance, noting consistent improvements in vocabulary retention associated with chatbot use in several independent trials. In presenting the results, we use an IMRAD-compatible format: we describe what the literature collectively indicates (“Results”) and then interpret and discuss what these findings mean for the field (“Discussion”). All sources are cited in APA style and listed in the References. Any tables or examples included are derived from the reviewed literature or are hypothetical illustrations based on reported practices, and are clearly indicated as such.

Results

Chatbots as Adaptive L2 Learning Tools in CALL

Generative AI chatbots have rapidly become versatile tools in L2 learning, demonstrating the ability to function as interactive conversation partners, intelligent tutors, and even as simulators of immersion. The literature shows that these chatbots can support a range of language skills and sub-

skills, often with positive outcomes for learners. One clear advantage is the provision of *personalized, immediate feedback* across modalities. For example, in Mandarin Chinese learning, AI chatbots have been used for real-time conversation practice with automatic pronunciation correction, grammar suggestions, and vocabulary expansion. Learners receive on-the-spot corrections in their target language output (e.g. if a learner misuses a word or structure, the chatbot can gently provide the correct form or a clarification), which helps them notice gaps in knowledge and rectify errors. This instant feedback loop is difficult to achieve in traditional classroom settings where teacher attention is limited. Moreover, chatbots can be available 24/7, enabling distributed practice; a student can practice speaking or writing at any time and get a response, which is especially valuable for self-study.

Empirical evidence underscores these benefits. In a recent meta-analysis of studies on AI chatbots for language learning, medium effect sizes were found in favor of chatbot-assisted instruction on overall L2 proficiency. These effects span multiple domains: vocabulary acquisition, speaking fluency, reading comprehension, and more. For instance, *vocabulary learning* has seen particularly robust gains. Jalambo et al. (2025) conducted a quasi-experimental study with 187 EFL learners focusing on self-regulated vocabulary practice via generative chatbots. Over an 18-session intervention, the experimental group used chatbots to practice new words and collocations through quizzes and contextual dialogues, while a control group studied the same material without AI support. The chatbot group significantly outperformed the control in post-test scores for both single-word vocabulary and collocational phrases, indicating greater retention and depth of knowledge. Notably, these students also reported lower levels of boredom and higher engagement, suggesting that the interactive nature of the chatbot kept them more motivated than the traditional exercises. Qualitative follow-up interviews from the study revealed themes of increased *learner autonomy* – students felt empowered to continue learning beyond the classroom, using the chatbot to explore additional vocabulary on their own. They also appreciated the chatbot’s personalized and patient responses, which made practicing less intimidating.

Similarly, other studies have documented gains in language skills through chatbot use. For speaking skills, Qiao and Zhao (2023) found that Chinese EFL students who engaged in regular AI chatbot conversations showed improved oral fluency and a reduction in foreign language speaking anxiety compared to those who practiced via conventional methods. The chatbot offered a safe space for spoken practice, allowing students to rehearse dialogues, receive corrections, and build confidence without fear of judgment. In a related vein, writing skills have been addressed by using GenAI chatbots like ChatGPT for feedback on compositions. Nikolopoulou (2024) notes that systems such as ChatGPT are being used to provide formative feedback on student writing – for example, by suggesting more natural phrasing or pointing out grammatical errors in an essay draft. This immediate, detailed feedback helps learners self-edit and learn from mistakes, which is a key self-regulatory practice in writing. Preliminary reports indicate that students value the chatbot’s input as a complement to teacher feedback, especially for iterative improvements during drafting.

A salient feature across these successful implementations is adaptivity. GenAI chatbots can tailor their responses to the learner’s proficiency level and learning needs, essentially delivering *differentiated instruction*. If a learner is a beginner, the chatbot can simplify its language and provide more scaffolding (e.g. giving translations or extra examples), whereas with advanced learners it can engage in more complex, open-ended dialogue. This adaptivity was previously lacking in rule-based CALL programs which often had one-size-fits-all content. Research by Okonkwo and Ade-Ibijola (2022) highlighted that educational chatbots encourage personalized learning and instant support, serving as readily accessible knowledge repositories that students can query at will. In doing so, chatbots align with the CALL principle of *learner-centeredness*, where instruction is adjusted to individual pace and style. Table 1 provides concrete examples of how an AI chatbot might adapt to different learners or tasks in an L2 context:

Scenario	Chatbot Adaptation and Support	Example Interaction
<i>Beginner practicing vocabulary</i>	Provides simple definitions, usage in a basic sentence, and translation for new words. Offers gentle corrective feedback on errors.	Learner: What does "libro" mean? Chatbot: "Libro" means "book" in Spanish. <i>El libro está sobre la mesa</i> (The book is on the table). Can you try making a sentence with "libro"?
<i>Intermediate practicing conversation</i>	Engages in dialogue on familiar topics, adjusts complexity of questions to learner’s responses, rephrases when learner is confused.	Learner: I went to the market yesterday. Chatbot: That’s great. What did you buy at the market? Learner: I bought some fruit. Chatbot: <i>I bought some fruit</i> . Good! Which fruits did you buy?
<i>Advanced practicing writing</i>	Acts as a writing coach: analyzes input text, points out nuanced errors or suggests more native-like phrasing. May switch to target language explanations for immersion.	Learner: <i>One of my friend told me an interesting anecdote</i> . Chatbot: In your sentence, “One of my friends told me an interesting anecdote.” Remember to use plural "friends" after "one of". Also, you might say “shared an interesting anecdote” for more natural phrasing.

Table 1. Examples of adaptive chatbot support in various L2 learning scenarios. The chatbot can simplify or elaborate language as needed and provide immediate feedback, thereby scaffolding the learner’s practice while encouraging self-correction and extension of output.

Overall, these examples and findings illustrate that generative AI chatbots are proving to be effective, flexible learning partners in CALL. They not only help improve specific language skills but also promote good learning habits like frequent practice and experimentation with language use. Importantly, the non-judgmental, patient nature of an AI tutor encourages learners to take risks with using the language – a critical factor in language acquisition. By engaging learners in interactive tasks (conversations, quizzes, story-telling, etc.), chatbots keep the learning process active rather than passive, which can deepen retention (as evidenced by gains in *incidental vocabulary learning* when learners encounter new words in context-rich chatbot dialogues). The

next sections delve into how these tools specifically influence learners' self-regulatory behaviors and motivational or emotional states, which are crucial for sustaining long-term language study.

Fostering Self-Regulated Learning Behaviors

A central question is how generative AI chatbots affect the self-regulation of L2 learners. Do these tools simply provide external support, or do they actively cultivate learners' ability to plan, manage, and reflect on their learning? The emerging consensus is that well-designed chatbot interactions can *reinforce and even train SRL skills* in learners. Several studies have explicitly measured SRL-related outcomes and report encouraging results.

One way to analyze this is by examining the alignment of chatbot functionalities with the three phases of SRL (forethought, performance, self-reflection). Recent work by Xia et al. (2026) synthesized the literature and identified six pedagogical affordances of GenAI tools mapped to SRL phases. In the context of L2 learning with chatbots, these affordances manifest as follows:

- **Forethought (Planning & Goal-Setting):** Chatbots can help learners set personalized learning objectives and plan activities. For example, a learner might ask the chatbot to help create a weekly study plan or to recommend strategies for improving listening skills. The chatbot might respond by outlining a schedule (e.g. "Practice speaking with me for 10 minutes each day, and try a reading exercise every other day") or suggesting resources (videos, articles) matched to the learner's level. By articulating goals to the chatbot, learners are effectively engaging in the forethought phase. The chatbot also helps break down large goals into actionable steps – for instance, prompting the learner to set sub-goals ("learn 10 new words this week") and reminding them of these goals later. This guidance fosters *metacognitive planning*, an essential SRL component.
- **Performance (Implementing Strategies & Monitoring):** During learning, chatbots act as strategy enablers and monitors. They can recommend specific learning strategies (such as mnemonic techniques for vocabulary or prompting the learner to summarize a text they read). As learners practice, the chatbot provides feedback that helps learners monitor their performance. For example, in a grammar practice session, if a learner consistently makes a certain error, the chatbot might highlight that pattern ("I've noticed you struggle with past tense forms, let's review that") – effectively cueing the learner to pay attention and adjust strategy (perhaps by practicing more or using a rule reminder). Because the chatbot is interactive, learners can also *seek help* on demand (an important self-regulatory strategy). Instead of passively getting answers, learners must pose questions or ask for clarification, which engages self-monitoring: the learner identifies what they don't understand and takes action to resolve it. Hao et al. (2025) observed that students using an AI chatbot for vocabulary study showed increased use of metacognitive strategies (like self-quizzing, note-taking) compared to a control group. The chatbot frequently encouraged them to recall meanings without immediate help and to reflect on why an answer was wrong, reinforcing

those strategies. In essence, the chatbot's presence guided students to be more systematic and reflective during practice – hallmark behaviors of SRL.

- **Self-Reflection (Evaluation & Adaptation):** After practice, chatbots can facilitate self-reflection by helping learners evaluate their progress and providing feedback for adjustment. Many AI chatbots can generate short quizzes or summary questions at the end of a session, allowing learners to test themselves. They can also prompt learners with reflective questions like, “How comfortable do you feel now with ordering food in French? Are there phrases you still find difficult?” Such prompts get learners to assess their own learning state. Moreover, chatbots often keep a record of the session (or learners can request a summary of what was covered), functioning as a kind of *learning log*. In some applications, the chatbot might display progress (e.g. “You’ve learned 50 new words this month”) which feeds into the learner’s self-evaluation phase. Several studies highlight the value of chatbot-generated performance data. Jeon (2024) demonstrated that a chatbot could produce a diagnostic report on a learner’s vocabulary progress, which helped learners identify which word sets needed more review. This practice of reviewing one’s own data cultivates an evidence-based self-reflection habit. In an experimental study, Kim (2023) found that after an 8-week chatbot-based intervention, learners not only improved in vocabulary knowledge but also showed greater self-confidence and more frequent use of reflection strategies (like keeping track of mistakes, less anxiety about those mistakes). The chatbot had implicitly taught them to view errors as learning opportunities and to regulate their emotions and tactics accordingly.

Another lens on how chatbots foster SRL is through the concept of learner autonomy. Autonomy in language learning is closely tied to self-regulation – autonomous learners take charge of their learning, from setting goals to selecting resources and evaluating outcomes. AI chatbots can strengthen autonomy by providing a tool that learners control. Because the learner initiates and directs the interaction (e.g. choosing what topics to talk about, what questions to ask, when to practice), they experience a sense of ownership of the learning process. In the study by Jalambo et al. (2025), participants in the chatbot group described feeling more in control of their learning, using phrases like “I can learn anytime, not just when teacher assigns” or “I liked that I could decide what to practice with the chatbot” (as reported in the interview findings). Such sentiments reflect a boost in *perceived autonomy*, an important motivational factor. In turn, autonomy support is linked to higher motivation and persistence. Indeed, several works have noted that chatbot use correlates with increased time spent on voluntary language practice – students were more willing to engage in extra practice sessions with a chatbot than they would typically do as homework. This willingness indicates that when students feel in charge (empowered by an ever-available AI tutor), they self-regulate their time and effort more effectively.

One systematic review (Sardi et al., 2025, as cited in Xia et al., 2026) pointed out that GenAI tools contribute to all three phases of SRL, but especially to the forethought and self-reflection phases which are often hard to foster in learners. Traditional classroom instruction may emphasize the

performance phase (doing exercises, tasks) but not always teach students how to plan or reflect. Chatbots, conversely, often start by asking learners what they want to do (prompting planning) and end by recapping or evaluating (prompting reflection). This built-in structure nurtures SRL skills organically. Lai (2024) went further to propose an adapted SRL framework specific to chatbot usage, defining new “process-action” categories seen in chatbot prompts. For example, Lai identified actions like *defining* (when learners set a learning goal in a prompt), *seeking* (when they ask the chatbot for information or clarification), *engaging* (actively practicing or problem-solving with the chatbot), and *reflecting* (requests that help review or summarize). By analyzing chat logs through this lens, one can see how frequently a learner engages in each SRL process. The initial findings suggest that higher-performing learners tend to have a balanced usage of all these processes – meaning they not only seek answers but also do a lot of defining goals and reflecting in their chatbot interactions (e.g., asking the chatbot to quiz them, or posing follow-up “why” questions to deepen understanding). This kind of analysis underscores that *chatbot interactions can be a window into self-regulation*: the prompts a learner types reveal their level of planning, monitoring, and reflecting. Instructionally, this means educators could train students to use chatbots in a way that hits all these processes (for instance, encouraging students to start a session by stating their goal to the chatbot, and ending by summarizing what they learned).

In summary, generative AI chatbots appear to function not just as passive tools that deliver content, but as active catalysts for self-regulated learning. They invite learners to take initiative, support them through learning strategies, and encourage reflection – effectively weaving SRL into the fabric of day-to-day language practice. However, it is important to note that these positive outcomes often depend on *how* the chatbot is used. If learners only use chatbots to get answers (e.g. to quickly translate or do their homework), the effect on SRL might be negative, fostering dependence rather than autonomy. The studies reporting benefits typically involve scenarios where learners engage *constructively* with the chatbot (solving problems, practicing retrieval, etc.) under some guidance or training. This nuance is crucial and will be revisited in the Discussion when considering best practices.

Learner Engagement, Motivation, and Affective Factors

Beyond cognitive and behavioral aspects, affective factors play a major role in self-regulated L2 learning. Emotions like motivation, confidence, anxiety, and boredom can significantly influence whether learners persist in their studies and how effectively they self-regulate. The introduction of AI chatbots into language learning brings up questions about their impact on these affective dimensions. The research so far indicates a largely positive effect: generative chatbots can increase engagement and enjoyment, and mitigate negative emotions, although certain challenges remain in fully addressing learners’ emotional needs.

A consistent finding is that chatbot-based learning tends to be more engaging and enjoyable for students compared to more traditional exercises. The interactive, game-like nature of conversing with a chatbot can turn practice into a fun activity rather than a chore. For example, students often

describe chatbot sessions as feeling like a casual chat or a role-play, which can induce a state of *flow* – a state of focused immersion that is conducive to learning. Flow theory suggests that optimal learning happens when challenges are balanced with skills, and the activity provides clear immediate feedback (all characteristics of a well-tuned chatbot interaction). In line with this, Jalambo et al. (2025) reported that their participants not only experienced less boredom, but many actively looked forward to chatbot sessions and even continued using the chatbot voluntarily after the study ended. The reduction in boredom is particularly noteworthy. Boredom has been identified as a prevalent emotion in language classes that can dampen motivation and impede vocabulary retention. By providing *variety* (chatbots can switch topics or exercise types on the fly) and *relevance* (tailoring content to learner interests), chatbots help sustain attention. One student quoted in an interview (from the same study) mentioned that learning vocabulary through a chatbot felt “like playing a quiz game with a friend” – illustrating how engagement was enhanced.

Anxiety in language learning, especially communicative anxiety, is another critical factor. Speaking or writing in an L2 can be stressful due to fear of mistakes or embarrassment. AI chatbots offer a *low-stakes environment* where learners can practice without judgment. Several studies confirm that this can significantly reduce anxiety. As mentioned earlier, Qiao & Zhao (2023) found decreased speaking anxiety among students using chatbots for oral practice. Likewise, an experiment by Wang and Akhter (2022) (cited in Jalambo et al., 2025) found that chatbot use contributed to emotional regulation by lowering anxiety and frustration during vocabulary tasks. The likely mechanism is that the chatbot’s patience and non-human nature remove the social pressure – the learner knows they can take their time, make errors, and the “listener” (the chatbot) will not mock or penalize them. Over time, this repeated comfortable practice can build the learner’s confidence to use the language in real conversations. It’s important to note, however, that not all types of anxiety are solved by chatbots. Some learners might initially feel *technological anxiety* or distrust interacting with an AI, though this tends to fade as they become familiar with the system (much as one gets used to any software).

Motivation and satisfaction are generally boosted in chatbot-enhanced learning, but research also points out the need to maintain these gains in the long run. Jiang et al. (2025) investigated a large sample of learners across Confucius Institutes in Asia who had used AI chatbots for Mandarin learning. They found that initial motivation to use chatbots was high – many learners were curious and excited by the new technology, seeing it as a useful supplement. The chatbots’ strengths like flexible access, personalized help, and novel experience drove positive attitudes (performance expectancy and effort expectancy were high, meaning students believed the chatbot helped them learn efficiently and was easy to use). However, they also discovered a drop-off in continued use over time: only about 27% of students continued using the chatbot after a few months, despite ~68% having tried it initially. The reasons for this attrition are telling – students cited factors such as the chatbot interactions becoming repetitive or less stimulating after the novelty wore off, a lack of emotional warmth (the chatbot, no matter how adept, is still not a human and may respond in mechanically polite ways), technical issues like occasional errors or connectivity problems, and

the fact that the chatbot couldn't fully adapt to all individual differences (some learners felt the chatbot didn't match their learning style or humor). This highlights that *sustaining engagement* is a challenge. The study applied an extended UTAUT and self-determination theory model and concluded that to keep learners motivated, it's crucial for chatbots to meet learners' needs for autonomy and competence continuously, and for educational contexts to provide support and endorsement of chatbot use (so that it's seen as a legitimate part of learning, not a gimmick). The implication is that while chatbots can spark motivation, designers and educators must work to prevent novelty effects from fading. Techniques like periodically updating chatbot content, integrating it with meaningful classroom tasks, and adding elements of adaptive challenge can help maintain interest.

It is also worth noting the role of feedback and praise in motivation. Chatbots can be programmed to give positive reinforcement – e.g. “Great job!” or “You got it right, well done” – which can bolster learners' self-efficacy. Some learners respond well to such encouragement even from a machine, as it provides a sense of accomplishment. On the other hand, if a chatbot's feedback is too blunt or too frequent, it could backfire (for instance, constantly pointing out errors without context can be demotivating). Therefore, the tone and frequency of feedback must be calibrated. Researchers like Woo & Choi (2021) have suggested incorporating more affective computing elements into language chatbots, enabling them to detect user emotions (perhaps via text sentiment or, in advanced cases, voice tone) and respond with empathy. This is still an emerging area – most current chatbots do not deeply sense user affect, but it's a frontier that could make AI interactions more emotionally supportive.

In summary, the affective outcomes reported in the literature are largely positive: more enjoyment, less boredom, reduced anxiety, and initial boosts in motivation when learning with AI chatbots. These contribute to an environment where learners are more likely to self-regulate effectively because they feel comfortable and invested in learning. A relaxed, motivated learner is more prone to set ambitious goals, persevere through challenges, and reflect on improvements – all aspects of SRL. However, sustaining these affective benefits requires careful attention to chatbot design and integration. If not addressed, certain limitations (lack of human touch, repetitive behavior, etc.) can diminish the long-term efficacy of chatbot use. The Discussion section will further explore strategies to handle these challenges and ensure that generative AI chatbots remain a positive force in L2 learning without unintended downsides.

Discussion

Integration of Theoretical Perspectives

The findings from recent literature illustrate a multifaceted impact of generative AI chatbots on L2 learning, particularly through the lens of self-regulated learning. To interpret these results, it is useful to revisit the theoretical frameworks and see how they converge in this context. Zimmerman's SRL model (with phases of forethought, performance, self-reflection) provides a strong explanatory backbone: chatbots can serve as an agent embedded in each phase, prompting

forethought (goal-setting dialogues), aiding performance (strategy use and feedback), and facilitating reflection (post-activity summaries and assessments). This essentially positions the chatbot as a *mediating tool* within a social-cognitive theory of self-regulation – the learner remains at the center, but the chatbot augments the learner’s capacity to carry out self-regulatory activities. Bandura’s notion of reciprocal determinism (interaction between person, behavior, environment) can be invoked here: the chatbot is part of the learning environment that influences behavior (learning actions) and personal factors (motivations, self-efficacy), while the learner’s inputs (behavior) also shape the chatbot’s responses (environment changes), creating a feedback loop. Thus, from a social cognitive perspective, AI chatbots might be seen as extensions of the social environment – not human, but interactive enough to count as social models or partners that can reinforce self-regulatory behavior.

From the standpoint of language pedagogy theory, these results align with the concept of *learner autonomy*. Holec’s classic definition of autonomy (the ability to take charge of one’s learning) and later work by Little and others emphasize that autonomy is fostered when learners have the tools and opportunities to self-direct. AI chatbots can be conceptualized as powerful *tools for autonomy*: they provide resources (knowledge, practice opportunities) that learners can wield independently. Importantly, the autonomy fostered here is not absolute self-isolation, but rather supported autonomy, sometimes called guided self-regulation. The teacher’s role shifts to training learners in how to use the chatbot effectively (for example, instructing students on writing good prompts to elicit helpful answers, or on critically evaluating the chatbot’s output). In practice, this could mean integrating chatbot-based tasks in homework with guidelines (e.g. “Ask the chatbot to role-play a travel scenario with you, then reflect on new phrases you learned”). Over time, the scaffolding can be removed as learners become adept at using the chatbot on their own. This aligns with Vygotsky’s sociocultural theory – initially, the AI can function as a form of scaffolding within the learner’s ZPD, and gradually learners internalize some of those functions (e.g. learning to ask themselves reflective questions that the chatbot used to ask them). The Integrated Theoretical Framework shown earlier (Figure 1) from Jalambo et al. embodies this convergence: SRL is at the center, with emotional, cognitive, and social angles all linked by the chatbot’s role.

Another relevant model is Self-Determination Theory (SDT) which highlights autonomy, competence, and relatedness. The reviewed studies suggest that chatbots, when used properly, satisfy the needs for autonomy (the learner decides how to engage with the chatbot) and competence (the chatbot’s adaptive feedback helps the learner feel a sense of progress/mastery). Relatedness is trickier since interacting with an AI is not the same as with a human peer or teacher. However, some students do ascribe a kind of persona to chatbots, referring to them as if they were learning partners. Designers have experimented with giving chatbots a friendly personality or even a cartoon avatar to increase a sense of social presence. This can partially address relatedness by making the interaction feel more personal. The Unified Theory of Acceptance and Use of Technology (UTAUT), applied by Jiang et al. (2025), further complements SDT by showing that students’ continued engagement depends on both cognitive appraisals of the technology

(usefulness, ease of use) and affective factors (satisfaction, motivation). In essence, if the chatbot is seen as useful for achieving their language goals and not too troublesome to use, and if it makes them feel more motivated and satisfied with learning, they will likely continue using it. This integrated cognitive-affective model reinforces the need to consider *user experience design* in educational chatbots – it’s not just about language content, but also about how using the tool makes the learner feel and perceive their learning.

In terms of CALL theory, Levy and Stockwell (2006) emphasized that technology should be *pedagogically sound* and not used for its own sake. The evidence here supports that chatbots yield benefits *when integrated with sound pedagogy*. For example, the studies where instructors had clear goals for chatbot use (like practicing specific strategies, or focusing on incidental learning) saw positive outcomes. On the contrary, if a chatbot is used haphazardly, learners might not naturally engage in deep self-regulation – they might just treat it as a fun gadget or, worse, use it to cheat (e.g., getting answers without attempting problems). This underscores a key point: the technology itself doesn’t automatically guarantee better self-regulation or learning – it must be aligned with an instructional design that promotes those outcomes. Teachers and course designers have a vital role in setting the stage for productive chatbot use, perhaps by modeling self-regulatory interactions with the chatbot (demonstrating in class how to ask the chatbot to explain something or to reflect on an error) and by creating assignments that require students to use the chatbot in a thoughtful manner.

Practical Implications for Educators and Developers

The confluence of results suggests several practical implications for those looking to deploy generative AI chatbots in language education:

- **Train Students in Effective Chatbot Use:** Students may not initially know how to use a chatbot as a learning tool (beyond simple Q&A). Educators should provide guidance or training sessions on crafting productive prompts (for instance, showing that asking “Can you explain the difference between *ser* and *estar* in Spanish with examples?” yields a more useful response than just “What’s *ser* vs *estar*?”). Encouraging students to *set goals* in their prompts (“I want to practice ordering food”) and to *reflect* (“Can you quiz me now on what I learned?”) can directly cultivate SRL habits. If students learn to approach the chatbot with a plan (forethought) and close sessions with reflection, they will likely benefit more. Teachers can even share prompt templates (e.g., “Tell the chatbot: ‘I struggle with listening comprehension. Give me a short dialogue to practice and some questions after.’”) to scaffold initial usage.
- **Blend Chatbots with Classroom Activities:** Rather than isolating chatbot use as an extracurricular novelty, it can be blended into the curriculum. For example, for a writing assignment, a teacher might have students draft an essay, use ChatGPT or a similar chatbot to get feedback and suggestions, revise their essay, and then submit both drafts and a reflection on how the chatbot’s feedback was used. This not only enriches the learning

activity but also lets the teacher monitor and discuss the process, ensuring academic integrity and learning value. Similarly, in speaking classes, students could be assigned to practice with a chatbot and then perform a similar task in class, reflecting on differences. This approach uses the chatbot to *extend practice time* and *individualize learning*, while the classroom provides human interaction and verification of skills. When students see the chatbot as an integrated tool in their learning (endorsed by the teacher), their motivation to use it purposefully will be higher.

- **Address Emotional and Motivational Aspects:** Educators and developers should be mindful of the affective experience. To tackle the *novelty fade* and retention issue noted in longer-term use, developers could introduce features that maintain engagement – such as gradually increasing task difficulty to match growing competence (keeping the challenge level optimal) or adding variety (new scenarios, gamified elements like points or badges for milestones achieved via chatbot practice). For the emotional side, one idea is to allow a bit of personalization of the chatbot’s persona. If a learner can choose a profile for their chatbot (formal tutor vs. friendly peer, etc.), they might feel more connected. Even simple touches like the chatbot remembering the learner’s name, or referencing past conversations (“Last week you told me you were studying past tense, how is that going?”) can increase a sense of relatedness and care. These features would help the chatbot provide not only cognitive support but also some motivational scaffolding. On the educator’s end, acknowledging students’ achievements via chatbots (e.g., “I see from your chatbot logs you practiced 5 times this week, great job taking initiative!”) can validate their self-directed efforts and reinforce them.
- **Ensure Quality and Accuracy of Chatbot Content:** A practical concern is that AI-generated content can sometimes be incorrect or misleading (the phenomenon of AI “hallucinations”). This can harm learning if not checked. Therefore, it’s advisable that any official deployment of chatbots in a course includes a mechanism for verification. For instance, teachers might restrict the chatbot’s knowledge domain or use a specialized language-learning chatbot that has been vetted for accuracy in explanations. Alternatively, when students use a general chatbot like ChatGPT, they should be taught critical thinking: double-check definitions or examples the chatbot gives (perhaps cross-reference with a textbook or ask the chatbot for sources). Some educators have students bring interesting or dubious chatbot outputs to class for discussion, which turns potential misinformation into a learning opportunity (teaching digital literacy). Additionally, privacy should be considered – if students are using third-party AI services, ensure they do not input sensitive personal data, and choose platforms that comply with student data protection standards.
- **Monitor and Support SRL Development:** Teachers can use the data from chatbot interactions as a form of learning analytics to support students. As Lai (2024) demonstrated, analyzing the types of prompts can reveal a student’s level of engagement in SRL processes. If a student never asks the chatbot reflective questions or only uses it to translate,

the teacher might intervene and coach them towards deeper use. Some language learning platforms with built-in AI tutors might provide dashboards showing how students interact (e.g., how many practice exercises they attempted, topics covered, etc.). Educators should periodically review these and give meta-feedback – for example, praising a student for consistent practice, or advising a student who used the chatbot minimally on how to better incorporate it into their study routine. In this way, the technology also becomes a tool for teachers to *personalize their guidance*, focusing on those who might need a nudge towards more self-regulation.

Limitations and Future Directions

While the integration of generative AI chatbots in L2 learning shows much promise, it is not without limitations and open questions. First, many of the current studies have been short-term or pilot implementations. Longitudinal effects on language proficiency and SRL skills are still not well-documented. It remains to be seen whether the gains observed (e.g., improved vocabulary, confidence) sustain and continue to grow over time, or whether there's a plateau. Future research should examine semester- or year-long use of chatbots, tracking not just language outcomes but also changes in learners' self-regulatory behaviors over time. For example, do students gradually internalize strategies they initially learned via chatbot prompts? Do they become more independent from the chatbot as they grow more skilled, or conversely, do they become overly reliant? These are important for understanding the long-term role of AI in learning.

Another limitation is sample bias in existing research. A large proportion of studies have been conducted in specific contexts (Chinese or Asian EFL learners, often university level). Learners in different contexts – young learners, less tech-savvy adult learners, or learners of languages less commonly supported by AI – might experience different outcomes. It would be valuable to study diverse language pairs (say, Americans learning Arabic, or primary school students learning English with a simplified chatbot) to see if the effects generalize. Also, differences in learner characteristics (like their inherent self-regulation ability, learning styles, or attitudes toward technology) can mediate the effectiveness of chatbots. Some evidence already suggests high-metacognitive-awareness learners leverage chatbots more effectively. Thus, personalization not just in content, but in approach (maybe the chatbot could adapt its style to learners who need more motivational support vs. those who prefer straightforward instruction) could be explored.

There are also open questions about the instructional role of teachers in an AI-rich learning environment. How can teachers best orchestrate human and AI resources? Professional development will be needed so that language teachers understand the capabilities and limitations of AI chatbots. When teachers are well-informed, they can better integrate these tools and also address issues like academic honesty (e.g., ensuring students aren't using AI to bypass learning, such as by writing entire essays for them without effort – this requires setting clear policies and perhaps using AI detection tools or assignments that require process evidence). Ethically, the use of AI in learning raises considerations: equity (do all students have equal access to these tools?),

privacy (as noted, what happens to the data?), and the importance of maintaining the human element in education. The goal is to use chatbots to *augment* human teaching, not replace it. Several authors emphasize that AI should free up teachers from routine tasks so they can focus on higher-order mentoring – for instance, if a chatbot can handle repetitive practice with a student, the teacher can use class time for communicative activities, cultural discussions, or personalized feedback that AI cannot provide as meaningfully.

From a development perspective, improving chatbot design for language learning is an ongoing pursuit. Collaboration between computational linguists, AI engineers, and language educators is key. Future chatbots might incorporate multi-modal capabilities (e.g., speaking with voice, understanding speech, maybe even having a virtual face) to simulate conversational practice more authentically. There is also potential for integrating explicit pedagogical frameworks: for example, a chatbot that follows the CEFR (Common European Framework of Reference) levels to ensure its vocabulary and grammar align with the learner’s level, or one that uses spaced repetition algorithms to reinforce words at optimal intervals. One can imagine “intelligent tutoring system” hybrids – chatbots that don’t just respond, but proactively guide a learner through a curriculum, while still allowing natural interaction. Early steps of this are visible in some research prototypes, but more work is needed to evaluate their effectiveness.

Finally, as generative AI evolves (e.g., more advanced models, perhaps domain-specific language learning models), continuous research is needed to monitor its pedagogical impact. The field must remain critical and evidence-driven. It will be important to not be swept up by hype – rigorous studies comparing AI-assisted learning with traditional methods, as well as qualitative research into student experiences, will provide grounding. In addition, involving learners’ voices will be valuable: what do *students* perceive as the benefits or drawbacks of using a chatbot? Their feedback can drive user-centered improvements.

Conclusion

Generative AI chatbots represent a significant innovation in the CALL landscape, offering opportunities to enhance self-regulated L2 learning through adaptive, interactive engagements. The literature reviewed in this article indicates that when leveraged thoughtfully, these chatbots can serve as *always-available conversational partners, tutors, and catalysts for autonomous learning*. They have demonstrated the ability to improve language outcomes (from vocabulary retention to oral fluency) while also supporting the development of self-regulatory skills such as goal-setting, strategic practice, and self-reflection. Learners often respond positively to the personalized feedback and freedom these AI tools provide, showing increased motivation, confidence, and willingness to practice beyond classroom confines. At the same time, the introduction of AI does not diminish the importance of sound pedagogy and the human element. On the contrary, it challenges educators to integrate technology in ways that truly empower learners – guiding them to use chatbots as a means to take more control over their learning rather than less.

In closing, the synergistic relationship between generative AI and self-regulated learning holds much promise. By aligning AI chatbot capabilities with established educational principles, we can create rich, student-centered learning ecosystems. In such an ecosystem, a student might seamlessly shift between interacting with their AI chatbot (practicing conversation, getting instant help) and interacting with peers or teachers (engaging in meaningful communication and receiving mentorship), with each component reinforcing the other. The chatbot becomes a tool to practice and prepare, the classroom becomes a place to apply and extend, and the student is at the helm, charting their language learning journey with confidence. As research continues to illuminate best practices and as technology advances, the vision of AI chatbots as adaptive partners enhancing self-regulated L2 learning is increasingly within reach. The task now is to proceed with both enthusiasm and careful consideration, ensuring that these tools are accessible, effective, and used in service of empowering learners around the world to achieve their language goals.

References:

- Adam, M., Wessel, M., & Benlian, A. (2021). AI-based chatbots in customer service and their effects on user compliance. *Electronic markets*, 31(2), 427-445.
- Akhtar, M., Neidhardt, J., & Werthner, H. (2019, July). The potential of chatbots: analysis of chatbot conversations. In *2019 IEEE 21st conference on business informatics (CBI)* (Vol. 1, pp. 397-404). IEEE.
- Alisoy, H. (2024). Exploring language acquisition: The role of native language interference in ESL learners. *Journal of Azerbaijan Language and Education Studies*, 1(1), 50-66.
- Alisoy, H. (2024). The magic of languages: Introducing a second language in early childhood education. Retrieved from ResearchGate: <https://doi.org/10.13140/RG.2.11042.81603>.
- Alisoy, H. (2025). The Role of Using Authentic Videos on Learners' Pronunciation. *Acta Globalis Humanitatis Et Linguarum*, 2(2), 79-87.
- Alisoy, H. A. H. (2023). Object Clauses and Difficulties in Their Translation. Nakhchivan State University. *English and Translation Chair*.
- Aydın, Ö., & Karaarslan, E. (2023). Is ChatGPT leading generative AI? What is beyond expectations?. *Academic Platform Journal of Engineering and Smart Systems*, 11(3), 118-134.
- Bail, C. A. (2024). Can Generative AI improve social science?. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 121(21), e2314021121.
- Bandi, A., Adapa, P. V. S. R., & Kuchi, Y. E. V. P. K. (2023). The power of generative ai: A review of requirements, models, input–output formats, evaluation metrics, and challenges. *Future Internet*, 15(8), 260.
- Banh, L., & Strobel, G. (2023). Generative artificial intelligence. *Electronic Markets*, 33(1), 63.

- Chaves, A. P., & Gerosa, M. A. (2021). How should my chatbot interact? A survey on social characteristics in human–chatbot interaction design. *International Journal of Human–Computer Interaction*, 37(8), 729-758.
- Chui, M., Hazan, E., Roberts, R., Singla, A., & Smaje, K. (2023). The economic potential of generative AI.
- Dam, S. K., Hong, C. S., Qiao, Y., & Zhang, C. (2024). A complete survey on llm-based ai chatbots. *arXiv preprint arXiv:2406.16937*.
- Eisfeldt, A. L., Schubert, G., & Zhang, M. B. (2023). *Generative AI and firm values* (No. w31222). National Bureau of Economic Research.
- Eysenbach, G. (2023). The role of ChatGPT, generative language models, and artificial intelligence in medical education: a conversation with ChatGPT and a call for papers. *JMIR medical education*, 9(1), e46885.
- Feuerriegel, S., Hartmann, J., Janiesch, C., & Zschech, P. (2024). Generative ai. *Business & Information Systems Engineering*, 66(1), 111-126.
- Floridi, L. (2023). AI as agency without intelligence: On ChatGPT, large language models, and other generative models. *Philosophy & technology*, 36(1), 15.
- Fui-Hoon Nah, F., Zheng, R., Cai, J., Siau, K., & Chen, L. (2023). Generative AI and ChatGPT: Applications, challenges, and AI-human collaboration. *Journal of information technology case and application research*, 25(3), 277-304.
- Gozalo-Brizuela, R., & Garrido-Merchán, E. C. (2023). A survey of Generative AI Applications. *arXiv preprint arXiv:2306.02781*.
- Huang, W., Hew, K. F., & Fryer, L. K. (2022). Chatbots for language learning—Are they really useful? A systematic review of chatbot-supported language learning. *Journal of computer assisted learning*, 38(1), 237-257.
- Jeon, J., Lee, S., & Choi, S. (2024). A systematic review of research on speech-recognition chatbots for language learning: Implications for future directions in the era of large language models. *Interactive Learning Environments*, 32(8), 4613-4631.
- Jo, A. (2023). The promise and peril of generative AI. *Nature*, 614(1), 214-216.
- Kerlyl, A., Hall, P., & Bull, S. (2006, December). Bringing chatbots into education: Towards natural language negotiation of open learner models. In *International conference on innovative techniques and applications of artificial intelligence* (pp. 179-192). London: Springer London.
- Kuddus, K. (2022). Artificial intelligence in language learning: Practices and prospects. *Advanced analytics and deep learning models*, 1-17.

- Mammadova, I. (2024). Motivational and Practical Frameworks for Teaching English to Weak Learners: An Empirical Study. *Acta Globalis Humanitatis Et Linguarum*, 1(1), 30-38. <https://doi.org/10.69760/aghel.024050>
- Mohebbi, A. (2025). Enabling learner independence and self-regulation in language education using AI tools: a systematic review. *Cogent Education*, 12(1), 2433814.
- Neumann, A. T., Yin, Y., Sowe, S., Decker, S., & Jarke, M. (2024). An llm-driven chatbot in higher education for databases and information systems. *IEEE Transactions on Education*.
- Sadigzade, Z. (2025). Mind the Gap: A Comparative Study of Faculty and Student Readiness for AI-Integrated ELT in Azerbaijani Higher Education. *Global Spectrum of Research and Humanities*, 2(4), 144-169. <https://doi.org/10.69760/gsrh.0250203012>
- Sadiqzade, Z., & Alisoy, H. (2024). Level-Up Learning: Using Games to Teach English Across Student Levels. *EuroGlobal Journal of Linguistics and Language Education*, 1(3), 181-194. <https://doi.org/10.69760/egille.20240104>
- Sadiqzade, Z., & Alisoy, H. (2025). *Cybersecurity and Online Education—Risks and Solutions. Luminis Applied Science and Engineering*, 2 (1), 4-12.
- Seering, J., Luria, M., Kaufman, G., & Hammer, J. (2019, May). Beyond dyadic interactions: Considering chatbots as community members. In *Proceedings of the 2019 CHI Conference on Human Factors in Computing Systems* (pp. 1-13).
- Shafiee Rad, H. (2024). Revolutionizing L2 speaking proficiency, willingness to communicate, and perceptions through artificial intelligence: A case of Speeko application. *Innovation in Language Learning and Teaching*, 18(4), 364-379.
- Wei, L. (2023). Artificial intelligence in language instruction: impact on English learning achievement, L2 motivation, and self-regulated learning. *Frontiers in psychology*, 14, 1261955.
- Yin, Q., & Satar, M. (2020). English as a Foreign Language Learner Interactions with Chatbots: Negotiation for Meaning. *International Online Journal of Education and Teaching*, 7(2), 390-410.
- Zhang, Z., & Huang, X. (2024). The impact of chatbots based on large language models on second language vocabulary acquisition. *Heliyon*, 10(3).
- Zhao, D. (2025). The impact of AI-enhanced natural language processing tools on writing proficiency: An analysis of language precision, content summarization, and creative writing facilitation. *Education and Information Technologies*, 30(6), 8055-8086.

Zumstein, D., & Hundertmark, S. (2017). CHATBOTS--AN INTERACTIVE TECHNOLOGY FOR PERSONALIZED COMMUNICATION, TRANSACTIONS AND SERVICES. *IADIS International Journal on WWW/Internet*, 15(1).

Received: 10.11.2025

Revised: 15.11.2025

Accepted: 10.12.2025

Published: 13.12.2025

State Regulation Problems and Conceptual Approaches in Regional Socio-Economic Development

¹ Aslanov Əmir Elxan oğlu

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250206003>

Abstract: The effective organization of regional socio-economic development is one of the key directions of contemporary public administration, requiring the balanced formation of economic space and the efficient allocation of resources. In this context, state regulation challenges necessitate a reassessment of the scientific and methodological foundations of regional policy. In the modern environment, factors such as deepening interregional disparities, incomplete institutional coordination mechanisms, inflexible legal frameworks, and unequal fiscal capacities make strengthening the state's regulatory function a pressing issue. The study examines the integration of existing conceptual approaches – strategic planning, the subsidiarity principle, clustering models, and innovative management tools – into the state regulation system of regional development. At the same time, enhancing the role of social factors, institutional transparency, and public-private partnerships in shaping regional policy is considered a priority. Consequently, addressing the problems of state regulation in regional socio-economic development requires the implementation of complex and coordinated mechanisms, as well as the establishment of a long-term conceptual framework. This approach serves as a strategic foundation ensuring sustainable and inclusive development of regions.

Keywords: *Regional development, state regulation, socio-economic policy, conceptual approach, institutional coordination*

---

¹ Aslanov, A. E. 1st-year Master's Student, Nakhchivan State University, Azerbaijan. Email: amir.aslanov091@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-0442-956X>

REGIONAL SOSIAL-IQTISADI İNKİŞAFIN DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİ PROBLEMLƏRİ VƏ KONSEPTUAL YANAŞMALARİ

¹ Aslanov Əmir Elxan oğlu

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250206003>

Xülasə: Regional sosial-iqtisadi inkişafın effektiv təşkili çağdaş dövlət idarəçiliyinin əsas istiqamətlərindən biri olaraq, iqtisadi məkanın balanslaşdırılmış formalaşdırılması və resursların səmərəli bölgüsünü tələb edir. Bu kontekstdə dövlət tənzimlənməsi problemləri regional siyasətin elmi-metodoloji əsaslarının yenidən qiymətləndirilməsini zəruri edir. Müasir şəraitdə regionlararası fərqlərin dərinləşməsi, institusional koordinasiya mexanizmlərinin natamamlığı, normativ-hüquqi çərçivənin çevik olmaması və fiskal imkanların qeyri-bərabərliyi kimi amillər dövlətin tənzimləmə funksiyasının gücləndirilməsini aktuallaşdırır. Tədqiqat mövcud konseptual yanaşmaların – strateji planlaşdırma, subsidiarlıq prinsipi, klasterləşmə modeli və innovativ idarəetmə alətlərinin – regional inkişafın dövlət tənzimlənməsi sistemində inteqrasiyasını nəzərdən keçirir. Eyni zamanda, regional siyasətin formalaşmasında sosial amillərin, institusional şəffaflığın və dövlət-özəl tərəfdaşlığının rolunun artırılması prioritet istiqamətlər kimi qiymətləndirilir. Nəticə olaraq, regional sosial-iqtisadi inkişafın dövlət tənzimlənməsi problemlərinin həlli kompleks və koordinasiyalı mexanizmlərin tətbiqini, həmçinin uzunmüddətli konseptual çərçivənin formalaşdırılmasını tələb edir. Bu yanaşma regionların dayanıqlı və inklüziv inkişafını təmin edən əsas strateji baza kimi çıxış edir.

Açar sözlər: *Regional inkişaf, dövlət tənzimlənməsi, sosial-iqtisadi siyasət, konseptual yanaşma, institusional koordinasiya*

1. Giriş

Regional sosial-iqtisadi inkişafın tənzimlənməsi müasir dövlət idarəçiliyinin prioritet istiqamətlərindən birini təşkil edir. Regionlar arasında tarazlı inkişafın təmin edilməsi dövlət siyasətinin strateji hədəflərindən hesab olunur. Qlobal iqtisadi proseslərin dinamikliyi regional idarəetmədə yeni çağırışlar formalaşdırır. Bu çağırışlar dövlət tənzimlənməsi mexanizmlərinin elmi əsaslarla yenilənməsini tələb edir. Regional inkişafın planlaşdırılmasında institusional koordinasiya xüsusi rol oynayır. Müxtəlif regionların sosial-iqtisadi potensialı dövlət müdaxiləsinin diferensiallaşdırılmasını aktuallaşdırır. Dövlətin tənzimləyici funksiyaları regional

---

¹ Aslanov, A. E. 1st-year Master's Student, Nakhchivan State University, Azerbaijan. Email: amir.aslanov091@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-0442-956X>

siyasətin kompleks xarakterini müəyyənləşdirir. Sosial infrastrukturun qeyri-bərabər inkişafı siyasətin prioritet istiqamətlərindən biri kimi qiymətləndirilir. Regionlararası iqtisadi fərqlərin artması dövlətin strateji müdaxiləsini zəruri edir. Normativ-hüquqi çərçivənin təkmilləşdirilməsi tənzimləmə prosesinin əsas komponentidir. Fiskal imkanların qeyri-bərabər bölgüsü regional idarəetmədə əlavə problemlər yaradır. İqtisadi fəaliyyətin məkan təşkilində innovativ idarəetmə alətlərinin tətbiqi vacib əhəmiyyət daşıyır. Klasterləşmə modeli regionların rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinə xidmət edir. Subsidiarlıq prinsipi regional müstəqilliyin və səmərəliliyin təmin edilməsində mühüm rola malikdir. Dövlət-özəl tərəfdaşlığı dayanıqlı inkişafın əsas vasitələrindən biri kimi qəbul edilir. Sosial amillərin nəzərə alınması regional siyasətin effektivliyini artırır. İnfrastruktur layihələrinin koordinasiyalı icrası regional iqtisadiyyatın modernizasiyasını sürətləndirir. İnsan kapitalının inkişafı regional siyasətin uzunmüddətli nəticələrinə təsir göstərir. İnstitusional şəffaflığın artırılması dövlət tənzimlənməsinin keyfiyyətini yüksəldir. Regionların innovasiya potensialının gücləndirilməsi iqtisadi çevikliyi təmin edir. Dövlət proqramları regional inkişafın strukturlaşmasında əsas mexanizmlərdən biri kimi çıxış edir. Elmi əsaslı yanaşmalar tənzimlənmə modelinin səmərəliliyini yüksəldir. Regional siyasətin strateji çərçivəsinin formalaşdırılması sosial-iqtisadi balansın qorunmasını təmin edir. Tədqiqat mövcud problemlərin sistemli təhlilinə və optimal institutlaşma modellərinin müəyyənləşdirilməsinə yönəlir. Nəticə etibarilə, regional sosial-iqtisadi inkişafın dövlət tənzimlənməsi kompleks yanaşma və elmi-metodoloji əsaslandırma tələb edən çoxsahəli prosesdir.

Regional sosial-iqtisadi inkişafın dövlət tənzimlənməsi ilə bağlı məsələlərin dərinəndən araşdırılması həm makroiqtisadi sabitliyin qorunması, həm də regionların dayanıqlı inkişaf trayektoriyasının formalaşdırılması baxımından xüsusi aktualıq kəsb edir. Bu çərçivədə dövlətin müdaxilə alətləri yalnız resurs bölgüsünün optimallaşdırılmasına deyil, həm də institusional mühitin təkmilləşdirilməsinə yönəlməlidir. Regional siyasət konsepsiyalarının hazırlanması zamanı iqtisadi müxtəlifliyə əsaslanan yanaşmaların tətbiqi bölgələrarası inkişaf fərqlərinin azaldılmasına imkan verir. Eyni zamanda, dövlətin strateji idarəetmə funksiyaları çərçivəsində məlumat bazalarının genişləndirilməsi, analitik qiymətləndirmə mexanizmlərinin gücləndirilməsi və sosial-iqtisadi proseslərin monitorinqi regional idarəetmənin səmərəliliyini artıran mühüm elementlərdir. Bu yanaşmaların tətbiqi regional siyasətin elmi əsaslara söykənən, ölçülə bilən və nəticəyönümlü şəkildə formalaşdırılmasına şərait yaradır.

2. Regional sosial-iqtisadi inkişaf siyasətinin nəzəri əsasları

Regional inkişaf prosesinin səmərəli reallaşdırılması, ilk növbədə, ölkənin spesifik sosial-iqtisadi şəraitini və beynəlxalq təcrübədə formalaşmış müasir yanaşmaları əhatə edən regional inkişaf siyasətinin formalaşdırılmasını və ardıcıl icrasını tələb edir. Uzunmüddətli praktiki təcrübə göstərir ki, regional inkişaf siyasəti dövlətin ümumi sosial-iqtisadi inkişaf kursunun ayrılmaz və strateji əhəmiyyətli komponentidir. Bu siyasət qarşılıqlı şəkildə əlaqələnmiş, bir-birini tamamlayan və ölkənin dayanıqlı inkişafına, modernləşməsinə və institusional tərəqqisinə xidmət edən kompleks idarəetmə mexanizmlərinin və siyasi alətlərin məcmusunu təşkil edir.

Sosial-iqtisadi inkişaf dövlətin dayanıqlı tərəqqiyə nail olması, daxili və xarici təzyiq mənbələrindən irəli gələn risklərin azaldılması, iqtisadi suverenliyin qorunması və əhalinin rifah səviyyəsinin yüksəldilməsi məqsədləri ilə müəyyənləşdirilmiş strateji və operativ tədbirlər sistemidir. Dövlət bu məqsədlərə çatmaq üçün inkişaf proseslərini düzgün istiqamətləndirərək sosial-iqtisadi siyasətin dinamik şəkildə formalaşmasını və həyata keçirilməsini təmin edir. Sosial-iqtisadi inkişaf siyasəti maliyyə, pul-kredit, sosial müdafiə, kənd təsərrüfatı, vergi, ekoloji, xarici iqtisadi və struktur siyasəti kimi çoxsaylı sahələri əhatə edən geniş funksional çərçivəyə malikdir. Bu çərçivənin əsas tərkib elementlərindən biri regional inkişaf siyasətidir. Regional iqtisadiyyatın idarə olunması və onun səmərəli inkişafının təmin edilməsi bu siyasətin mərkəzi hədəflərini təşkil edir və regionların milli iqtisadi sistemə balanslaşdırılmış inteqrasiyasını nəzərdə tutur. Problemin həlli yeni təbii ehtiyatların iqtisadi dövriyyəyə cəlb olunması, əmək resurslarından və mövcud istehsal infrastrukturundan daha məqsədyönlü istifadə, həmçinin məhsuldar qüvvələrin və nəqliyyat-kommunikasiya əlaqələrinin optimal təşkilinə əsaslanır. Bununla yanaşı, regional ixtisaslaşmanın təkmilləşdirilməsi iqtisadiyyatın rəşional və funksional baxımdan əsaslandırılmış mürəkkəbləşməsini təmin edən mühüm faktor kimi çıxış edir.

“Regional iqtisadiyyat” anlayışı regional sosial-iqtisadi proseslərin və onların planlaşdırılmasının nəzəri əsaslarını araşdıran tanınmış alim V. F. Pavlenko tərəfindən elmi dövriyyəyə gətirilmişdir. Tədqiqatçı XX əsrin 1970-ci illərinin əvvəllərində bu sahənin predmetini ayrıca müəyyənləşdirərək onun elmi çərçivəsini formalaşdırmışdır. Pavlenko regional iqtisadiyyatın tədqiqat sahəsini sistemləşdirməklə, ilk növbədə, regional inkişafın ümumi iqtisadi mahiyyətini, bu inkişafı xarakterizə edən göstəriciləri və onların qiymətləndirilməsi metodlarını həmin sahənin əsas istiqamətləri kimi dəyərləndirmişdir. O, həmçinin regional iqtisadiyyatın araşdırma obyektinə maddi istehsalın inkişafı ilə bağlı məsələləri, regionların demoqrafik strukturu və sosial proseslərini, eləcə də qeyri-istehsal sahələrində mövcud olan sosial-iqtisadi problemləri daxil etmişdir. Bu yanaşma regional iqtisadiyyatın kompleks, çoxölçümlü və müxtəlif sahələrlə qarşılıqlı əlaqədə olan bir elmi istiqamət olduğunu təsdiq edir.

Eyni dövrdə regional iqtisadiyyat anlayışına aid bir sıra təriflər N. N. Nekrasov tərəfindən işlənib hazırlanmışdır. Onun “Regional elm” mövzusunda apardığı tədqiqatlar sonradan regional iqtisadiyyatın nəzəri çərçivəsi ilə sıx əlaqələndirilmişdir. Nekrasov 1975-ci ildə nəşr olunan “Regional iqtisadiyyat: nəzəriyyə, problemlər, metodlar” adlı fundamental əsərində bu elmin predmetini belə müəyyən etmişdir: regional iqtisadiyyat iqtisadi elmin bir istiqaməti olaraq hər bir regionda məhsuldar qüvvələrin formalaşması və sosial-iqtisadi proseslərin inkişafına təsir edən iqtisadi və sosial faktorlar sistemini araşdırır. O, həmçinin qeyd etmişdir ki, məhsuldar qüvvələrin rəşional bölgüsü regional iqtisadiyyatın əsas prinsipini və təməl strukturunu təşkil edir. Bu yanaşma regional iqtisadiyyatın həm nəzəri, həm də praktik aspektlərini birləşdirən kompleks bir elm sahəsi olduğunu göstərir (Углинская В.В., 2014: с.6).

Beləliklə, regional iqtisadiyyatın tədqiqatına dair iki əsas aspekt fərqləndirilir. Birinci yanaşmaya görə, region iqtisadiyyatı ölkənin ümumi sosial-iqtisadi inkişaf nümunələrini, təsir edən faktorları və regional inkişafı ilə bağlı problemləri araşdıran spəsifik iqtisadi elmlərdən biridir. İkinci yanaşma

isə regional iqtisadiyyatı məhsuldar qüvvələrin rasionallıq bölgüsünü əsas komponent kimi qəbul edərək, bu sahənin təhlilini həmin prinsip üzərində qurur. Bu kontekstdə regional iqtisadiyyatın əsas vəzifələrindən biri bölgü modellərinin sistemli öyrənilməsi və onların iqtisadi nəticələrinin qiymətləndirilməsidir. Bəzi tədqiqatçılara, məsələn, professor B. N. Semevskiyə görə, regional iqtisadiyyat iqtisadi coğrafiyanı təkrarlayır. Lakin professor V. V. Kistanovun mövqeyinə əsasən, regional iqtisadiyyatın tədqiqat obyektini müəyyən bir regionun iqtisadiyyatında formalaşır və iqtisadi coğrafiyanın sərhədləri daxilində incələnilir (Кистанов В.В., 2011: с.215).

Hal-hazırda regional inkişafın əsas yanaşmalarının və nəzəri konsepsiyalarının işlənməsi ən prioritet və aktual məsələlərdən biri kimi qəbul olunur. Regional nəzəriyyədə baş verən bütün transformasiyaların sistemli təhlili və ümumiləşdirilməsi dövlətin sosial-iqtisadi siyasətinin düzgün istiqamətləndirilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Akademik A. G. Qranberq qeyd edir ki, regional iqtisadiyyatın tədqiqat obyektini geniş spektri əhatə edir və bir tərəfdən digər iqtisadi sahələri əhatə etdiyi kimi, digər sahələr də regional iqtisadiyyatın problemlərini öyrənməklə məşğuldur (Гранберг А.Г., 2012: с.14). Bu yanaşma regional iqtisadiyyatın həm inteqral, həm də qarşılıqlı əlaqəli sistem kimi anlaşılmasını təmin edir və onun multidissiplinar xarakterini vurğulayır.

Akademik A. G. Qranberq eyni zamanda vurğulayır ki, ideal halda regional iqtisadiyyat mikro və makroiqtisadiyyatla yanaşı iqtisadi təhsilin üçüncü əsas sütunu kimi nəzərdə tutulmalıdır. Bu yanaşma iqtisadi biliklərin və düşüncənin region spesifikası çərçivəsində inkişaf etdirilməsinə imkan verən vacib başlanğıc rolunu oynayır (Гранберг А.Г., 2012). Belə bir inteqrativ model regional iqtisadi təhsil və tədqiqatların daha səmərəli qurulmasını təmin edərək, iqtisadi siyasətin praktik tətbiqlərini regionun sosial-iqtisadi realıqlarına uyğunlaşdırmağa şərait yaradır.

Xarici təcrübənin təhlili göstərir ki, bir çox ölkələrdə regional iqtisadi siyasətin inkişafı nəticədə adaptiv model əsasında qurulmağa başlayıb. Belə ki, regional disbalansın azaldılmasına yönəlmiş intensiv tədbirlər həyata keçirməyə çalışan dövlətlər maliyyə mənbələrinin məhdudluğu səbəbindən bu yanaşmadan müəyyən qədər uzaqlaşmağa məcbur olmuşlar; Kanada bu nümunələrdən biridir. Digər tərəfdən, regional siyasət aparmaqdan imtina edən ölkələr həm ərazi fərqliliklərinin genişliyi, həm də regionların inkişaf potensialının tam reallaşdırılmaması kimi problemlərlə üzləşmişlər. Bu tendensiya müasir dövrdə dünyanın əksər ölkələrində regional siyasətin formalaşmasının əsas səbəblərini izah edən mühüm amil kimi qiymətləndirilir (Кузнецова О.В., 2007: с.134).

3. Regional inkişaf siyasətinin tənzimlənməsində xüsusi cəhətlər

Azərbaycanda bazar iqtisadiyyatına keçid prosesi müəyyən iqtisadi və sosial çətinliklərlə müşayiət olunmuşdur, bu da ölkənin sosial-iqtisadi strukturlarında özünü göstərmişdir. İqtisadi münasibətlərin yenidən təşkili, inzibati-amirlik modelinin ləğvi və resurslardan daha səmərəli istifadə bu mərhələdə əsas prioritetlərdən olmuşdur. Bu prosesin əsas hədəfi ölkəni iqtisadi böhrandan çıxarmaq, mal çatışmazlığını aradan qaldırmaq, tələb və təklif arasında tarazlığı təmin etmək, maliyyə-kredit sistemini təkmilləşdirmək və bütün sahələrdə sosial-iqtisadi tərəqqini təmin

etməkdən ibarət olmuşdur. Bazar iqtisadiyyatı inzibati-amirlik sistemini əvəz etməklə iqtisadi inkişaf və sosial tərəqqinin optimal uyğunlaşdırılmasının effektiv formalarından biri hesab olunur. Keçidin məqsədlərindən biri əmək bazarının iştirakçılarının maddi maraqlarını təmin etməklə, əhalinin sosial-mədəni ehtiyaclarını ödəmək və texnologiyalara əsaslanan istehsal sahələrinin inkişafı yolu ilə ölkədə məhsuldar və rəqabətqabiliyyətli iqtisadi profil yaratmaqdır (Şəkərəliyev A.Ş., 2009: s.28).

Regional iqtisadiyyat, təbii və ekoloji şəraitlə sıx bağlı olan ölkə və regionlarda baş verən sosial-iqtisadi prosesləri araşdıran elmi sahə kimi, tədqiqat prosesində sosial genişlənmənin məkan aspektini əsas element kimi nəzərə alır. Bu elm həmçinin iqtisadi coğrafiyanın tərkib hissəsi kimi, məhsuldar qüvvələrin optimal yerləşdirilməsi və resursların səmərəli istifadəsi üzrə tədqiqat aparır. Regional iqtisadiyyatın çərçivəsinə mezo-iqtisadiyyat və sektor iqtisadiyyat sahələri də daxil edilir. Onun öyrənilməsində əsas məqsəd ölkənin sosial-iqtisadi sistemini regional baxımdan analiz etməkdir. Bu baxış milli iqtisadiyyatın regional alt sistemlərinin funksionallığını, fərdi elementlərin qarşılıqlı təsirini və bölgələrin sosial-iqtisadi inkişafının idarəetmə mexanizmlərini əhatə edir (Fərəcov Z., 2014: s.33).

Regional inkişaf məsələsi iqtisadi ədəbiyyata daxil edildiyi dövrdən bu günə qədər müxtəlif yanaşmalarla tədqiq edilmişdir. Bu müzakirələr əsasən regionların vahid inkişafı və onun effektiv tənzimlənməsi problemlərinə yönəlmişdir. Xüsusilə bölgələrarası bərabərsizlik, onun səbəbləri və aradan qaldırılması yolları müxtəlif tədqiqatlarda diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu istiqamətdə üç əsas perspektiv formalaşmışdır. Birinci perspektivə görə, zamanla sosial və iqtisadi inkişafın ölkə ərazisinə bərabər yayılması nəticəsində geridə qalan regionlar da inkişaf edəcək və bərabərsizlik səviyyəsi azalacaq. İkinci yanaşma göstərir ki, ən az inkişaf etmiş ölkələrdə bölgələrarası fərqlər artacaq, inkişaf etmiş ölkələrdə isə azalacaq. Üçüncü perspektiv isə hökumətin müdaxiləsinin məhdud olduğu hallarda bölgələrarası bərabərsizliyin artacağını qeyd edir. Bu yanaşmalar regional inkişaf siyasətinin planlaşdırılması və dövlət tənzimlənməsi üçün strateji əhəmiyyət daşıyan əsas nəzəri çərçivələri müəyyən edir.

Bununla belə, fakt odur ki, yüksək səviyyədə regionlararası bərabərsizlik ciddi iqtisadi və sosial problemlərə yol açır. Belə disbalans daxili və xarici miqrasiyanın artmasına, süni şəhərləşməyə, əhalinin həddindən artıq sıxlaşmasına, ətraf mühitin çirklənməsinə və hətta regional separatizmin yaranmasına səbəb ola bilər ki, bu da ölkə üçün əhəmiyyətli iqtisadi və sosial yük yaradır. Eyni zamanda, müasir hüquq sistemləri bütün vətəndaşlar üçün bərabər hüquqluluğu təmin etməyə çalışsa da, regional disbalans bu prinsipin iki əsas istiqamətdə pozulmasına gətirib çıxarır (Bağırzadə E., 2014: s.10):

- **İqtisadi hüquqlar:** Fərdlər müəyyən sahələrdə işləmək və ya eyni iş üçün bərabər maaş alma imkanından istifadə edə bilmir;
- **Sosial hüquqlar:** Müxtəlif regionlarda yaşayan insanlar eyni səviyyədə sağlamlıq, təhsil və mədəniyyət xidmətlərinə çıxış əldə edə bilmir.

Bu reallıqlar nəzərə alınaraq, II Dünya Müharibəsindən sonra regional inkişafın dövlət tərəfindən tənzimlənməsi sənayeləşmiş ölkələrdə əsas strategiya kimi qəbul olunmuşdur. O vaxtdan bəri regional siyasətin inkişafı müxtəlif nəzəriyyələr və fərqli regional siyasət modelləri çərçivəsində idarə edilmiş və təkmilləşdirilmişdir.

4. Nəticə

Regional inkişafın səmərəli təşkili dövlətin sosial-iqtisadi siyasətində prioritet istiqamət kimi qiymətləndirilir. Bu proses ölkənin dayanıqlı inkişafını təmin edən əsas mexanizmlərdən biridir. Regional siyasət dövlətin tənzimləmə funksiyalarının əsas elementini təşkil edir. Regionlararası bərabərsizlik iqtisadi və sosial inkişaf üçün ciddi risklər yaradır. Yüksək səviyyədə regional disbalans daxili və xarici miqrasiyaya təsir göstərir. O, həmçinin süni şəhərləşmə və əhalinin həddindən artıq sıxlaşmasına səbəb olur. Ətraf mühitin çirklənməsi bu prosesin əlavə mənfi nəticələrindən biridir. Regional separatizm potensialı isə siyasi təhlükəsizlik üçün risk yaradır. Regional inkişaf siyasətinin əsas məqsədi bərabərsizlik səviyyəsini azaltmaqdır. Dövlət müdaxiləsi bu məqsədə çatmaq üçün vacibdir. Sosial-iqtisadi inkişafın planlaşdırılması məkan aspektində həyata keçirilir. Məhsuldar qüvvələrin optimal yerləşdirilməsi regional iqtisadiyyatın əsas prinsipidir. Bu yanaşma bölgələrin iqtisadi potensialından tam istifadə etməyə imkan verir. Regional siyasət həm mikro, həm də makroiqtisadiyyatla əlaqələndirilir. Onun tədqiqat obyektinə həm iqtisadi, həm də sosial amillər daxildir. Regional iqtisadiyyatın öyrənilməsi iqtisadi coğrafiya və sektor iqtisadiyyatını da əhatə edir. Tədqiqatların məqsədi regionların sosial-iqtisadi inkişafını optimallaşdırmaqdır. Dövlətin maliyyə və inzibati alətləri bu prosesdə əsas rol oynayır. Regional siyasətin adaptiv modelləri beynəlxalq təcrübədə səmərəli hesab olunur. Əksər ölkələrdə maliyyə məhdudiyyətləri regional siyasətə təsir göstərir. Regionların inkişaf potensialından tam istifadə olunmaması disbalans yaradır. Bu problem müxtəlif iqtisadi modellərin tətbiqini tələb edir. Hökumət müdaxiləsi bərabərsizliyi azaltmaq üçün vacib vasitədir. Bərabərsizliyin azaldılması əmək bazarının iştirakçılarna fayda verir. Sosial hüquqların qorunması əhalinin rifahını təmin edir. İqtisadi hüquqların qorunması regionlararası inkişafın əsas şərtidir. Dövlət tənzimlənməsi və planlaşdırma uzunmüddətli nəticələr verir. Regional siyasətin kompleksliyi onun multidissiplinar xarakterindən irəli gəlir. Nəticədə, regional inkişafın tənzimlənməsi ölkənin dayanıqlı, inklüziv və balanslaşdırılmış iqtisadi inkişafını təmin edən strateji mexanizm kimi çıxış edir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Bağırzadə, E. (2014). *Regionda sosial infrastrukturun inkişafının tənzimlənməsi məsələləri* (Referat, p. 34).

Fərəcov, Z. (2014). Regional iqtisadiyyatın tədqiqatlar sferası və təkmilləşən bazar münasibətləri şəraitində sistem özəllikləri. *Təfəkkür*, (3), 33–40.

Şəkərəliyev, A. Ş. (2009). *Dövlətin iqtisadi siyasəti: reallıqlar və perspektivlər*. İqtisad Universiteti.

Гранберг, А. Г. (2012). Региональный разрез экономической реформы. *Экономика и жизнь*, (39).

Кистанов, В. В., & Копылов, Н. В. (2011). *Региональная экономика России: Учебник*. Финансы и статистика.

Кузнецова, О. В. (2007). *Экономическое развитие регионов: теоретические и практические аспекты государственного регулирования* (4th ed., p. 134).

Углинская, В. В. (2014). *Региональная экономика: Учебно-методическое пособие для студентов направления подготовки «Менеджмент»*. Рубцовский индустриальный институт.

Received: 01.11.2025

Revised: 03.11.2025

Accepted: 12.12.2025

Published: 13.12.2025

Problems of Forming Professional Competencies of Art Teachers in the Context of Modern Pedagogical Requirements

¹ Nuray Bagirova

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250206004>

Background and Purpose: Current educational reforms and changing societal needs have increased the urgency of improving visual arts instruction. The effectiveness of this process depends largely on the professional competencies of art teachers and their ability to meet modern pedagogical requirements. This study examines the existing level of art teachers' competencies, identifies key challenges, and proposes effective models and strategies for their development. The article also reviews teacher preparation standards, pedagogical innovations, and international practices in arts education.

Methodology: A mixed-methods design was used. Quantitative data were gathered through a nationwide survey evaluating teachers' professional knowledge, skills, and methodological readiness. Qualitative insights were obtained through interviews with experts, education managers, and experienced teachers. Data were analyzed using statistical tools and thematic analysis.

Key Findings: Results reveal that many teachers lack adequate digital skills and competencies in inclusive teaching—both of which are essential in contemporary classrooms. The study confirms the need for continuous professional development programs that emphasize active learning, interdisciplinary integration, and mentorship-driven training.

Significance: The findings offer practical guidance for institutions involved in teacher training and professional development. This study contributes to the advancement of competency-based approaches and supports the overall improvement of arts education.

Keywords: *Art Teacher, Professional Competencies, Modern Pedagogy, Educational Technologies, Professional Development.*

---

¹ Baghirova, N. Master's Student, Nakhchivan State University, Azerbaijan. Email: n1614407@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-4521-3612>

MÜASİR PEDAQOJİ TƏLƏBLƏR KONTEKSTİNDƏ TƏSVİRİ SƏNƏT MÜƏLLİMLƏRİNİN PEŞƏKAR KOMPETENSİYALARININ FORMALAŞDIRILMASI PROBLEMLƏRİ

¹ Nuray Bağirova

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250206004>

Xülasə: Giriş və Məqsəd: Müasir təhsil islahatları və cəmiyyətin dəyişən ehtiyacları fonunda təsviri sənət təliminin keyfiyyətinin yüksəldilməsi aktualıq kəsb edir. Bu tədqiqatın əsas məqsədi müasir pedaqoji tələblər kontekstində təsviri sənət müəllimlərinin peşəkar kompetensiyalarının mövcud vəziyyətini təhlil etmək və bu kompetensiyaların effektiv formalaşdırılması üçün optimal modelləri və istiqamətləri müəyyənləşdirməkdir. Məqalədə müəllim kadr hazırlığının standartları, pedaqoji innovasiyalar və sənət təhsili sahəsindəki beynəlxalq təcrübə nəzərdən keçirilir.

Metodologiya: Tədqiqatda qarışıq metodologiyadan istifadə edilmişdir. Kəmiyyət təhlili üçün respublika üzrə təsviri sənət müəllimləri arasında anket sorğusu aparılmış, onların peşəkar bilik və bacarıqları, habelə metodiki hazırlığı qiymətləndirilmişdir. Keyfiyyət təhlili üçün isə aparıcı mütəxəssislər, təhsil menecerləri və qabaqcıl müəllimlərlə dərin müsahibələr aparılmışdır. Toplanmış məlumatlar statistik proqramlar vasitəsilə işlənərək təhlil edilmişdir.

Əsas Nəticələr: Əsas nəticələr göstərir ki, müəllimlərin bir qisminin rəqəmsal bacarıqları və inklüziv təhsil metodlarına dair kompetensiyaları müasir tələbləri tam qarşılıdır. Tədqiqatın yekun nəticəsi olaraq, müəllimlərin fasiləsiz peşəkar inkişafı üçün fəal, sənətlərəarası inteqrasiyaya əsaslanan yeni modulların və mentorluq proqramlarının tətbiqi zərurəti sübut edilmişdir.

Əhəmiyyəti: Bu tədqiqatın əhəmiyyəti onun nəticələrinin təsviri sənət müəllimlərinin hazırlığı və ixtisasartırması ilə məşğul olan təhsil qurumları üçün praktik tövsiyələr təklif etməsindən ibarətdir. Məqalə müəllim kompetensiyalarının inkişafı strategiyalarına elmi töhfə verir və sənət təhsilinin təkmilləşdirilməsinə xidmət edir.

Açar sözlər: *Təsviri Sənət Müəllimi, Peşəkar Kompetensiyalar, Müasir Pedaqogika, Təhsil Texnologiyaları, İxtisasartırma.*

---

¹ Baghirova, N. Master's Student, Nakhchivan State University, Azerbaijan. Email: n1614407@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-4521-3612>

1. Giriş

1. Problemin aktuallığı

XXI əsr təhsil sistemləri sürətlə dəyişən sosial, texnoloji və mədəni reallıqlar fonunda yeni çağırışlarla üzləşir. Müasir pedaqoji proses artıq yalnız biliklərin ötürülməsinə əsaslanmır; o, şagirdlərdə yaradıcı təfəkkürün, tənqidi düşüncənin, vizual savadlılığın və emosional intellektin inkişafını tələb edir (Eisner, 2002). Bu baxımdan təsviri sənət təhsili ümumi təhsil sistemində xüsusi yer tutur, çünki o, şagirdlərin həm estetik duyumunu, həm də idraki və sosial bacarıqlarını formalaşdıran çoxşaxəli bir sahədir.

Lakin bu missiyanın effektiv şəkildə həyata keçirilməsi birbaşa təsviri sənət müəllimlərinin peşəkar kompetensiyalarının səviyyəsindən asılıdır. Tədqiqatlar göstərir ki, pedaqoji proseslərin yeni tələbləri ilə mövcud müəllim hazırlığı arasında ciddi uyğunsuzluq mövcuddur (Vahidova, 2019; Kərimova, 2021). Müasir təsviri sənət müəllimi təkcə ənənəvi rəsm və kompozisiya bacarıqlarını deyil, həm də rəqəmsal sənət texnologiyalarını, fənlərarası inteqrasiya metodlarını, inklüziv tədris strategiyalarını və refleksiv pedaqoji praktikaları mənimsəməlidir (Kərimov, 2022). Bu tələblər müəllimlərin peşəkar inkişafının ənənəvi yanaşmalardan fərqli olaraq daha çevik, innovativ və davamlı modellər əsasında qurulmasını zəruri edir.

Beləliklə, problemin aktuallığı ondan ibarətdir ki, təhsil proqramlarının dinamik transformasiyası şəraitində mövcud müəllim kadrlarının kompetensiyaları yenilənməyə və müasir pedaqoji tələblərə uyğunlaşdırılmağa böyük ehtiyac duyur. Bu ziddiyyətin aradan qaldırılması təsviri sənət müəllimlərinin peşəkar inkişafının sistemli şəkildə təşkilini vacib edir.

2. Mövzu üzrə əvvəlki tədqiqatlara qısa icmal

Təsviri sənət müəllimlərinin peşəkar kompetensiyalarının inkişafı həm yerli, həm də beynəlxalq tədqiqatçıların araşdırma mövzusu olmuşdur. Azərbaycan kontekstində D. S. Vahidova (2019) sənət təhsilinin nəzəri-pedaqoji əsaslarını və müəllim hazırlığının psixoloji komponentlərini geniş şəkildə təhlil etmişdir. A. B. Kərimovun (2022) tədqiqatları isə təsviri sənət dərslərində rəqəmsal metodların tətbiqi və innovativ tədris üsullarının səmərəliliyi ilə bağlı mühüm nəticələr ortaya qoymuşdur.

Beynəlxalq müstəvidə Eisner (2002) sənət təhsilinin tənqidi düşüncənin, vizual qavrayışın və yaradıcı interpretasiya bacarıqlarının formalaşmasında əvəzsiz rol oynadığını xüsusi vurğulamışdır. Digər aparıcı müəlliflərin fikirləri də göstərir ki, yaradıcı təhsil sahəsində müəllim kompetensiyalarının inkişafı biliklərin ötürülməsi ilə məhdudlaşmamalı, həm də estetik təcrübə, refleksiv düşüncə və innovativ metodologiyaların tətbiqi üzərində qurulmalıdır.

Bu tədqiqatlar göstərir ki, təsviri sənət müəllimlərinin peşəkar hazırlığı təkcə praktiki bacarıqlarla deyil, həm də geniş pedaqoji, texnoloji və metodoloji kompetensiyalarla təmin edilməlidir.

3. Tədqiqatın məqsədi, vəzifələri və hipotezi

Tədqiqatın məqsədi

Bu tədqiqatın məqsədi “Müasir pedaqoji tələblər kontekstində təsviri sənət müəllimlərinin peşəkar kompetensiyalarının formalaşdırılması” prosesinin nəzəri-metodoloji əsaslarını müəyyənləşdirmək, mövcud vəziyyəti qiymətləndirmək və kompetensiyaların inkişafı üçün elmi əsaslandırılmış model və praktiki tövsiyələr hazırlamaqdır.

Tədqiqatın vəzifələri

Bu məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələr müəyyənləşdirilmişdir:

1. Müasir pedaqoji tələblərin təsviri sənət müəllimlərinin peşəkar kompetensiyalarına təsirini nəzəri cəhətdən əsaslandırmaq.
2. Təsviri sənət müəllimlərinin kompetensiya strukturunu və məzmununu müəyyənləşdirən konseptual model təklif etmək.
3. Müəllimlərin mövcud kompetensiya səviyyəsini empirik metodlarla (sorgu və müsahibə) diaqnostika etmək.
4. Kompetensiyaların formalaşdırılması üçün fasiləsiz təhsil və ixtisasartırma proqramlarına dair praktiki tövsiyələr işləyib hazırlamaq.

Tədqiqatın hipotezi

Tədqiqatın hipotezinə görə, fənlərarası inteqrasiyaya və rəqəmsal texnologiyaların tətbiqinə əsaslanan xüsusi hazırlanmış təlim proqramlarının tətbiqi təsviri sənət müəllimlərinin peşəkar kompetensiyalarını əhəmiyyətli dərəcədə artıracaq və dərs prosesinin keyfiyyətinə müsbət təsir göstərəcəkdir. Bu yanaşma həm milli təhsil strategiyaları (Vahidova, 2019), həm də beynəlxalq metodoloji prinsiplərlə (Eisner, 2002) uzlaşır.

ƏSAS HİSSƏ

I. Materiallar və Metodlar (Tədqiqatın Metodologiyası)

Bu tədqiqat müasir pedaqoji tələblər fonunda təsviri sənət müəllimlərinin peşəkar kompetensiyalarının formalaşması prosesini və bu prosesdə qarşıya çıxan əsas problemləri müəyyənləşdirmək məqsədilə aparılmışdır. Araşdırma qarışıq (mixed-method) yanaşma əsasında qurulmuşdur və həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət məlumatlarının paralel təhlilini ehtiva edir. Bu metodoloji yanaşma müəllim kompetensiyalarının çoxölçülü təbiətini daha dolğun şəkildə qiymətləndirməyə imkan vermişdir (bax: Vahidova, 2019; Kərimova, 2021).

Tədqiqat Dizayını

Tədqiqat deskriptiv model əsasında aparılmışdır. Bu model müəllimlərin mövcud vəziyyətini, kompetensiya səviyyələrini və rastlaşdıqları problemləri obyektiv şəkildə təsvir etmək imkanı verir. Deskriptiv yanaşma həm empirik diaqnostika, həm də pedaqoji təcrübənin təhlili üçün optimal hesab olunur.

İştirakçılar

Tədqiqatda Bakı şəhəri ilə yanaşı ölkənin dörd müxtəlif regionunda fəaliyyət göstərən ümumilikdə **120 təsviri sənət müəllimi** iştirak etmişdir. İştirakçılar sadə təsadüfi seçmə üsulu ilə müəyyən edilmişdir ki, bu da nəticələrin daha geniş müəllim populyasiyasına ümumiləşdirilməsinə şərait yaradır.

Məlumatların Toplanması

Məlumatlar iki əsas vasitə ilə əldə edilmişdir:

1. Strukturlaşdırılmış Sorğu Anketi:

- Müəllimlərin özünüqiymətləndirmə səviyyəsi (5 ballıq Likert şkalası ilə ölçülmüşdür).
- Peşəkar fəaliyyət zamanı üzləşdikləri əsas problemlər.
- Rəqəmsal, metodik və fənn üzrə kompetensiyalara dair suallar.

2. Dərin Müsahibələr:

- 15 müəllimlə aparılmış yarı-strukturlaşdırılmış müsahibələr vasitəsilə onların təcrübələri, çətinlikləri və mövcud təlim-tədris şəraiti haqqında daha geniş məlumat toplanmışdır.
Keyfiyyət məlumatları müəllim baxışlarının kontekstual şərhini təmin etmişdir.

Bu metodların kombinasiyası tədqiqatın etibarlılığını və nəticələrin çoxşaxəli interpretasiyasını gücləndirmişdir (Eisner, 2002).

Məlumatların Təhlili

- **Kəmiyyət məlumatları:** faiz göstəriciləri, orta bal və variasiya üzrə statistika istifadə edilmişdir.
- **Keyfiyyət məlumatları:** tematik kodlaşdırma və kateqoriyalaşdırma metodları ilə təhlil edilmişdir.

Bu yanaşma müəllim kompetensiyalarının həm say göstəriciləri, həm də təcrübə əsaslı kontekstləri üzrə qiymətləndirilməsinə imkan vermişdir.

II. Nəticələr (Tədqiqatın Tapıntıları)

Tədqiqatın nəticələri təsviri sənət müəllimlərinin peşəkar kompetensiyaları ilə bağlı bir sıra mühüm məqamları üzə çıxarmışdır. Aşağıda əsas tapıntılar sistemləşdirilmiş şəkildə təqdim olunur.

1. Kompetensiyaların Ümumi Səviyyəsi

Müəllimlərin özünüqiymətləndirməsinə əsasən (5 ballıq şkala üzrə) aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir:

- **Fənn üzrə kompetensiyalar**

(rəngkarlıq, qrafika, kompozisiya): **orta bal – 3.9 / 5.0**

Bu göstərici müəllimlərin ənənəvi təsviri sənət bacarıqlarına daha yaxşı yiyələndiyini təsdiq edir. Bu tapıntı yerli tədqiqatlarda (məsələn, Kərimov, 2018) da vurğulanan nəticələrlə uyğunluq təşkil edir.

- **Rəqəmsal kompetensiyalar**

(Adobe Photoshop, Illustrator, CorelDRAW və s.): **orta bal – 2.1 / 5.0**

Respondentlərin **68%-i** bu proqramlarda sərbəst işləməkdə çətinlik çəkdiyini bildirmişdir. Bu, Kərimovun (2022) rəqəmsal metodların tətbiqi ilə bağlı tədqiqatlarında qeyd edilən çatışmazlıqları bir daha təsdiqləyir.

Bu nəticələr göstərir ki, rəqəmsal bacarıqlar üzrə boşluq müəllim fəaliyyətinin keyfiyyətinə ciddi təsir edən əsas problemlərdən biridir və müasir təhsil tələbləri ilə ziddiyyət təşkil edir (Eisner, 2002).

2. Peşəkar Formalaşma Zamanı Rast Gəlinən Əsas Problemlər

Sorgu nəticəsində müəllimlər tərəfindən qeyd olunan problemlər aşağıdakı kimi sıralanmışdır:

Sıra	Problem	Təsdiq edən müəllimlərin faizi
1	Təlim-tərbiyə prosesində material çatışmazlığı	92%
2	Rəqəmsal sahədə bilik boşluğu	75%
3	Peşəkar inkişaf imkanlarının məhdudluğu	63%
4	İnnovativ metodlara keçiddə psixoloji çətinliklər	55%
5	Şagirdlərin motivasiya problemi	48%

Bu göstəricilər təsviri sənət müəllimlərinin fəaliyyətinə birbaşa təsir edən sistemli maneələri üzə çıxarır:

- **Material çatışmazlığı – 92%**

Bu nəticə sərgi, rəsm, kompozisiya və digər praktiki fəaliyyətlərin həyata keçirilməsinə mane olur. Əvvəlki tədqiqatlarda da (Kərimova, 2021) təchizat problemi ciddi faktor kimi qeyd olunmuşdur.

- **Rəqəmsal bilik çatışmazlığı – 75%**

Müasir incəsənət təlimi rəqəmsal alətlərsiz təsəvvür olunmadığı üçün bu ciddi metodoloji boşluq sayılır.

- **Psixoloji və metodiki çətinliklər – 55%**

İnnovativ dərs modellərinə keçid prosesində müəllimlərin adaptasiya problemi mövcuddur.

Bu tapıntılar göstərir ki, həm maddi-texniki baza, həm də pedaqoji-psixoloji hazırlıq sahəsində sistemli dəstəyə ehtiyac böyükdür.

III. Müzakirə (Nəticələrin Təhlili və Şərhi)

1. Tapıntıların Təhlili

Tədqiqat nəticələri təsviri sənət müəllimlərinin peşəkar fəaliyyətində həm institusional, həm də metodoloji xarakterli çətinliklərin mövcud olduğunu aydın şəkildə ortaya qoymuşdur. Əldə edilən göstəricilər – xüsusilə material çatışmazlığı (92%) və rəqəmsal bilik boşluğu (75%) – müəllimlərin müasir pedaqoji tələblərə uyğun dərs təşkil etməsi üçün zəruri olan şəraitin tam təmin olunmadığını göstərir. Bu nəticə əvvəlki tədqiqatlarla da üst-üstə düşür; məsələn, Kərimova (2021) qeyd edir ki, tədris mühitinin zəif texniki təminatı yaradıcı təlim mühitini məhdudlaşdırır və müəllimin metodik yeniliklərdən istifadəsini çətinləşdirir.

Rəqəmsal kompetensiyaların aşağı səviyyədə (orta bal 2.1) olması Kərimovun (2022) rəqəmsal metodların tətbiqi ilə bağlı tədqiqatlarında vurğulanan tendensiyalarla uyğun gəlir. Belə ki, müasir sənət təhsilində rəqəmsal texnologiyalar mühüm yer tutsa da, regionlarda bu sahədə xüsusi təlimlərin azlığı müəllimlərə həmin bacarıqları mənimsətməkdə çətinlik yaradır. Bu uyğunsuzluq həm milli təhsil strategiyalarında qeyd edilən rəqəmsallaşma hədəfləri (Vahidova, 2019), həm də beynəlxalq mühitdə sənət təhsili ilə bağlı çağırışlar (Eisner, 2002) fonunda diqqətəlayiqdir.

Psixoloji və metodiki çətinliklər (55%) isə göstərir ki, müəllimlər innovativ dərs modellərinə keçid üçün həm psixoloji hazırlığa, həm də metodik dəstəyə ehtiyac duyurlar. Yeniliklərin tətbiqinə müqavimət və qeyri-müəyyənlik hissi çox zaman pedaqoji səriştənin yetərsiz olduğu hallarda özünü daha güclü şəkildə göstərir (Kərimova, 2021).

Ümumilikdə, tapıntılar təsviri sənət müəllimlərinin fənn üzrə ənənəvi bacarıqlara daha yaxşı məsuldar olsa da, rəqəmsal, inklüziv və metodik kompetensiyalarda ciddi boşluqların olduğunu göstərir. Bu isə müəllim hazırlığı sisteminin yenidən qurulmasını, davamlı ixtisasartırma proqramlarının gücləndirilməsini və tədris mühitinin modernləşdirilməsini zəruri edir.

2. İnkişaf Perspektivləri və Təvsiyələr

Aparılan təhlil təsviri sənət müəllimlərinin peşəkar inkişafını təmin etmək üçün çoxşaxəli və sistemli tədbirlərin görülməsinin vacibliyini göstərir. Aşağıdakı istiqamətlər prioritet kimi qiymətləndirilə bilər:

1. Tədris Mühitinin və Təchizatın Gücləndirilməsi

Təsviri sənət dərslərinin keyfiyyətini artırmaq üçün məktəblərdə material təminatı, rəssamlıq ləvazimatları, rəqəmsal tablet və qrafik proqramlarla işləmək üçün avadanlıqlar mütəmadi şəkildə yenilənməlidir. Bu, yaradıcılığa əsaslanan fənn üçün fundamental şərtidir (Eisner, 2002).

2. Rəqəmsal Kompetensiyanın İnkişafı

Müəllimlər üçün rəqəmsal rəsm, foto-redaktə, qrafik dizayn və animasiya üzrə praktiki yönümlü təlim proqramları təşkil edilməlidir. Bu sahədə Kərimovun (2022) təklif etdiyi kimi, proqram təminatı üzrə mərhələli təlim modullarının tətbiqi məqsədəuyğundur.

3. Metodiki Dəstək və İnnovativ Yanaşmalar

Metodiki mərkəzlər tərəfindən müəllimlərə layihə əsaslı öyrənmə, interaktiv dərs modelləri, tədqiqat yönümlü fəaliyyətlər və fənlərarası inteqrasiya üzrə fasilitasiya proqramları təşkil olunmalıdır (Kərimova, 2021).

4. Praktiki Tədrisin Gücləndirilməsi

Universitetlərin təsviri sənət ixtisaslarında tədrisin daha çox praktiki istiqamətə yönəldilməsi təvsiyə edilir. Bu, tələbələrin gələcək müəllim kimi həm texniki, həm də pedaqoji bacarıqları adekvat səviyyədə formalaşdırmasına şərait yaradacaqdır (Vahidova, 2019).

Nəticə

Bu tədqiqat təsviri sənət müəllimlərinin peşəkar kompetensiyalarının müasir pedaqoji tələblər fonunda yenidən qiymətləndirilməsinin zəruri olduğunu nümayiş etdirmişdir. Qarışıq

metodologiya əsasında aparılan sorğular və müsahibələr müəllimlərin mövcud vəziyyətini obyektiv şəkildə diaqnostika etməyə imkan vermişdir.

Əldə edilən nəticələr göstərir ki:

- Müəllimlər ənənəvi fənn üzrə bacarıqlarda yüksək göstəriciyə malikdirlər (orta bal 3.9).
- Rəqəmsal kompetensiyalar ən zəif sahədir (orta bal 2.1; 68% çətinlik bildirir).
- Material çatışmazlığı (92%) və metodiki-psixoloji çətinliklər (55%) təhsilin keyfiyyətinə ciddi təsir göstərir.

Bu nəticələr tədqiqatda irəli sürülmüş hipotezi təsdiq edir: **rəqəmsal texnologiyalar və fənlərarası inteqrasiyaya əsaslanan xüsusi hazırlanmış təlim proqramları təsviri sənət müəllimlərinin peşəkar səviyyəsini əhəmiyyətli dərəcədə yüksəldə bilər.**

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, təqdim olunan tövsiyələr təsviri sənət müəllimlərinin ixtisasartırılması, təlim proqramlarının modernləşdirilməsi və tədris mühitinin yaxşılaşdırılması üçün real istiqamətlər təqdim edir. Bu işə nəticə etibarilə ölkədə sənət təhsilinin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə xidmətdir.

Ədəbiyyat siyahısı

Babazadə, Z. (2025). The first influences of western literature on Azerbaijan literature: Modernism and tradition in the works of Akhundzadeh. *Acta Globalis Humanitatis et Linguarum ISSN: 3030-1718 Vol. 2, No. 1 (2025): Veris.*

Babazadə, Z., & Qənbərov, M. (2025). Specific Aspects of the Motif of Immortality in Literature. *Acta Globalis Humanitatis Et Linguarum*, 2(2), 215-222. <https://doi.org/10.69760/aghel.025002114>

Eisner, E. (2002). *The arts and the creation of mind*. Yale University Press.

Kərimov, A. B. (2022). Təsviri sənətdə rəqəmsal metodların tətbiqi. *Elmi Əsərlər Toplusu*, 3(2), 45–58.

Kərimov, Y. Ş. (2018). *Sənət təhsili və müasir pedaqogika*. Bakı: Mütərcim Nəşriyyatı.

Kərimova, S. (2021). *Pedaqoji innovasiyalar: Nəzəriyyə və təcrübə*. Bakı: Azərnəşr.

Mammadova, S. (2025). Xarici dilin tədrisi zamanı tələbələrdə mədəniyyətlərarası ünsiyyət kompetensiyasının formalaşdırılmasının yolları. *Journal of Azerbaijan Language and Education Studies*, 2(3), 176-183.

Nəzərov, M., & Mədədov, P. (2024). FUNDAMENTAL TƏHSİLİN İNKİŞAFININ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNƏ AKMEOLOJİ YANAŞMA. *Scientific Works/Elmi Eserler*, 42(1).

Vahidova, D. S. (2019). *Təhsilin inkişaf strategiyası*. Bakı: Elm və Təhsil.

Received: 01.11.2025

Revised: 03.11.2025

Accepted: 12.12.2025

Published: 13.12.2025

Developing Emotional Intelligence in Music Lessons

¹ Xanım Yasinli

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250206005>

Abstract: This article examines the role of music lessons in fostering emotional intelligence among school-age children. Emotional intelligence encompasses a child's ability to recognize and regulate personal emotions, understand the emotions of others, and demonstrate appropriate behavior in social interactions. Music education is considered a powerful tool in this process, as it naturally cultivates expressiveness, attentive listening, empathy, creativity, and collaboration. The study identifies that methods such as rhythm-based games, musical improvisation, group vocal activities, and creating stories through music significantly enhance students' emotional self-expression. Engaging with the character and mood of musical pieces, expressing emotions through melody, and collaborating during ensemble performance contribute to the development of empathy, social communication, and self-confidence. The findings suggest that systematically and purposefully structured music lessons make a substantial contribution to the development of children's emotional intelligence. Therefore, it is recommended that music teachers integrate emotionally oriented pedagogical methods into their instruction and respond sensitively to students' emotional experiences. Analyzing the emotional character of musical works plays a crucial role in enhancing children's empathy. The integration of music education with emotional development not only improves instructional quality but also supports the formation of well-balanced and harmonious personalities.

Keywords: *Emotional intelligence, music education, children's emotional development, empathy and social skills, music pedagogy.*

---

¹ Yasinli, Kh. Master's Student, Nakhchivan State University, Azerbaijan. Email: xanimyasinli2@gmail.com.
ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-1774-8814>

MUSİQİ DƏRSLƏRİNDƏ EMOSİONAL İNTELLEKTİN İNKİŞAFI

¹ Xanım Yasinli

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250206005>

Xülasə: Bu məqalədə məktəb yaşlı uşaqlarda emosional intellektin formalaşmasında musiqi dərslərinin rolu araşdırılır. Emosional intellekt uşağın öz hisslərini tanımaq və idarə etmək, başqalarının emosiyalarını anlamaq, sosial vəziyyətlərdə uyğun davranmaq bacarıqlarını əhatə edir. Musiqi təlimi isə ifadəlilik, dinləmə, empati qurma, yaradıcılıq və əməkdaşlıq kimi bacarıqları təbii şəkildə inkişaf etdirdiyi üçün emosional intellektin formalaşmasında mühüm vasitə kimi qiymətləndirilir. Araşdırma nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, ritm oyunları, musiqi improvizasiyası, qrup fəaliyyəti, vokal məşqləri və musiqi əsasında hekayə yaratma kimi metodlar şagirdlərin emosional özünüifadəsini əhəmiyyətli dərəcədə gücləndirir. Şagirdlərin musiqi əsərlərinin xarakterini anlamağa çalışması, melodiya vasitəsilə emosiyaları ifadə etməsi və kollektiv ifa prosesində əməkdaşlıq etməsi onların empati, sosial ünsiyyət və özünəinam səviyyəsini artırır. Nəticələr göstərir ki, musiqi dərslərinin sistemli və məqsədyönlü şəkildə qurulması uşaqlarda emosional intellektin inkişafına əhəmiyyətli töhfə verir. Buna görə də musiqi müəllimlərinə dərs prosesində emosional yönümlü metodlardan istifadə etmək və şagirdlərin emosional təcrübəsinə həssas yanaşmaq tövsiyə olunur. Musiqi əsərlərində xarakter və emosiyaların təhlili uşaqlarda empati bacarığının formalaşmasında xüsusi rol oynayır. Musiqi təliminin emosional inkişafı ilə inteqrasiyası həm tədrisin keyfiyyətini yüksəldir, həm də uşaqların harmonik şəxsiyyət kimi formalaşmasına müsbət təsir göstərir.

Açar sözlər: *Emosional intellekt, musiqi təhsili, şagirdlərin emosional inkişafı, empati və sosial bacarıqlar, musiqi pedaqogikası.*

1. GIRIŞ

1.1. Problemin arxa planı

Müasir təhsil sistemində şagirdlərin yalnız akademik bilikləri deyil, həm də sosial-emosional bacarıqları inkişaf etdirmək əsas prioritetlərdən biri kimi qəbul edilir. Sosial və emosional inkişafın mərkəzində duran emosional intellekt (EI) şagirdlərin öz hisslərini tanıması, tənzimləməsi, başqalarının emosiyalarını düzgün qavraması və sosial münasibətlərdə adekvat davranması üçün zəruri olan bacarıqlar toplusudur. Elmi tədqiqatlar göstərir ki, yüksək emosional intellektə malik

---

¹ Yasinli, Kh. Master's Student, Nakhchivan State University, Azerbaijan. Email: xanimyasinli2@gmail.com.
ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-1774-8814>

uşaqlar məktəb mühitinə daha sürətli adaptasiya olur, yaşadıkları emosional gərginliklə daha effektiv mübarizə aparır və akademik nəticələrdə daha yüksək göstəricilər əldə edirlər.

Musiqi dərsləri isə emosiyaların ifadəsi, paylaşılması və tənzimlənməsi üçün unikal imkan yaradan çoxşaxəli təlim mühitidir. Musiqi ritm, melodiya, dinamika və bədən hərəkəti kimi elementləri ilə emosional təcrübəni multimodal şəkildə təzahür etdirir və şagirdlərin həm fərdi, həm də sosial emosional bacarıqlarını inkişaf etdirməyə əhəmiyyətli şəkildə təsir edir. Bu səbəbdən musiqi təlimi emosional intellektin inkişafında xüsusi potensiala malik tədris sahəsi hesab olunur.

1.2. Tədqiqatın aktuallığı və əsaslandırılması

Dünya üzrə təhsil sistemlərində Sosial-Emosional Öyrənmə (SEL) konsepsiyasına artan diqqət musiqi dərslərinin bu sahədə oynadığı rolu daha da ön plana çıxarır. Musiqi eyni anda ritmi, melodiyayı, bədən hərəkətlərini, ifadəliliyi və kollektiv fəaliyyəti birləşdirən multimodal emosional təcrübə təqdim edir. Bu xüsusiyyət musiqi dərslərini emosional intellektin bütün komponentlərini inkişaf etdirmək üçün əlverişli meydançaya çevirir.

Lakin məktəblərdə musiqi təlimi çox zaman yalnız estetik və nəzəri biliklərlə məhdudlaşır və emosional yönümlü pedaqogikaya kifayət qədər yer verilmir. Buna görə də strukturlu, EI-yönümlü musiqi pedaqogikasının hazırlanması və tətbiqi təhsil üçün zəruri hesab olunur.

1.3. Tədqiqatın məqsədi

Bu tədqiqatın əsas məqsədi **musiqi dərslərinin emosional intellektin əsas komponentlərinin (özünüdərk, özünütənzimləmə, empati, sosial bacarıqlar)** inkişafına necə töhfə verdiyini araşdırmaqdır. Eyni zamanda musiqi təlimində emosional yönümlü pedaqoji metodların effektivliyini müəyyənləşdirmək hədəflənir.

1.4. Tədqiqat sualları

Bu araşdırma aşağıdakı suallara cavab tapmağı qarşıya məqsəd qoyur:

1. Musiqi dərsləri emosional intellektin hansı aspektlərini daha güclü şəkildə dəstəkləyir?
2. Emosional intellektin inkişafına ən çox töhfə verən pedaqoji metodlar hansılardır?
3. Kollektiv musiqi fəaliyyəti şagirdlərin sosial-emosional bacarıqlarına necə təsir edir?

2. ƏDƏBİYYAT İCMALI

2.1. Emosional intellektin nəzəri əsasları

Emosional intellekt anlayışı ilk dəfə Salovey və Mayer tərəfindən qabiliyyət modeli kimi təqdim edilmiş, daha sonra Daniel Goleman tərəfindən beş əsas komponentdən ibarət geniş modelləşdirilmişdir:

- özünüdərk
- özünütənzimləmə
- motivasiya

- empati
- sosial bacarıqlar

Bu modellər uşaqlarda emosional və davranış tənzimləməsinin mahiyyətini izah edir və EI-nin məktəb mühitində adaptasiya, sosial münasibətlər və ümumi şəxsiyyət inkişafına təsirini vurğulayır.

2.2. Musiqi təhsili emosional öyrənmə konteksti kimi

Musiqi emosiyaların səs, ritm və dinamik vasitələrlə ifadə olunduğu universal kommunikasiya formasıdır. Beynəlxalq tədqiqatlar (Schellenberg, Picado, Pereira və b.) göstərir ki:

- musiqi dərsləri uşaqlarda emosional tanıma bacarığını artırır,
- ritmik fəaliyyətlər özünütənzimləməni gücləndirir,
- kollektiv musiqi ifası sosial qarşılıqlı əlaqəni inkişaf etdirir,
- musiqi vasitəsilə emosional ifadə empati və sosial həssaslığı artırır.

2.3. Musiqi və emosional intellekt üzrə əvvəlki tədqiqatlar

Ədəbiyyatın təhlili göstərir ki:

- **kollektiv musiqi ifası** şagirdlərdə empati, əməkdaşlıq və qarşılıqlı anlaşma bacarıqlarını gücləndirir;
- **ritm və improvizasiya** uşaqlarda özünütənzimləmə, gərginliyin azaldılması və emosional sərbəstlik yaradır;
- **musiqi ilə hekayə yaratma** emosional ifadəni və yaradıcılığı artırır;
- **musiqi əsərlərinin emosional təhlili** emosiyaların tanınması və dərk edilməsini yaxşılaşdırır.

2.4. Tədqiqat boşluğu

Araşdırmalar göstərsə də, Azərbaycan təhsil sistemi kontekstində aşağıdakı boşluqlar mövcuddur:

- Musiqi dərslərində emosional intellektin inkişafına dair sistemli yerli tədqiqatların azlığı.
- EI-yönlü musiqi pedaqogikasının metodoloji çərçivəsinin olmaması.

Bu boşluqlar müasir dərslərdə emosional yönümlü musiqi təliminə ciddi ehtiyac olduğunu göstərir.

3. METODOLOGIYA

Bu araşdırma musiqi dərslərinin emosional intellektin inkişafındakı rolunu elmi əsaslarla izah etmək məqsədilə keyfiyyət yönümlü təsviri metodologiya əsasında qurulmuşdur.

3.1. Tədqiqatın Dizaynı

Tədqiqat deskriptiv-keyfiyyət yönümlü yanaşma çərçivəsində aparılmışdır. Bu yanaşma musiqi təlimində istifadə olunan pedaqoji üsulların emosional intellektin komponentləri ilə qarşılıqlı əlaqəsini sistemli şəkildə öyrənməyə imkan verir. Tədqiqat aşağıdakı mərhələləri əhatə etmişdir:

- musiqi təhsilinə dair elmi mənbələrin təhlili,
- müasir pedaqoji modellərin nəzərdən keçirilməsi,
- musiqi dərslərində tətbiq olunan metodların EI komponentləri ilə müqayisəli təhlili.

3.2. Məlumat Mənbələri

Araşdırmada istifadə olunan məlumatlar bir neçə əsas qrupa bölünür:

- emosional intellekt və musiqi təhsili üzrə elmi ədəbiyyat,
- məktəb musiqi dərslərində tətbiq olunan pedaqoji metodlar,
- Salovey və Mayer, Goleman və digər tədqiqatçıların təqdim etdiyi EI nəzəri çərçivələri.

Bu mənbələr emosional intellektin musiqi dərslərində necə inkişaf etdiyini anlamağa şərait yaratmışdır.

3.3. Analitik Yanaşma

Toplanmış məlumatlar tematik analiz metodu ilə işlənmişdir. Analiz prosesi iki istiqamətdə aparılmışdır:

1. emosional intellekt komponentlərinin müəyyənləşdirilməsi,
2. bu komponentləri inkişaf etdirən musiqi tədris strategiyalarının sistemləşdirilməsi.

Bu yanaşma EI-nin hər bir komponenti ilə musiqi tədris metodları arasındakı əlaqələrin aydın şəkildə təqdim edilməsinə imkan vermişdir.

4. ƏSAS MÜZAKİRƏ

4.1. Emosional intellekt komponentləri və musiqidə onların təzahürü

Emosional intellektin əsas komponentləri musiqi təlimində müxtəlif formalarda inkişaf edir:

Özünüdərk

Şagirdlərin melodiya və musiqi xarakteri vasitəsilə hissələrini ifadə etməsi onların emosional özünüdərkini gücləndirir.

Özünü-tənzimləmə

Ritm, temp, nəfəsə nəzarət və ifa intizamı uşaqlarda emosional tənzimləmə bacarıqlarını formalaşdırır.

Empati

Musiqi əsərlərinin emosional xarakterinin təhlili fərqli duyğuları anlama və başqalarının hissələrinə həssas yanaşma bacarıqlarını artırır.

Sosial bacarıqlar

Ansambl və xor ifası əməkdaşlıq, qarşılıqlı dinləmə, ünsiyyət və komanda məsuliyyəti kimi sosial bacarıqları gücləndirir.

4.2. Musiqi dərslərində EI-ni inkişaf etdirən pedaqoji metodlar

4.2.1. Ritm, hərəkət və improvizasiya

Bu fəaliyyətlər uşaqlara emosiyalarını sərbəst ifadə etməyə, gərginliyi azaltmağa və özünütənzimləmə bacarıqlarını inkişaf etdirməyə kömək edir.

4.2.2. Musiqi əsərlərinin emosional təhlili

Şagirdlərin musiqinin xarakterini müəyyən etməsi, emosional rəngləri izah etməsi empati və müşahidə qabiliyyətini artırır.

4.2.3. Kollektiv musiqi ifası

Birlikdə musiqi yaratmaq şagirdlərdə əməkdaşlıq, məsuliyyət, dinləmə bacarıqları və sosial uyğunlaşmanı gücləndirir.

4.2.4. Musiqi və hekayə əlaqələndirməsi

Musiqi əsasında hekayə yaratmaq şagirdlərin daxili emosiyalarını simvolik formada ifadə etməsinə şərait yaradır və yaradıcılıq qabiliyyətini artırır.

4.2.5. Vokal məşqlər və emosional ifadə

Nəfəsə nəzarət və vokal intonasiya emosional özünütənzimləməni gücləndirir, şagirdlərə emosiyaları səs tonu ilə tanıma və ifadə etmə imkanı yaradır.

4.3. Musiqi dərslərinin emosional intellektə təsirinin ümumi qiymətləndirilməsi

Aparılan təhlillər göstərir ki, musiqi dərsləri:

- şagirdlərin özünəinamını artırır,
- sosial ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirir,
- ritmik fəaliyyətlər vasitəsilə emosional gərginliyi azaldır,
- uşaqların emosional söz ehtiyatını genişləndirir və hissələrini daha dəqiq ifadə etməyə kömək edir.

Bu nəticələr musiqi təliminin emosional və sosial inkişaf üçün mühüm pedaqoji vasitə olduğunu təsdiqləyir.

5. MUSIQI MÜƏLLİMLƏRİ ÜÇÜN PRAKTİKİ TÖVSIYƏLƏR

Emosional intellektin musiqi dərslərində məqsədyönlü şəkildə inkişaf etdirilməsi üçün müəllimlər aşağıdakı praktik yanaşmalardan istifadə edə bilərlər:

1. Sosial-emosional öyrənmə (SEL) məqsədlərini musiqi kurikulumuna inteqrasiya etmək

Dərs planlarında emosional ifadə, empati, əməkdaşlıq və özünütənzipləmə kimi məqsədləri ayrıca qeyd olunması tədris prosesinin daha şüurlu şəkildə qurulmasına imkan verir.

2. Çoxmodal tədris üsullarından istifadə etmək: ritm, bədən hərəkəti, hekayə qurma

Ritm və hərəkət birləşməsi emosional gərginliyi azaldır, hekayələndirmə isə şagirdlərin hissələrini yaradıcılıq yolu ilə ifadə etməsinə şərait yaradır.

3. Açıq emosional ifadəni təşviq etmək

Müəllim şagirdləri musiqi vasitəsilə öz hissələrini ifadə etməyə həvələndirməli, müxtəlif emosional vəziyyətləri melodiya, dinamika və intonasiya ilə təqdim etmələrinə imkan yaratmalıdır.

4. Psixoloji cəhətdən təhlükəsiz sinif mühiti yaratmaq

Şagirdlərin özünü sərbəst və təhlükəsiz hiss etməsi emosional öyrənmənin əsas şərtidir. Təhlükəsiz mühit empati, qarşılıqlı hörmət və dəstəyi gücləndirir.

5. İfa və məşqlərdən sonra strukturlaşdırılmış refleksiya təşkil etmək

Şagirdlərin ifa zamanı nə hiss etdikləri, musiqinin hansı emosiyaları oyatdığı və kollektiv ifa prosesində hansı sosial təcrübələri qazandıqları haqqında danışmaları emosional dərk səviyyəsini yüksəldir.

6. Yaşa uyğun və emosional baxımdan müxtəlif repertuar seçmək

Uşaqların inkişaf səviyyəsinə uyğun, həm kədər, həm sevinc, həm də həyəcan kimi müxtəlif emosional palitranı əhatə edən musiqi nümunələri emosional zənginlik yaradır və empati bacarıqlarını gücləndirir.

6. NƏTİCƏ

Aparılmış araşdırma göstərir ki, musiqi dərsləri məktəb yaşlı uşaqlarda emosional intellektin inkişafı üçün mühüm pedaqoji potensiala malikdir. Musiqinin emosional məzmunu, ritm və melodiya vasitəsilə hissələrin ifadəsi, həmçinin kollektiv ifa zamanı yaranan sosial qarşılıqlı əlaqə EI komponentlərinin — özünüdərək, özünütənzipləmə, empati və sosial bacarıqların — güclənməsinə əhəmiyyətli təsir göstərir.

Ən yüksək nəticələr musiqi dərsləri **sistemli, məqsədyönlü və emosional yönümlü** metodlarla təşkil olunduqda əldə edilir. Bu cür pedaqoji yanaşma şagirdlərin sosial ünsiyyət bacarıqlarını, psixoloji rifahını və özünəinamını artırır.

Nəticələr həmçinin göstərir ki, emosional intellektə yönəlmiş musiqi pedaqogikası müəllim hazırlığı və tədris proqramlarının yenilənməsi üçün mühüm istiqamət təşkil edir. El-yə inteqrasiya olunmuş musiqi təlimi müasir təhsil tələblərinə cavab verir və uşaqların harmonik, emosional cəhətdən sağlam şəxsiyyət kimi formalaşmasına töhfə verir.

Ədəbiyyat siyahısı:

Abdullayeva, R. (2017). *Uşaqlarda emosional inkişafın pedaqoji aspektləri*. Bakı: Elm və Təhsil.

BABAZADE, Z. (2024). MODERN EĞİTİM SİSTEMİNDE AKTİF ÖĞRENME YÖNTEMLERİNİN UYGULANMASI.

Babazade, Z. (2025). Literary-critical view of the prominent Azerbaijani scholar MF Akhundzada: The first systematic examples of literary theory. *Acta Globalis Humanitatis et Linguarum*, 2(2), 38-42.

Əliyeva, S. (2018). Musiqi təlimində şagirdlərin sosial-emosional bacarıqlarının inkişafı. *Pedaqoji Araşdırmalar Jurnalı*, 6(2), 45–52.

Glenn Schellenberg, E. (2011). Music lessons, emotional intelligence, and IQ. *Music Perception*, 29(2), 185-194.

Goleman, D. (1995). *Emotional intelligence*. New York: Bantam Books.

Jia, C., & Ayob, A. (2025). The Benefits of Emotional Intelligence in Developing a Strong Foundation for Musical Experience. *ICCCM Journal of Social Sciences and Humanities*, 4(1), 21-25.

Köhnəliyev, M. (2019). Musiqi dərslərində inteqrativ yanaşmaların tətbiqi. *Musiqi və Pedaqogika*, 4(1), 22–29.

Küpana, M. N. (2015). Social emotional learning and music education. *SED-Sanat Eğitimi Dergisi*, 3(1), 75-88.

McGinnis, E. J. (2018). Developing the emotional intelligence of undergraduate music education majors: An exploratory study using Bradberry and Greaves' (2009) Emotional Intelligence 2.0. *Journal of Music Teacher Education*, 27(2), 11-22.

Picado, M., Pereira, C., & Castilho, L. C. (2022, June). Emotional intelligence and self-regulation in the teaching and learning process of music ensemble with singing. In *Meeting of Research in Music, Arts and Design* (pp. 712-732). Cham: Springer International Publishing.

Quliyev, İ. S. (2012). *Musiqi inkişafı və musiqi tərbiyəsi*. Bakı: Təhsil Nəşriyyatı.

Sadiqzade, Z. (2024). The Impact of Music on Language Learning: A Harmonious Path to Mastery. *EuroGlobal Journal of Linguistics and Language Education*, 1(1), 134-140. <https://doi.org/10.69760/zma1bn56>

Salovey, P., & Mayer, J. (1990). Emotional intelligence. *Imagination, Cognition and Personality*, 9(3), 185–211.

Received: 01.11.2025

Revised: 03.11.2025

Accepted: 12.12.2025

Published: 13.12.2025

Linguistic and Stylistic Features of Islam Safarli's Creative Work

¹ Sevinc Məmmədova

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250206006>

Abstract: This article provides a systematic analysis of the linguistic and stylistic features of Islam Safarli's poetic works, highlighting the distinctive place of his language in Azerbaijani literature. The study reveals that Safarli's poetic style is characterized by simplicity, sincerity, fluid expression, and strong connections to folk speech. His extensive use of onomastic units—including anthroponyms, hydronyms, toponyms, and phytonyms—enriches the poetic lexicon and reinforces national-cultural identity within his verse. Additionally, the poet's skillful application of stylistic devices such as idiomatic expressions, metaphorical imagery, antithesis, repetition, and inversion enhances the emotional and aesthetic impact of his poetry. Overall, Safarli's creative approach elevates the expressive potential of the Azerbaijani literary language and contributes significantly to the development of modern poetic style.

Keywords: *Islam Safarli, poetic language, onomastics, stylistic devices*

---

¹ Mammadova, S. Master's Student, Department of Azerbaijani Language, Nakhchivan State University, Azerbaijan. Email: sevinc.memmedli.75@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-7781-4940>

İSLAM SƏFƏRLİ YARADICILIĞININ DİL-ÜSLUB XÜSUSİYYƏTLƏRİ

¹ Sevinc Məmmədova

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250206006>

Xülasə: Bu məqalədə İslam Səfərli yaradıcılığının dil-üslub xüsusiyyətləri sistemli şəkildə təhlil edilir və onun poetik dilinin Azərbaycan ədəbiyyatındakı xüsusi yeri müəyyənləşdirilir. Tədqiqat göstərir ki, Səfərli poeziyasının əsas üslubi dayaqları sadəlik, səmimilik, xalq danışq dilinə bağlılıq və yüksək obrazlılıqdır. Şairin onomastik vahidlərdən – antroponim, hidronim, toponim və fitonimlərdən – geniş və funksional şəkildə istifadə etməsi onun poetik leksikasını zənginləşdirir və milli-mədəni identiteti bədii müstəviyə daşıyır. Frazoloji birləşmələr, metaforik ifadələr, antitezalar, bədii təkrir və inversiya kimi vasitələr Səfərli dilinin emosional təsir gücünü artırır və şeirlərin musiqili axıcılığını təmin edir. Nəticə olaraq, şairin dili həm poeziyanın estetik keyfiyyətlərini yüksəldir, həm də Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafına mühüm töhfə verir.

Açar sözlər: *İslam Səfərli, poetik dil, onomastika, bədii üslub*

1. Giriş

İslam Səfərli XX əsr Azərbaycan poeziyasının görkəmli nümayəndələrindən biri kimi ədəbi tariximizdə mühüm yer tutur. 1923-cü ildə Naxçıvanda doğulan və qısa, lakin məhsuldar ömür yaşayan Səfərli öz zəngin poetik irsi ilə Azərbaycan ədəbiyyatında dərin iz qoymuşdur (Səfərli, 2005). Onun yaradıcılığı xalq ruhunu, milli dəyərləri, vətən təbiətinin gözəlliklərini və insanın daxili aləmini sadə, axıcı və yüksək poetik tərzdə ifadə etməsi ilə seçilir.

Tədqiqatçılar Səfərli poeziyasını həm dil-üslub baxımından, həm də bədii-estetik tutumu ilə Azərbaycan şeirinin inkişafında mühüm mərhələ kimi qiymətləndirirlər (Axundlu, 2013; Əsgərova, 2013). Şairin dilində xalq danışq ünsürlərinin poetikləşdirilməsi, yeni ifadə formalarının yaradılması, obrazlılığın yüksək estetik səviyyədə qurulması onun yaradıcılığının əsas dil özəlliklərindəndir (Əliyeva, 2013).

Mövzunun aktuallığı ondan ibarətdir ki, İslam Səfərlinin dil-üslub xüsusiyyətlərinin sistemli şəkildə araşdırılması həm müasir poeziyanın inkişaf istiqamətlərinin öyrənilməsi, həm də milli ədəbi ənənələrin davamlılığının müəyyənləşdirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Məqalənin məqsədi İslam Səfərli yaradıcılığının poetik dilinin əsas xüsusiyyətlərini elmi-nəzəri

¹ Mammadova, S. Master's Student, Department of Azerbaijani Language, Nakhchivan State University, Azerbaijan. Email: sevinc.memmedli.75@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-7781-4940>

müstəvidə təhlil etmək, şairin leksik-semantik və üslubi imkanlardan istifadəsini müəyyənləşdirməkdir.

2. İslam Səfərli poeziyasının ümumi dil-üslub xüsusiyyətləri

İslam Səfərli poetik dilin imkanlarından ustalıqla istifadə edən sənətkarlardandır. Onun şeir dili sadəlik və obrazlılığın harmonik vəhdəti ilə seçilir. Tədqiqatçılar Səfərlinin poeziyasını “duru bulaq”, “axıçı və səmimi dil” kimi səciyyələndirərək onun xalq ruhuna bağlılığını xüsusi vurğulayırlar (Sadıqzadə, 2013; İsmayıl & Qasimov, 2013). Şairin lirikasında dilin poetik gücü həm milli ənənələrlə, həm də yenilikçi yaradıcılıq axtarışları ilə əlaqələndirilir (Həsənova, 2017, 2020).

2.1. Şeir dilinin əsas keyfiyyətləri

Axıcılıq

İslam Səfərli şeirlərində danışq dilinin melodik axıcılığı poetik sistemin təməl komponentlərindən biridir. Söz və ifadələr arasında harmoniyanın yaradılması şeirin ümumi ritmini gücləndirir və oxucuya mülayim emosional təsir göstərir (Səfərli, 2005).

Sadəlik və səmimiyyət

Şairin dili həm sadə, həm də səmimidir. Səfərli mürəkkəb sintaktik konstruksiyalardan qaçır, xalq dilinin təbii axarını qoruyur. Bu isə şeirlərin həm elitar, həm də geniş oxucu kütləsi üçün anlaşılıqlı olmasına şərait yaradır (Əsgərova, 2013).

Obrazlılıq və poetiklik

Səfərli şeirində obrazlılıq xüsusi yer tutur. Təbii mənzərə təsvirləri, insan xarakterlərinin poetik və emosional təqdimatı, simvolik ifadələr onun poeziyasını bəşəri duyğularla zənginləşdirir (Axundlu, 2013).

Xalq danışq dilinə bağlılıq

Şair folklor və danışq dilinin elementlərini poeziyada ustalıqla poetikləşdirir. Bu bağlılıq onun dilinə həm milli kolorit, həm də canlılıq verir. Həsənovanın (2017, 2020) qeyd etdiyi kimi, Səfərlinin dili milli kimliyin daşıyıcısı kimi çıxış edir.

2.2. Poetik leksikanın xüsusiyyətləri

Yeni söz və ifadələr

İslam Səfərli söz yaradıcılığı sahəsində də məhsuldardır. O, gündəlik ifadələri poetik mənə qazanmış yeni leksik vahidlərə çevirir və bədii ifadə imkanlarını genişləndirir (Əliyeva, 2013).

Dilə yaradıcı yanaşma

Şair dil vahidlərinə yaradıcı yanaşaraq onlara həm leksik, həm də semantik baxımdan yeni çalarlar bəxş edir. Bu isə onun poetik üslubunun fərdiliyini gücləndirir (İsmayıl & Qasımov, 2013).

Sözlərə yeni mənə çalarları vermək

Səfərli çox vaxt adi sözlərə metaforik, simvolik və emosional mənə qatır. Bu xüsusiyyət onun poeziyasını həm estetik baxımdan zənginləşdirir, həm də dilin poetik potensialını üzə çıxarır (Sadıqzadə, 2013).

3. Onomastik vahidlərin Səfərli poeziyasında işlənməsi

İslam Səfərlinin poetik dili onomastik vahidlərin zənginliyi ilə seçilir. Şair həm milli mədəniyyətə məxsus, həm də universal dəyərləri əks etdirən xüsusi adlara geniş şəkildə müraciət edir. Bu adlar yalnız faktoloji funksiyanı deyil, həm də poetik-estetik yük daşıyır və obrazların mənalandırılmasına xidmət edir (Əliyeva, 2013; Əsgərova, 2013).

3.1. Antroponimlər

Səfərli poeziyasında antroponimlər çoxçeşidlidir və müxtəlif funksiyaları yerinə yetirir:

• Klassik şairlərin adlarının istifadəsi

Şair tez-tez Nizami, Füzuli, Nəsimi, Sabir, Vaqif, Vurğun kimi ədəbi korifeylərin adlarına müraciət edir. Bu adlar həm milli poeziya ənənəsinə bağlılığı göstərir, həm də Səfərlinin sənət köklərini ortaya qoyur (Axundlu, 2013).

• Müasir sənətkar adları

Səfərli yaşadığı dövrün görkəmli sənətkarlarına — Rəşid Behbudov, Bülbül, Qara Qarayev, Tahir Salahov və başqalarına da yüksək məhəbbətlə müraciət edir. Bu adlar sənətə hörmət simvolu kimi şeirlərdə yer alır (İsmayıl & Qasımov, 2013).

• Obrazların daxili aləminin açılmasında rol

Məsələn, Məcnun və Leyli adlarının işlənməsi eşq motivinin, qəhrəmanın psixoloji durumunun daha dolğun ifadəsinə xidmət edir. Antroponimlər obrazı daha emosional və mənalı edir (Sadıqzadə, 2013).

3.2. Hidronimlər

Səfərlinin poeziyasında hidronimlər — Xəzər, Kür, Araz, Arpaçay və s. — xüsusi poetik funksiyaya malikdir. Bu adlar:

- **simvolik məzmun** qazanır,
- **milli coğrafiyanın işarəsinə** çevrilir,
- **şairin emosional dünyasını** əks etdirir.

Xəzər çox zaman həsrət və əbədiyyətin metaforası kimi təqdim olunur, Kür və Araz isə həm coğrafi, həm də milli bütövlük simvolu kimi poetikləşir (Əsgərova, 2013).

3.3. Toponimlər (Naxçıvan və digər məkanlar)

Səfərlinin poeziyasında Naxçıvan xüsusi yer tutur. Şair doğma yurda sevgi və qürurla müraciət edərək toponimləri emosional poetik vahidə çevirir. Naxçıvanın təbiəti, bulaqları, dağı, suyu onun şeirlərində həm xatirə, həm də kimlik göstəricisinə çevrilir. Bu adlar Vətən məhəbbətinin bədii ifadəsidir (Sadıqzadə, 2013; Həsənova, 2017).

3.4. Ktematonimlər

Səfərli poeziyasında sənət nümunələrinin adları — dram, musiqi, muğam, balet və digər əsər adları — geniş işlənir.

• Dram əsərləri

“Arşın mal alan”, “Almaz”, “Toy”, “Nişanlı qız” kimi klassik dramların adları şairin poeziyasına yeni üslubi çalar verir və milli teatr irsinə bağlılığını göstərir (Axundlu, 2013).

• Muğam adları

“Rahab”, “Segah”, “Şur”, “Qatar” kimi muğamlar Səfərlinin musiqi duyumunu və milli-mədəni kodları poeziyaya gətirmə ustalığını nümayiş etdirir (Əsgərova, 2013).

• Bəstəkar adları və balet nümunələri

Qara Qarayevin “Yeddi Gözəl” baletinə müraciət Səfərlinin milli musiqi irsinə dərin ehtiramının göstəricisidir. Bu ktematonimlər həm sənət xatirəsi, həm də milli qürur simvolu kimi işlənir.

3.5. Fitonimlər

Fitonimlər — bitki, çiçək və meyvə adları — şairin poetik dilinin mühüm hissəsidir. “Qara tut”, “üzüm”, “varəncil”, “şəhdərən çiçəyi” kimi adlar:

- təbiət obrazlarını canlandırır,
- şairin duyğularına rəng qatır,
- şairin təsvir imkanlarını genişləndirir.

Bu fitonimlər poeziyanın məcaz qatını gücləndirərək emosional-şeyriyyətli atmosfer yaradır (Səfərli, 2005).

4. Leksik-semantik və üslubi vasitələr

İslam Səfərlinin dili çoxşaxəli üslubi vasitələrlə zəngindir. O, xalq dilinin ifadə gücünü, bədii təsvir vasitələrini və semantik imkanları yaradıcı şəkildə poeziyada tətbiq edir.

4.1. Frazoloji birləşmələr

Şair xalq frazeologiyasından geniş şəkildə istifadə etməklə yanaşı, poetik frazeologizmlər də yaradır. Bu frazeoloji vahidlər:

- dilin **xalqiləşməsinə**,
- poetik mətnin **səmimiyyətinə**,
- ifadənin **bədii dərinliyinə**

töhfə verir (Həsənova, 2020).

4.2. Məcəzalı ifadələr və poetik obrazlar

Səfərli metafora, epitet və personifikasiyanın müxtəlif formalarından istifadə edir. Obrazların çoxu:

- təbiətdən,
- insan duyğularından,
- milli-mədəni simvoldan

qurulur və bu da poeziyanın estetik gücünü artırır (İsmayıl & Qasimov, 2013).

4.3. Antitezə və kontrastın funksiyası

Ziddiyyətli mənzərələrin, əks duyğuların qarşılaşdırılması Səfərli poeziyasının emosional gərginliyini gücləndirir. Antitezə vasitəsilə şair:

- həyatın ikililiyini,
- sevinc–kədər münasibətlərini,
- zaman və insan təzadlarını

poetik şəkildə təqdim edir (Əsgərova, 2013).

4.4. Bədii təkrir və inversiya

Anafora və epifora Səfərli şeirinin musiqiliyini artıran əsas vasitələrdəndir. Təkrir şeirin ritmini gücləndirir, emosional vurğunu artırır.

İnversiya — söz sırasının dəyişdirilməsi — isə ifadəni daha obrazlı edir, fikri poetik vurğu ilə təqdim edir (Səfərli, 2005).

5. Səfərli yaradıcılığında dilin poetik gücü

İslam Səfərlinin poeziyasında dil yalnız kommunikativ vasitə deyil, həm də estetik, emosional və milli özünüdərk funksiyasını daşıyan bədii sistemdir. Şair xalq dilinin təbii axıcılığını, ifadə zənginliyini və üslubi imkanlarını poeziyanın quruluşuna məharətlə gətirərək onun poetik gücünü artırır (Həsənova, 2017; Əsgərova, 2013).

• Xalq dilinin poetikləşdirilməsi

Səfərli gündəlik danışmaq elementlərini yüksək poetik enerji ilə yükləyir və adi sözlər onun şeirlərində yeni mənəvi-estetik çalarlarla zenginləşir. Xalq deyimləri, atalar sözləri, frazeoloji vahidlər şairin dilində təzədən canlanır və yeni bədii həyat qazanır. Bu yanaşma poeziyanın həm səmimiyyətini, həm də oxucu ilə emosional bağlılığını gücləndirir (Səfərli, 2005).

• Şeirlərinin nəğmə kimi yadda qalmasının səbəbləri

Səfərli poeziyasında ritmik ardıcılıq, fonetik harmoniya, bədii təkrirlər və melodik dildən istifadə onun şeirlərinin nəğməvari təsir bağışlamasına səbəb olur. Mətnlərin musiqililiyi onların asan yadda qalmasına və sonradan mahnı kimi geniş yayılmasına şərait yaradır. Bu xüsusiyyət bir çox şairlərdən fərqli olaraq Səfərlinin poeziyasına xüsusi tanınma gətirmişdir (İsmayıl & Qasımov, 2013).

• Dilin milli kimliyin ifadəsində rolu

Səfərlinin dil fəlsəfəsi milli kimliklə sıx bağlıdır. Onun “*Dilim – dillər tacı olsun deyirəm*” misrası dilin yalnız ünsiyyət vasitəsi deyil, həm də milli varlığın daşıyıcısı olduğunu göstərir. Dilə olan sevgi, onun qorunmasına dair çağırışlar şair yaradıcılığında ideya-motiv kimi təkrarlanır və Azərbaycan dilinin poetik potensialını önə çıxarır (Həsənova, 2020).

Beləliklə, dil İslam Səfərli üçün həm estetik material, həm də milli-mənəvi kimliyin təəcəssümüdür. Bu da onun poeziyasına xüsusi ideya dərinliyi və emosional güc bəxş edir.

6. Nəticə

İslam Səfərlinin poeziyası Azərbaycan ədəbi dilinin zəngin ifadə imkanlarını bədii sənətkarlıqla birləşdirən orijinal bir poetik sistem kimi dəyərləndirilir. Onun şeirlərinin dili sadəliyi, səmimiyyəti, musiqililiyi və xalq danışmaq ünsürlərinə bağlılığı ilə seçilir; obrazlı ifadələr, onomastik vahidlər, frazeoloji birləşmələr və üslubi fiqurlar isə şairin poetik dünyasının əsas strukturlarını formalaşdırır. Xalq dilini yüksək poetik müstəviyə qaldırmaq, sözə yeni mənə çalarları vermək və milli kimliyin dil vasitəsilə ifadəsinə xüsusi yer ayırmaq Səfərli yaradıcılığının mühüm yeniliklərindəndir.

Bu xüsusiyyətlər İslam Səfərli poeziyasını həm müasir dilçilik, həm də ədəbiyyatşünaslıq üçün dəyərli tədqiqat obyektinə çevirir. Şairin dil-üslub axtarışları Azərbaycan poeziyasının inkişafına töhfə vermiş, onun şeirlərindəki poetik dil modeli yeni ədəbi nəsillər üçün nümunə xarakteri daşmışdır. Beləliklə, Səfərli yaradıcılığı Azərbaycan poetik dilinin gücünü, estetik imkanlarını və milli ideya yükünü dolğun şəkildə təəcəssüm etdirən mühüm ədəbi mərhələ kimi qiymətləndirilməlidir.

Ədəbiyyat siyahısı:

Axundlu, Y. (2013). Şeirimizin İslam Səfərli zirvəsi. *Naxçıvan*, 39–53.

BABAZADE, Z. (2024). MODERN EĞİTİM SİSTEMİNDE AKTİF ÖĞRENME YÖNTEMLERİNİN UYGULANMASI.

Babazade, Z. (2025). Literary-critical view of the prominent Azerbaijani scholar MF Akhundzada: The first systematic examples of literary theory. *Acta Globalis Humanitatis et Linguarum*, 2(2), 38-42.

Babazadə, Z., & Qənbərov, M. (2025). Specific Aspects of the Motif of Immortality in Literature. *Acta Globalis Humanitatis Et Linguarum*, 2(2), 215-222. <https://doi.org/10.69760/aghel.025002114>

Əliyeva, N. (2013). İslam Səfərli yaradıcılığında dil məsələləri. *Naxçıvan*, 197–204.

Əsgərova, Q. (2013). İslam Səfərlinin söz dünyası. *Naxçıvan*, 166–170.

Həsənova, S. (2017). *Dilimiz mənəvi kimliyimizdir*. Naxçıvan.

Həsənova, S. (2020). *Dilimiz varlığımızdır*. Naxçıvan.

İsmayıl, Z., & Qasimov, R. (2013). İslam Səfərli yaradıcılığının poetik qüdrəti. *Naxçıvan*, 210–220.

Pehlivan, H., & Şahin, E. (2025). Türkiye’de Fen Eğitiminde Eğitsel Oyunlara Yönelik Gerçekleştirilen Çalışmaların İncelenmesi. *Gazi Eğitim Bilimleri Dergisi*, 11(3), 1-1.

Sadıqzadə, N. (2013). İslam Səfərli yaradıcılığında Naxçıvan lövhələri. *Naxçıvan*, 104–110.

Səfərli, İ. (2005). *Seçilmiş əsərləri*. Bakı: Lider Nəşriyyatı.

Received: 01.11.2025

Revised: 03.11.2025

Accepted: 12.12.2025

Published: 13.12.2025

The Unity of National and European Musical Traditions in Adil Babirov's Prelude-Scherzo

¹ Aygun Babaverdiyeva

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250206007>

Abstract: Adil Babirov's *Prelude-Scherzo* represents a significant example of the successful synthesis between Azerbaijani national music traditions and European classical forms. The work unites the lyrical expressiveness of the prelude with the energetic, dynamic character of the scherzo, forming a coherent dramaturgical structure enriched by both musical worlds. Babirov combines mugham intonations, national rhythmic elements, and melodic flexibility with the harmonic language and formal principles of European classical-romantic music, thereby creating an original sound palette. The recurring thematic motives reinforce the artistic idea and demonstrate how national musical identity can exist harmoniously within Western compositional frameworks. The composition not only strengthens the expressive potential of Azerbaijani music but also serves as a valuable pedagogical and performative example within contemporary piano literature. Overall, *Prelude-Scherzo* embodies Babirov's artistic mission: integrating tradition and innovation while presenting national musical thinking through a universal musical language.

Keywords: *Adil Babirov; national musical traditions; European harmony; mugham elements; Prelude-Scherzo*

---

¹ Babaverdiyeva, A. 1st-year Master's Student in Music Criticism, Nakhchivan State University, Azerbaijan. Email: aygunbabaverdiyeva.uni@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-2785-5551>

ADİL BƏBİROVUN “PRELÜD-SKERSO” ƏSƏRİNDƏ MİLLİ VƏ AVROPA MUSIQI ƏNƏNƏLƏRİNİN VƏHDƏTİ

¹ Aygun Babaverdiyeva

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250206007>

Xülasə: XX əsrin ortalarından etibarən Azərbaycan bəstəkarlıq məktəbi milli musiqi ənənələri ilə Avropa klassik musiqi sisteminin yaradıcı sintezini özündə birləşdirən yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Bu istiqamətin görkəmli nümayəndələrindən biri də bəstəkar Adil Bəbirovdur. Onun “Prelüd-Skerso” əsəri milli musiqi intonasiyası ilə Avropa harmonik və formal prinsiplərinin vəhdətini nümayiş etdirən uğurlu nümunə kimi seçilir. Əsərdə muğamdan qaynaqlanan melodik çeviklik, milli ritmik xüsusiyyətlər və Azərbaycan musiqisinə xas intonasiya xətti klassik Avropa musiqisinin harmonik dili və struktur quruluşu ilə üzvi şəkildə birləşdirilmişdir. Bu sintez bir tərəfdən milli musiqi kimliyinin bədii ifadəsinə, digər tərəfdən isə Azərbaycan musiqisinin beynəlxalq üslubda təqdim olunmasına imkan yaradır.

“Prelüd-Skerso” həm bədii məzmun baxımından, həm də texniki və pedaqoji əhəmiyyətinə görə diqqət çəkir; əsər ifaçıdan yüksək peşəkarlıq tələb etməklə yanaşı, musiqi təhsili üçün də əhəmiyyətli material hesab edilir. Bəbirov melodik sintez, harmonik inkişaf, ritm və faktura kimi müxtəlif kompozisiya metodlarından istifadə edərək klassik forma ilə milli üslubun harmonik birliyini yaratmışdır. Tədqiqat prosesində əsərin musiqi dilinin strukturu, intonasiya xüsusiyyətləri və bədii məzmunu müxtəlif elmi mənbələr əsasında təhlil edilmişdir.

Nəticə olaraq, “Prelüd-Skerso” milli və Avropa musiqi ənənələrinin vəhdətinin uğurlu tətbiqinə nümunə təşkil edir, Azərbaycan musiqi irsinin qorunması və müasir kontekstdə təqdim olunması baxımından xüsusi dəyərə malikdir. Bu əsər həm ifaçılıq təcrübəsi, həm də musiqişünaslıq tədqiqatları üçün əhəmiyyətli material kimi dəyərləndirilə bilər.

Açar sözlər: *Adil Bəbirov, Avropa klassik harmoniyası, milli musiqi ənənələri, muğam intonasiyası, Prelüd-Skerso*

Giriş

Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin inkişaf tarixinə nəzər saldıqda, milli ənənələrlə Avropa musiqi sisteminin qarşılıqlı təsirinin formalaşdırdığı sintez modelinin xüsusi çəkisi olduğu aydın görünür.

---

¹ Babaverdiyeva, A. 1st-year Master’s Student in Music Criticism, Nakhchivan State University, Azerbaijan. Email: aygunbabaverdiyeva.uni@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-2785-5551>

XX əsrin ortalarından etibarən Azərbaycan bəstəkarlıq məktəbi bu sintezin üzərində qurularaq həm milli musiqi irsinin qorunmasını, həm də onun Avropa musiqi düşüncəsi ilə harmonik şəkildə birləşməsinə prioritet istiqamətə çevirmişdir (Bəbirov, 1975; Hacıyeva, 2016). Bu inkişaf xəttinin davamçıları sırasında Adil Bəbirov yaradıcılığı xüsusilə seçilir. Bəstəkar öz musiqi üslubunda Şərq melodik-estetik düşüncəsini Qərb klassik-romantik ənənəsinin forma və harmoniya prinsipləri ilə üzvi şəkildə əlaqələndirərək Azərbaycan bəstəkarlıq sənətinə yeni nəfəs gətirmişdir.

A.Bəbirovun musiqi dili əsasən muğam lad-intonasiyalarına, xalq musiqisi elementlərinə və milli ritmik modellərə söykənsə də, onun əsərlərində Avropa harmoniyasının, fakturasının və struktur quruluşunun təsiri açıq şəkildə hiss olunur (Bəbirov, 1966; 1968). Bu baxımdan bəstəkarın “Prelüd-Skerso” əsəri Azərbaycan musiqisində milli və Avropa üslublarının sintezinin ən parlaq nümunələrindən biri hesab edilir. Əsərin melodik xətti milli intonasiyalara əsaslanmaqla yanaşı, ümumi forma quruluşu və harmonik inkişafı klassik Avropa estetikasına uyğun şəkildə təşkil olunmuşdur. Bu vəhdət Bəbirovun musiqi təfəkkürünün mahiyyətini – milli köklərin müasir professional üslubla harmoniyasını – ifadə edir.

Bəstəkarın yaradıcılığı əsasən fortepiano üçün yazılmış prelüdlər, skertsoslar, variasiyalar, tokatalar və instrumental miniatürlərlə təmsil olunur. Onun piano musiqisi melodiyanın lirizmi, ritmin dinamizmi və milli koloritin zənginliyi ilə fərqlənir (Bəbirov, 1975). Xüsusilə “Prelüd-Skerso” bu üslubi cizgilərin bütün əsas komponentlərini özündə cəmləşdirərək həm bədii, həm texniki, həm də pedaqoji baxımdan əhəmiyyətli nümunəyə çevrilmişdir.

A.Bəbirovun musiqi təhsili və yaradıcılıq yolu da onun sənət dünyasının formalaşmasında böyük rol oynamışdır. Uşaq illərindən musiqiyə həvəs göstərən bəstəkar əvvəlcə uşaq musiqi məktəbində, daha sonra orta ixtisas və ali təhsil pillələrində Azərbaycan muğam sənətinin incəliklərini və Avropa musiqisinin nəzəri-praktik prinsiplərini dərinlən öyrənmişdir. Bu ikili təcrübə onun musiqi üslubunun əsasını təşkil etmiş, milli intonasiya ilə Avropa kompozisiya metodunun sintezini mümkün etmişdir (Hacıyeva, 2016).

“Prelüd” hissəsində Bəbirov muğam intonasiyalarına əsaslanaraq emosional, introspektiv və poetik bir musiqi mühiti yaradır. Axıcı melodik xətlər, legato frazalar, harmonik zənginlik və çoxsəsli fakturanın tətbiqi əsərin ifadə gücünü artırır. Dissonansların məqsədli istifadəsi emosional gərginliyi yüksəldir və dinləyicidə dərin daxili ovqat yaradır. Bu hissə bir növ insanın mənəvi axtarışlarını, daxili monoloqunu musiqi vasitəsilə təsvir edir və əsərin dramaturji təməlinin formalaşmasına xidmət edir.

Ümumilikdə, A.Bəbirovun “Prelüd-Skerso”su milli musiqi ənənələri ilə Avropa musiqi sisteminin qarşılıqlı tamamlanmasını nümayiş etdirərək Azərbaycan fortepiano musiqisinin inkişafında mühüm mərhələ kimi çıxış edir.

Əsas hissə

Adil Bəbirov (1934–2021) Azərbaycan bəstəkarlıq məktəbinin görkəmli nümayəndələrindən biri, Qara Qarayev yaradıcılıq ənənəsinin layiqli davamçısı kimi milli musiqi mədəniyyətinin

inkişafında mühüm rol oynamışdır. O, müxtəlif janrlarda yazdığı əsərləri ilə fərqlənsə də, instrumental musiqi xətti bəstəkarın yaradıcılığında xüsusi yer tutur. Fortepiano üçün yazdığı prelüdlər, skersolar, variyasiyalar və instrumental miniatürlər onun musiqi dilinin həm milli, həm də müasir professional xüsusiyyətlərini özündə birləşdirdiyini göstərir (Bəbirov, 1975).

Bəstəkarın ən məşhur əsərlərindən biri olan “Prelüd-Skerso” milli musiqi ünsürləri ilə Avropa klassik formalarının sintezinin parlaq nümunəsi hesab edilir. Bu əsərdə iki janr — prelüd və skerso — vahid silsilə daxilində birləşdirilərək dramaturji bütövlük yaradır. Prelüd janrı tarixən XVII–XVIII əsrlərdə polifonik əsərlərə giriş kimi formalaşsa da, zamanla müstəqil pyes səviyyəsinə yüksəlmişdir. Məsələn, J.S. Baxın prelüdləri fugaya giriş funksiyasını daşıyırdı, lakin Romantizm dövründə F. Şopen bu janrı tamamilə müstəqil, emosional yüklü bir ifadə vasitəsinə çevirdi. K. Debüssi isə proqramlı, epik xarakterli prelüdlər yazaraq janrın bədii imkanlarını daha da genişləndirdi.

Azərbaycan bəstəkarlarının yaradıcılığında da prelüd janrına tez-tez müraciət edilmişdir: Q.Qarayev, V.Adıgözəlov, E.Nəzirova, T.Quliyev və başqalarının əsərləri bu janrın milli düşüncə ilə qovuşmasının fərqli nümunələrini təqdim edir. A.Bəbirovun tələbəlik illəri onun fortepiano üslubunun formalaşmasında mühüm rol oynamış, bəstəkar bu dövrdə həm Azərbaycan xalq və muğam musiqisinin intonasiya sistemini, həm də Avropa musiqisinin texniki və harmonik prinsiplərini dərinlən mənimsəmişdir (Hacıyeva, 2016). Bu təsir sonradan onun bütün yaradıcılığında — xüsusilə "Prelüd-Skerso" əsərində — özünü bariz şəkildə göstərmişdir.

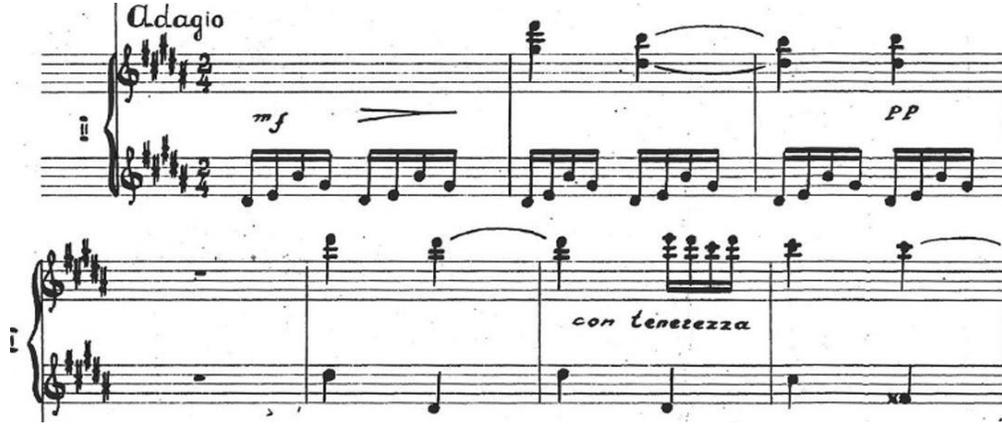
Skerço janrı isə adından da göründüyü kimi ilk olaraq “zarafat”, “oynaq xarakter” ifadə etsə də, zamanla daha mürəkkəb emosional məzmun qazanmışdır. XVI–XVII əsrlərdə Avropada geniş yayılan bu janr iti temp, dinamiklik və şən xarakteri ilə seçilirdi. XVIII əsrdən etibarən isə sonata-simfonik silsilələrdə menueti əvəz edərək klassik formanı həm məzmun, həm də ritmik struktura görə zənginləşdirdi. Haydn, Bethoven, Şopen, Mendelson və Çaykovski kimi bəstəkarların yaradıcılığında skersolar həm dinamikliyi, həm də dramatik məqamları ilə seçilən yüksək bədii nümunələr yaratmışdır. Xüsusilə Bethovenin skersoları qəhrəmani, gərgin və emosional ruhu ilə fərqlənərək janrın ifadə imkanlarını genişləndirmişdir.

Adil Bəbirov “Prelüd-Skerso” əsərində hər iki janrın ənənəvi xüsusiyyətlərini milli musiqi estetikasına uyğunlaşdıraraq özünəməxsus bir kompozisiya modeli yaratmışdır. Əsər Adajio tempində improvizasiya xarakterli prelüdlə başlayır; bu bölüm poetik, introspektiv və emosional bir atmosfer qurur. Melodiyanın axıcılığı, legato xətlərin ifadəliliyi, çoxsəslilik və harmonik zənginlik prelüdün bədii təsir gücünü artırır. Dissonansların məqsədli istifadəsi isə musiqinin emosional dərinliyini və dramatik yükünü qüvvələndirir. Bu hissə insanın daxili aləmini, mənəvi axtarışlarını və düşüncə proseslərini musiqi vasitəsilə ifadə edən poetik bir tablo təsiri bağışlayır.

Prelüddən skersoya keçid məqamdaxili modulyasiya vasitəsilə yaradılır və beləliklə, əsərdə vahid dramaturji inkişaf xətti formalaşır. Skerço hissəsi isə Allegro con fuoco, 6/8 ölçüsündə, dinamik, rəqsvari və zarafatyana xarakteri ilə əvvəlki hissədən kəskin şəkildə fərqlənir. Burada milli ritmik modellərin Avropa forması ilə sintezi daha qabarıq görünür. Skerçonun melodik xəttində muğam

intonasiyalarının çevikliyi və milli ritm strukturlarının dinamizmi özünü göstərir. Orta hissədə isə lirik, geniş nəfəsli musiqi materialı təqdim olunur ki, bu da Azərbaycan lirik mahnılarının melodik xəttini xatırladır.

Beləliklə, A.Bəbirovun “Prelüd-Skerso”su həm janrlararası sintez, həm milli-musiqi intonasiyasının Avropa kompozisiya prinsipləri ilə üzvi şəkildə birləşdirilməsi, həm də ifadə gücünə görə Azərbaycan fortepiano musiqisinin ən mühüm nümunələrindən biri kimi qiymətləndirilir.

Məqamdaxili modulyasiya prelüdü skerso ilə birləşdirir. Skerso Allegro con fuoco tempinə, ölçüsünə (6/8), zarafatyana və rəqsvari xarakterinə görə prelüddən fərqlənir.

Əsər mürəkkəb üçhissəli formada yazılıb. Onun birinci hissəsi dəqiq ritmi və milli intonasiya bağlılığı ilə diqqəti cəlb edir. Orta hissə Largo tempində lirik xarakterli bölümdür. Bu hissə birinci hissə ilə kəskin təzad yaradır.

Geniş nəfəsli melodiya Azərbaycan lirik mahnıları ilə bağlılıq aydın hiss olunur. Reprizada skersonun mövzusu təkrar olunur. Burada o, daha yığcam və lakonikdir.

Milli muğamlarımızdan məharətlə istifadə üsulları Adil Bəbirovun musiqi dilinin ayrılmaz hissəsidir. Bu əsərdə “Şur” muğamının intonasiyaları aydın hiss olunur. “Şur” muğamının həm lirik, həm də oynaq rəqsvari xarakteri öz təkrarolunmaz ifadəsini tapır. Qeyd edək ki, Adil Bəbirovun prelüd skersosunun Azərbaycan fortepiano musiqisində özünə məxsus yeri və rolu vardır.

Nəticə

Adil Bəbirovun “Prelüd-Skerso” əsəri Azərbaycan bəstəkarlıq məktəbində milli və Avropa musiqi ənənələrinin sintezinin uğurlu şəkildə həyata keçirilməsinin parlaq nümunəsidir. Əsərdə prelüdün lirik-poetik xarakteri ilə skersonun dinamik və enerji dolu musiqi dili üzvi şəkildə birləşdirilərək vahid dramaturji xətt yaradılmışdır. Bu iki janrın qarşılıqlı tamamlanması Bəbirovun həm milli musiqi duyumuna, həm də Avropa klassik formalarının dərin biliyinə söykənən peşəkarlığını təsdiqləyir.

Bəstəkar harmonik inkişafda Avropa klassik-romantik ənənəsinin prinsiplərindən istifadə etsə də, melodik materialın əsasını Azərbaycan muğam intonasiyaları, milli ritmik modellər və xalq musiqisinin ifadə zənginliyi təşkil edir. Bu musiqi elementlərinin sintezi əsərə özünəməxsus səs palitrası bəxş edir və milli intonasiyanın Avropa formasında təbii şəkildə yaşaya bildiyini nümayiş etdirir. Refren xarakterli təkrarlanan motivlər isə həm əsərin ideyasını ümumiləşdirir, həm də onun emosional təsir gücünü artırır.

“Prelüd-Skerso” yalnız texniki baxımdan mürəkkəb fortepiano əsəri deyil, eyni zamanda milli musiqi kimliyinin müasir bədii dildə ifadəsi kimi dəyər kəsb edir. Əsər milli ənənəyə sadıqlıqla yeniliyə açıq yaradıcılıq düşüncəsinin harmoniyasını göstərir və bu xüsusiyyətləri ilə Azərbaycan musiqi mədəniyyətində xüsusi yer tutur. Bütün bunlar əsəri həm ifaçılar, həm tədqiqatçılar, həm də musiqi pedaqoqları üçün əhəmiyyətli nümunəyə çevirir.

Ədəbiyyat siyahısı.

Bəbirov, A. (1975). Prelüd-Skerso (Azərbaycan bəstəkarlarının pyesləri) (s. 14–18). Bakı: Işıq.

Hacıyeva, L. (2016). Adil Bəbirovun yaradıcılıq mühiti və tələbəlik illərindən xatirə. Musiqi Dünyası, 40–45.

Bəbirov, A. (1968). Mahnılar (Səs və fortepiano üçün) (s. 1–14). Bakı: Azərnəşr.

Bəbirov, A. (1966). Sonata (forteplano üçün) (s. 1–17). Bakı: Azərnəşr.

Bəbirov, A. (1975). Tokkata (Azərbaycan bəstəkarlarının əsərləri) (s. 18–24). Bakı: Işıq.

Received: 01.11.2025

Revised: 03.11.2025

Accepted: 12.12.2025

Published: 13.12.2025

Socio-Economic Landscape of Ordubad City in Archive Documents of the Safavid Period

¹ Nilgün Məmmədova

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250206008>

Abstract: The article examines the socio-economic structure of the city of Ordubad based on various archival documents from the Safavid period. The aim of the study is to restore the real historical picture of Ordubad's social stratification, the structure of the city economy, the essence of tax policy and artisan-trade relations within the Safavid administrative system. The methods used in the study are based on comparative-historical analysis, documentary approach, source study methods and economic history methodology. The study shows that Ordubad was a developed urban center during the Safavid period due to its location on important branches of the Silk Road, where artisan guilds, market infrastructure, sericulture and irrigation systems played a leading role in the economic life of the city. The archival materials also show that the city's population formed a complex structure consisting of various social strata - distinguished artisan associations, merchants, agricultural producers, official circles serving the state and landowners of the Khass-i-Humayun. Tax registrations and property documents prove that both state-owned land and private property relations are widespread in Ordubad.

Keywords: *Ordubad, Safavids, social life, archival documents*

---

¹ Mammadova, N. Master's Student, Nakhchivan State University, Azerbaijan. Email: mmdovanilgun762@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-0753-5744>

SƏFƏVİLƏR DÖVRÜ ARXIV SƏNƏDLƏRİNDƏ ORDUBAD ŞƏHƏRİNİN SOSIAL-İQTİSADI MƏNZƏRƏSİ

¹ Nilgün Məmmədova

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250206008>

Xülasə: Məqalədə Səfəvilər dövrünə aid müxtəlif arxiv sənədləri əsasında Ordubad şəhərinin sosial-iqtisadi quruluşu araşdırılmışdır. Tədqiqatın məqsədi Səfəvi idarəetmə sistemi çərçivəsində Ordubadın sosial təbəqələşməsi, şəhər təsərrüfatının strukturu, vergi siyasətinin mahiyyəti və sənətkarlıq-ticarət əlaqələrinin real tarixi mənzərəsini bərpa etməkdir. Araşdırma zamanı istifadə edilmiş metodlar müqayisəli-tarixi təhlil, sənədsünaslıq yanaşması, mənbəşünaslıq üsulları və iqtisadi tarix metodologiyasına əsaslanır. Aparılan araşdırma göstərir ki, Ordubad Səfəvi dövründə İpək Yolunun mühüm qolları üzərində yerləşməsi səbəbilə inkişaf etmiş şəhər mərkəzi olmuş, burada sənətkarlıq loncaları, bazar infrastrukturu, ipəkçilik təsərrüfatı və suvarma sistemi şəhərin iqtisadi həyatında aparıcı rol oynamışdır. Arxiv materialları həmçinin göstərir ki, şəhərin əhalisi sosial baxımdan müxtəlif təbəqələrdən – möhtərif sənətkar birlikləri, tacirlər, kənd təsərrüfatı istehsalçıları, dövlətə xidmət edən rəsmi zümrələr və xassə-yi-hümayun torpaq sahiblərindən ibarət kompleks bir struktur formalaşdırmışdır. Vergi qeydiyyatları və mülkiyyət sənədləri Ordubadda həm dövlətə məxsus torpaq sahələrinin, həm də xüsusi mülkiyyət münasibətlərinin geniş yayılmış olduğunu sübut edir.

Açar sözlər: *Ordubad, Səfəvilər, sosial həyat, arxiv sənədləri*

Giriş

Səfəvilər dövrünə aid “müfəssəl dəftərlər”, “icmal dəftərləri”, vergi siyahıları, əmlak qeydləri, sərhəd təsvirləri və müxtəlif idarəetmə sənədləri Ordubadın təsərrüfat həyatı, demoqrafik strukturu və sosial təbəqələşməsi haqqında geniş məlumat verir. Bu sənədlər şəhərin kənd təsərrüfatı istehsalı, ipəkçilik, toxuculuq, sənətkarlıq sahələrinin həcmi, karvansara və bazar sisteminin fəaliyyəti, eyni zamanda vergi öhdəlikləri və mülkiyyət quruluşu haqqında mühüm faktları üzə çıxarmağa imkan yaradır.

XVI–XVII əsrlər Səfəvi dövlətinin idarəçilik mədəniyyətinin güclü inkişaf mərhələsi kimi səciyyələnir. Mərkəzləşdirilmiş idarə üsulunun formalaşması, ticarət yollarının təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, vergi sisteminin yenilənməsi və şəhər təsərrüfatının dövlət nəzarətinə alınması

---

¹ Mammadova, N. Master’s Student, Nakhchivan State University, Azerbaijan. Email: mmdovanilgun762@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-0753-5744>

nəticəsində Azərbaycan şəhərlərində sosial-iqtisadi həyat yeni bir mərhələyə qədəm qoymuşdur. Bu baxımdan, Səfəvilər dövrü arxiv sənədləri – müfəssəl dəftərlər, təhrir dəftərləri, divan dəftərləri, fərmanlar, buyruqlar və mülk-has sənədləri Ordubad şəhərinin həmin dövrdəki sosial-iqtisadi strukturunu öyrənmək üçün zəngin və etibarlı mənbələrdən sayılır.

Ordubadın sosial-iqtisadi strukturu və inzibati təşkili

Ordubad, strateji yerləşməsi, İpək Yolunun əsas qollarından biri üzərində dayanması, sənətkarlıq mərkəzi kimi inkişafı və yüksək urbanizasiya səviyyəsi ilə Səfəvi hakimiyyətinin xüsusilə diqqət yetirdiyi bölgələrdən biri olmuşdur. Şəhərin iqtisadi həyatında bazar, karvansara, çarşı, bağ-bağat sistemi, ipəkçilik təsərrüfatı, suvarma infrastrukturu və sənətkar birlikləri (əyan-sənətkar loncaları¹) əsas rol oynamışdır (Əliyev, 2014, p. 82).

Aşağıdakı məqalədə Səfəvi dövrü arxiv sənədləri əsasında Ordubad şəhərinin sosial-iqtisadi mənzərəsi araşdırılır, vergi siyasətinin xüsusiyyətləri, mülkiyyət formaları, şəhər əhalisinin sosial təbəqələşməsi və yerli idarəetmə strukturlarının fəaliyyəti elmi təhlil olunur. Eyni zamanda, dövrün aparıcı siyasi fiqurlarının – xüsusilə Şah I Təhmasib, Şah I Abbas, habelə dövlət divan aparatının rəhbərlərinin islahatları Ordubadın urban inkişafı kontekstində şərh edilir (Minorsky, 1943, p. 117; Münşi, 1629/1971, pp. 652–653).

Təhrir dəftərləri əhalinin, təsərrüfatların, mülkiyyət bölgüsünün və vergitutma sisteminin dəqiq qeydiyyatını əks etdirən sənədlərdir. 1593-1594 və 1727-ci illərin müfəssəl² dəftərlərində Ordubad nahiyəsinin kəndləri, bağ sahələri, ipəkçilik təsərrüfatı, su dəyirmanları, bostan yerləri və ticarət obyektləri ayrıca təsvir olunur.

Mövcud tədqiqatlar əsasən Naxçıvan bölgəsinin ümumi tarixini əhatə edir, lakin Ordubadın sosial-iqtisadi həyatının Səfəvi arxiv sənədləri əsasında sistemli şəkildə araşdırılması hələ də kifayət qədər geniş işlənməmişdir. Bu məqalə Ordubad şəhərinin XVI–XVIII əsrlərdəki iqtisadi və sosial strukturunu arxiv məlumatları əsasında rekonstruksiya edərək, Səfəvi dövrü regional iqtisadi siyasətinin lokal səviyyədəki təzahürlərini müəyyənləşdirir.

Səfəvi divanında çalışan yüksək vəzifəli dövlət adamları – vəzir, mustoufi³ (müstövfi), mührdar⁴ (möhürdar) və mirzələr tərəfindən tərtib olunan sənədlərdə Ordubadın iqtisadi-fiskal yükü, vergi

---

¹ *Orta əsrlər dövründə Avropada və Osmanlı dövlətində eyni peşəyə mənsub olan sənətkar və tacirlərin qurduğu təşkilatdır*

² *Mənbələrdə bu dəftərlər "ətraflı təhrir" (siyahıyaalma) dəftərləri kimi də təsvir olunur.*

³ *"Müstövfi" sözünün mənası maliyyə naziri, xəzinədar və ya dövlət büdcəsini idarə edən vəzifəli şəxs deməkdir. Bu termin, xüsusilə tarixi kontekstdə, İranda Elxanilər və Qacarlar dövründə "vilayətlərin xəzinədarı" mənasında işlənmişdir.*

⁴ *Səfəvi dövlət aparatında və ümumən orta əsr Şərqi İdarəçilik sistemində ən mühüm saray-vəzifələrindən biri idi.*

güzəştləri, bəzi ərazilərin “xassə-yi-hümayun¹”a daxil edilməsi barədə ətraflı məlumat verilir (Səfərli & Xəlilov, 2024, pp. 103–105).

Xüsusilə Şah Abbasın ipək ticarətini dövlət nəzarətinə keçirməsi (1603–1605) Ordubad iqtisadiyyatını xeyli canlandırmışdır. Çünki Ordubad ipəyi Şərqi Anadolu, İran və Qafqaz bazarlarında yüksək keyfiyyətinə görə seçilirdi (Səfərli & Xəlilov, 2024, p. 114).

Səfəvi dövlətinin inzibati bölgüsünə görə Ordubad XVI əsrdən etibarən Naxçıvan bəylərbəyliyi tərkibində mühüm mahal mərkəzi kimi çıxış edirdi. Arxiv dəftərlərində şəhərin “Ordubad nahiyəsi” və ya “Ordubad mahalı” kimi qeydlərinə rast gəlinir. Bu qeyd inzibati baxımdan şəhərin təkcə ticarət mərkəzi deyil, həm də kənd-şəhər təsərrüfat regionunun idarəetmə mərkəzi olduğunu göstərir (Rzayev, 2024, p. 49).

İqtisadi fəaliyyət, sənətkarlıq və ticarət infrastrukturu

Demoqrafik göstəricilərin dəqiq rəqəmləri salnamə və arxiv dəftərlərində tam şəkildə əks olunmasa da, mənbələr Ordubadın XVI–XVIII əsrlər ərzində stabil və çoxşaxəli əhali strukturuna malik olduğunu göstərir. Vergi dəftərlərində müxtəlif sosial təbəqələr – “rəiyyət”, “sənətkar”, “tacir”, “bəzzaz”, “nəccar”, “hərrad”, “baqqal”, “ipəkçi” və s. ayrıca qeyd olunur ki, bu da şəhərin sosial strukturunda sənətkarlıq və ticarət qruplarının ağırlığını sübut edir (Salamzadə, 1983, p. 141).

Səfəvilər dövründə torpaq münasibətləri şəhərin iqtisadi həyatının əsasını təşkil edirdi. Arxiv sənədlərinə əsasən Ordubad mahalında torpaq əsasən üç kateqoriyaya bölünürdü:

1. **Xassə torpaqları** – dövlət xəzinəsinə məxsus ərazilər
2. **Tıyul torpaqları** – hərbi xidmət qarşılığında verilən torpaq mülkiyyəti
3. **Vəqf torpaqları** – dini və xeyriyyə müəssisələrinin istifadəsində olan torpaqlar

“İcmal dəftərləri”ndə Ordubad kənd və bağlarının məhsuldarlığı, bostanların sayı, suvarılan sahələrin ölçüləri və üzüm bağlarının həcmi dəqiq təsvir olunur. Bu məlumatlar göstərir ki, şəhərin əsas təsərrüfat sahələri ipəkçilik, üzümçülük, bağçılıq və dənli bitkilərin yetişdirilməsi idi (Səfərli & Xəlilov, 2024, pp. 88–89).

Vergi siyasəti isə əsasən aşağıdakı forma ilə aparılırdı:

- **Cizyə** – qeyri-müsəlman əhalinin vergi öhdəliyi
- **Xərac** – torpaqdan istifadə vergisi
- **Bac və rüsumlar** – bazar, karvansara, dükanlardan toplanan gəlirlər

---

¹ Səfəvi dövləti də daxil olmaqla bir çox Şərq monarxiyalarında **birbaşa hökmdarın şəxsi mülkiyyəti və gəlir mənbəyi** sayılan xüsusi torpaq və təsərrüfat kompleksidir.

- **Bəhrə** – suvarma sistemləri üzrə vergi
- **İpək vergisi** – ipək istehsalının dövlət nəzarətinə keçməsi ilə artırıldı

Səfəvi arxiv dəftərlərində Ordubadın ipək vergisinin Naxçıvan bölgəsinin digər mahallarına nisbətən daha yüksək olduğu qeyd edilir ki, bu da şəhərdə ipəkçiliyin aparıcı iqtisadi sahə olduğunu göstərir.

Ordubad orta əsr sənətkarlıq mərkəzlərindən biri olmuşdur. Arxiv sənədləri və tədqiqatlar aşağıdakı sahələrin daha inkişaf etmiş olduğunu göstərir:

- **İpəkçilik və toxuculuq**
- **Misgərlik və dəmirçilik**
- **Dulusçuluq və qab-qacaq istehsalı**
- **Təzə öyrənilmiş kəhriz sisteminə bağlı su mühəndisliyi və bağçılıq sənətləri**
- **Ədviyyat və quru meyvə ticarəti**

Sənətkar dəstələrinin (“əsnaf¹”) vergi siyahılarında ayrıca qeyd olunması onların dövlət nəzarəti altında fəaliyyət göstərdiyini sübut edir. Ordubad ipəyi və Ordubad gil qabları XVI–XVII əsrlərdə Şərqi ticarətində müəyyən tanınırlığa malik olmuşdur (Matthee, 2012, p. 77).

Səfəvilər dövründə Ordubad karvan yollarının kəsişmə nöqtələrindən biri idi. Şəhərdə fəaliyyət göstərən karvansaralar, dükənlər və bazarlar ticarətin əsas infrastrukturunu təşkil edirdi. Ordubad bazarında aşağıdakı ticarət məhsullarının üstünlük təşkil etdiyi qeydə alınır:

- xam ipək
- toxuculuq məmulatları
- meyvə və quru meyvə
- mis və dəmir məmulatları
- kənd təsərrüfatı malları

Ordubadın Şamaxı, Təbriz, Naxçıvan və Culfa ticarət xətti ilə sıx bağlı olması arxiv qeydlərində öz əksini tapır. Şəhərin Culfa vasitəsilə beynəlxalq ticarətə çıxışı Ordubad tacirlərinin İran, Anadolu və Qafqaz bazarlarında fəallığını artırmışdır.

Ordubadın iqtisadi həyatının mühüm elementi kəhriz suvarma sistemləri olmuşdur. Arxiv sənədləri və müasir tədqiqatlar göstərir ki, XVI–XVIII əsrlərdə şəhərin bağçılıq və əkinçilik təsərrüfatının

---

¹ *Əsnaf (ərəbcə – “sınıf, zümrə”) orta əsr Şərqi şəhərlərində: sənətkarların, tacirlərin, kiçik istehsalçıların, peşə sahiblərinin müəyyən qayda-qanunla birləşdiyi peşə birliklərini, həmçinin bu birliklərin üzvlərini ifadə edir.*

davamlılığı məhz bu kəhriz şəbəkəsinin mövcudluğu ilə bağlı idi (Səfərli & Xəlilov, 2024, pp. 87–88).

Kəhrizlər üzərindən yığılan su vergiləri (“bəhrə¹”) həm dövlət xəzinəsinə, həm də yerli idarəetməyə mühüm gəlir gətirirdi. Bu fakt Ordubadın su təsərrüfatının iqtisadi əhəmiyyətini bir daha sübut edir (Rzayev, 2024, pp. 51–53).

Nəticə

Səfəvilər dövrünə aid arxiv sənədlərinin təhlili Ordubad şəhərinin XVI–XVIII əsrlərdə regional iqtisadi sistemdə mühüm yer tutduğunu göstərir. Şəhərin sosial-iqtisadi həyatında ipəkçilik, ticarət və sənətkarlıq sahələri aparıcı rol oynamış, kəhriz sistemi isə kənd təsərrüfatı istehsalının əsas təminatçısı olmuşdur. Torpaq mülkiyyəti, vergi sistemi və bazar infrastrukturu Ordubadın iqtisadi inkişafını müəyyənləşdirən əsas elementlər kimi çıxış etmişdir. Səfəvi idarəetmə aparatı ilə şəhər təsərrüfatı arasındakı qarşılıqlı münasibətlər isə Ordubadın həm iqtisadi, həm də inzibati baxımdan regionun ən mühüm mərkəzlərindən biri olduğunu ortaya qoyur.

Səfəvi dövrü arxiv sənədləri Ordubadın XVI–XVII əsrlərdə mühüm iqtisadi, ticarət və sənətkarlıq mərkəzi olduğunu təsdiqləyir. Şəhərin sosial-iqtisadi həyatı Səfəvi idarəçilik aparatı ilə sıx bağlı olmuş, vergi siyasətindəki dəyişikliklər və dövlət nəzarətinin güclənməsi onun inkişaf trayektoriyasını müəyyən etmişdir. Ordubadın strateji mövqeyi, ipəkçilik ənənəsi, kosmopolit tacir mühiti və sənətkar loncaları Səfəvi urbanizasiyasının əhəmiyyətli komponentlərindən biri kimi çıxış etmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

Əliyev, İ. (2014). *Səfəvilər dövründə Naxçıvan bölgəsinin tarixi coğrafiyası*. Elm və Təhsil.

Hüseynov, Ə. (2020). *Səfəvi dövründə Azərbaycan iqtisadiyyatı: Vergi sistemi və təsərrüfat strukturu*. Qanun.

Matthee, R. (2012). *Persia in crisis: Safavid decline and the fall of Isfahan*. I.B. Tauris.

Minorsky, V. (1943). *Tadhkirat al-Muluk: A manual of Safavid administration*. Luzac & Co.

Münşi, İ. B. (1629/1971). *Tarix-i Alam-ara-yi Abbasi*. İntişarat-e Elmi. (Original work published 1629)

Rzayev, F. (2024). Ordubadın kəhriz sisteminin memarlığı. *Azərbaycan Memarlıq Araşdırmaları Jurnalı*, (2), 45–62.

Salamzadə, V. M. (1983). *Azərbaycan şəhərləri və şəhərsalma tarixi*. Elm.

Səfərli, H. F., & Xəlilov, T. (2024). *Ordubad rayonunun tarixi*. Orxan NPM.

---

¹ Bəhrə həm də *suyun istifadəsi, mədən işləri, balıqçılıq, duz mədənləri, ipəkçilik kimi sahələrdə də tətbiq edilirdi*.

Səfərli, H. F. (2009). *Ordubad şəhərinin müsəlman epigrafiyası abidələri*. MBM.

Sümer, F. (1999). *Safeviler devletinin kuruluşu ve gelişmesi*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Received: 01.11.2025

Revised: 03.11.2025

Accepted: 12.12.2025

Published: 13.12.2025

The Role of Ethical Principles in Financial Decision-Making

¹ Nuray İbrahimli

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250206009>

Abstract: This article examines the role of ethical principles in financial decision-making within the context of increasingly complex and interconnected global financial markets. As financial systems expand and competition intensifies, decision-makers face growing ethical challenges, including conflicts of interest, information asymmetry, and the manipulation of financial information. Relying solely on legal compliance has proven insufficient to address these risks, highlighting the need for ethical frameworks that guide responsible financial behavior. Using an analytical and conceptual review approach, this study explores how ethical principles influence financial decisions at both institutional and individual levels. The findings indicate that the integration of ethics into financial decision-making enhances transparency, accountability, and governance quality, while also reducing risk exposure and strengthening investor trust. Moreover, ethical conduct contributes to organizational reputation and long-term financial stability, whereas unethical practices often result in reputational damage, regulatory sanctions, and market instability. The article concludes that ethical principles are not merely normative guidelines but strategic tools that support sustainable financial management. Practical implications are discussed, emphasizing the importance of ethical awareness, internal control mechanisms, and the promotion of ethical culture within financial institutions.

Keywords: *ethical principles; financial decision-making; corporate governance; financial ethics; transparency; risk management*

1. Introduction

The rapid globalization of economic activity and the growing complexity of financial markets have significantly transformed the nature of financial decision-making. Modern financial systems operate within highly competitive and information-intensive environments, where decisions are made under conditions of uncertainty, time pressure, and asymmetric information. In such contexts, financial actors increasingly encounter ethical challenges related to conflicts of interest, financial manipulation, insider information, and misleading disclosures. These challenges pose serious risks not only to individual institutions but also to overall market stability and public trust.

---

¹ İbrahimli, N. Master's Student, Faculty of Economics, Nakhchivan State University, Nakhchivan, Azerbaijan.
Email: ibrahimlinuray06@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-3461-076X>

Although regulatory frameworks and legal standards play a crucial role in controlling financial behavior, recent financial scandals have demonstrated that legal compliance alone is insufficient to prevent unethical practices. Rules may define minimum acceptable behavior, but they cannot fully capture moral responsibility, professional integrity, and accountability in complex financial situations. Consequently, ethical principles have emerged as a vital complement to formal regulation, guiding financial decision-makers toward responsible and transparent conduct.

Ethical behavior in finance is closely linked to investor confidence, institutional reputation, and long-term sustainability. Organizations that integrate ethical considerations into their decision-making processes are better positioned to manage risk, maintain stakeholder trust, and achieve sustainable growth. Conversely, unethical financial decisions can lead to reputational damage, financial losses, regulatory penalties, and systemic instability.

This study aims to analyze the role of ethical principles in financial decision-making and to evaluate their impact on governance quality, risk management, and institutional sustainability. By examining ethical frameworks and their application in financial practice, the article seeks to contribute to a deeper understanding of ethics as a strategic component of modern financial management.

2. Theoretical Foundations of Ethics in Finance

Ethical decision-making in finance is grounded in established moral and organizational theories that provide normative guidance beyond purely economic or legal considerations. These theoretical frameworks help explain how financial decisions should be evaluated in terms of responsibility, fairness, and their broader social consequences. In increasingly complex financial environments, such theories serve as essential tools for understanding ethical judgment at both individual and institutional levels.

2.1 Ethical Theories Relevant to Financial Decisions

Utilitarianism assesses financial decisions based on their consequences and their capacity to maximize overall welfare. Within financial practice, this approach often supports decisions that promote efficiency, profitability, and economic growth. For example, investment strategies or corporate financial policies may be considered ethically acceptable if they contribute to overall market stability and benefit the majority of stakeholders. However, utilitarian reasoning can also justify ethically questionable actions when short-term gains outweigh potential long-term harm, highlighting the need for ethical constraints in financial decision-making.

Deontological ethics emphasizes duties, rules, and moral obligations that must be respected regardless of outcomes. In finance, this perspective is closely associated with compliance with legal regulations, accounting standards, and professional codes of conduct. Financial reporting, auditing, and disclosure practices are particularly influenced by deontological principles, as accuracy, honesty, and transparency are regarded as moral imperatives rather than strategic

options. From this standpoint, practices such as insider trading, data manipulation, or misleading disclosures are inherently unethical, irrespective of their financial benefits.

Virtue ethics focuses on the moral character and integrity of decision-makers rather than specific rules or consequences. In financial contexts, this approach highlights the importance of ethical leadership and personal responsibility in shaping decision-making behavior. Managers and financial professionals guided by virtues such as honesty, fairness, prudence, and accountability are more likely to make responsible decisions that balance profitability with social responsibility. Virtue ethics therefore plays a crucial role in fostering ethical organizational cultures and promoting sustainable financial practices.

2.2 Governance and Stakeholder Perspectives

Ethical decision-making in finance is also closely connected to broader governance frameworks and organizational theories. **Corporate governance** provides the institutional structure through which ethical standards are implemented and monitored. Effective governance mechanisms—such as transparent reporting systems, independent boards, and internal control structures—help ensure accountability and reduce opportunities for unethical behavior.

Agency theory addresses the potential conflicts of interest between principals (shareholders) and agents (managers). Ethical challenges arise when managers prioritize personal over organizational goals. Ethical principles, combined with appropriate governance mechanisms, help mitigate agency problems by aligning managerial incentives with long-term organizational performance and stakeholder interests.

Stakeholder theory expands the ethical evaluation of financial decisions beyond shareholders to include employees, customers, regulators, and society as a whole. From this perspective, financial decisions should consider their broader social and economic impacts. Ethical finance, therefore, requires balancing profitability with responsibility toward all stakeholders affected by financial outcomes.

3. Ethical Principles and Financial Decision Quality

Ethical principles play a decisive role in enhancing the quality of financial decision-making by providing normative guidance that complements technical expertise and regulatory compliance. When integrated into financial processes, ethics improves decision rationality, reduces uncertainty, and strengthens institutional credibility.

Transparency is a fundamental ethical principle that ensures accurate, timely, and complete disclosure of financial information. Transparent financial reporting allows investors and other stakeholders to assess risks effectively, make informed decisions, and reduce information asymmetry. Greater transparency contributes directly to market efficiency and financial stability.

Accountability reinforces responsibility in financial decision-making by clearly defining roles and obligations within organizations. When decision-makers are held accountable for their actions, the

likelihood of unethical behavior decreases. Accountability mechanisms such as audits, regulatory oversight, and internal controls enhance governance quality and support responsible financial management.

Integrity refers to consistency between ethical values and financial actions. Financial decisions guided by integrity prioritize honesty and fairness, even in situations involving competitive pressure or short-term profit incentives. Integrity strengthens organizational culture and reduces the risk of manipulation, fraud, and opportunistic behavior.

Trust and reputation are long-term outcomes of ethical financial conduct. Organizations that consistently demonstrate ethical behavior gain investor confidence, attract sustainable investment, and maintain competitive advantages in financial markets. Conversely, unethical decisions often lead to reputational damage, financial losses, regulatory sanctions, and erosion of market trust.

Overall, ethical principles enhance financial decision quality by improving investor confidence, supporting market stability, and promoting long-term organizational performance. Ethics, therefore, functions not only as a moral obligation but also as a strategic asset in modern financial management.

4. Ethical Risks and Unethical Financial Practices

Ethical risks in finance typically arise when decision-makers possess unequal information, face incentive distortions, or operate under weak oversight. Such risks are intensified in modern markets where complex products, rapid transactions, and performance pressure can encourage short-term, opportunistic behavior.

4.1 Major Ethical Risks

Information asymmetry occurs when one party in a transaction has superior knowledge, enabling misleading disclosures, adverse selection, and unfair pricing. In corporate finance and investment contexts, asymmetry often appears in incomplete reporting, selective disclosure, or overly optimistic projections that reduce the reliability of financial information for investors.

Conflicts of interest emerge when personal, institutional, or third-party incentives interfere with objective financial judgment. Typical examples include biased analyst recommendations, managerial decisions driven by bonus structures, or audit relationships that weaken professional skepticism. These conflicts can distort investment decisions and undermine governance credibility.

Insider trading represents a direct breach of market fairness, where non-public material information is used to obtain private benefit. Beyond legal violations, insider trading harms market integrity by reducing confidence that prices reflect equal access to information.

Financial statement manipulation involves deliberate misrepresentation of financial performance or position—through aggressive accounting choices, hidden liabilities, earnings

management, or fabricated assets. This risk is especially harmful because financial reporting is a key input into lending, investment valuation, and regulatory assessment.

4.2 Consequences of Ethical Failure

Ethical breakdowns often produce three interrelated outcomes:

- **Reputational damage:** Trust is difficult to rebuild after ethical failures, and reputational loss can increase financing costs and weaken stakeholder loyalty.
- **Regulatory sanctions:** Unethical conduct may trigger investigations, penalties, bans, litigation, and stricter oversight.
- **Market instability:** When unethical practices become systemic, they can amplify uncertainty, accelerate sell-offs, and trigger broader financial contagion.

Illustrative cases demonstrate these dynamics. **Enron’s collapse** followed revelations of extensive accounting manipulation and misleading disclosures, culminating in its bankruptcy filing in December 2001. **Lehman Brothers’ bankruptcy** in September 2008 became a symbol of how excessive risk-taking and weak controls can escalate into systemic crisis. **Wirecard’s insolvency** in June 2020—after acknowledging a major missing balance—illustrates the market-wide consequences of fraudulent financial reporting and governance failure.

5. International Standards and Best Practices

In response to recurring ethical failures, the global financial system increasingly relies on harmonized standards that promote integrity, transparency, and accountability across markets and institutions.

The **OECD Principles of Corporate Governance** provide an internationally recognized governance benchmark emphasizing transparent disclosure, board accountability, and investor protection as foundations for trustworthy markets.

The **IFAC / IESBA International Code of Ethics for Professional Accountants** sets expectations for integrity, objectivity, professional competence, confidentiality, and professional behavior, including independence requirements that are critical for audit quality and reliable financial reporting.

The **CFA Institute Code of Ethics and Standards of Professional Conduct** outlines ethical duties for investment professionals, stressing integrity, diligence, competence, and prioritizing client interests—principles that directly address conflicts of interest and trust in capital markets. The Code has also been updated in recent years to reflect evolving market realities.

While IFRS Standards are primarily technical, the **IFRS Conceptual Framework** embeds strong “ethical expectations” in reporting through its emphasis on **faithful representation** (complete, neutral, and free from error), which supports honest disclosure and reduces manipulation

incentives. In parallel, the **IFRS Foundation’s governance rules** (e.g., Code of Conduct) aim to ensure independence and credibility in standard-setting—another dimension of ethics in financial infrastructure.

Overall, these standards demonstrate global convergence: markets increasingly reward institutions that build **compliance culture**, strengthen internal controls, and treat ethics as a core governance function rather than a “soft” value.

6. Discussion

The findings of this article support the view that ethics functions as a **risk-reducing mechanism** in financial decision-making. When ethical principles shape decisions, they improve the quality of information, reduce opportunistic behavior, and strengthen accountability systems. In practical terms, transparent reporting and objective decision processes limit information asymmetry, while integrity-driven leadership reduces the likelihood of manipulation and conflict-based choices.

Ethics also operates as a **strategic advantage**. Organizations that consistently demonstrate ethical conduct tend to develop stronger reputations, more stable stakeholder relationships, and greater investor confidence. In competitive financial environments, trust becomes an asset: it supports long-term access to capital, reduces uncertainty in valuation, and strengthens institutional resilience during periods of market stress.

At the same time, this article highlights a persistent tension between **ethical responsibility and short-term profit logic**. Performance pressure, bonus incentives, and aggressive market competition can encourage decisions that are legally defensible but ethically questionable (for example, selective disclosure, excessive risk transfer, or borderline earnings management). This tension explains why legal compliance alone is insufficient: ethics addresses the “gray zones” where rules may not fully capture fairness, accountability, and professional integrity.

Therefore, the practical challenge is institutional: ethical decision-making must be supported by governance systems, internal controls, professional standards, and ethical culture—so that individuals are not forced to rely only on personal values in high-pressure contexts.

7. Conclusion

This study examined the role of ethical principles in financial decision-making and demonstrated that ethics is a core component of responsible and sustainable financial management. Ethical principles—particularly transparency, accountability, and integrity—enhance decision quality by improving information reliability, strengthening governance practices, and supporting stakeholder trust. Conversely, ethical failures increase exposure to reputational harm, regulatory penalties, and market instability, as illustrated by major corporate and financial scandals.

The article’s key contribution is the structured explanation of ethics as both a **normative requirement** and a **strategic governance tool** that reduces risk and supports long-term stability. Practically, the findings imply that financial institutions should invest in ethical compliance

culture, reinforce internal controls, and align incentives with long-term performance to minimize ethical risks and protect market integrity.

References

Boatright, J. R. (2014). *Ethics in finance* (3rd ed.). Wiley-Blackwell.

CFA Institute. (2022). *Code of ethics and standards of professional conduct*. CFA Institute.

Duska, R. F., Duska, B. S., & Ragatz, J. A. (2011). *Accounting ethics* (2nd ed.). Wiley-Blackwell.

Ferrell, O. C., Fraedrich, J., & Ferrell, L. (2019). *Business ethics: Ethical decision making and cases* (12th ed.). Cengage Learning.

International Federation of Accountants. (2018). *Handbook of the International Code of Ethics for Professional Accountants*. IFAC.

Mallor, J., Barnes, A., Bowers, T., & Langvardt, A. (2013). *Business law: The ethical, global, and e-commerce environment* (15th ed.). McGraw-Hill.

OECD. (2020). *OECD principles of corporate governance*. OECD Publishing.

Payne, D., & Landry, B. J. (2016). A uniform ethics code for the financial services industry: Is it possible? *Journal of Business Ethics*, 135(3), 487–506. <https://doi.org/10.1007/s10551-014-2480-1>

Solomon, J. (2021). *Corporate governance and accountability* (6th ed.). Wiley.

Tricker, B. (2019). *Corporate governance: Principles, policies, and practices* (4th ed.). Oxford University Press.

Received: 01.11.2025

Revised: 03.11.2025

Accepted: 12.12.2025

Published: 13.12.2025

Conservative–Liberal Polarization in the United States: Approaches to Reducing Tensions Between Culture and Politics

¹ Ramiz Tarverdiyev

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250206010>

Abstract: This article examines the growing cultural and political tensions between conservative and liberal ideologies in the United States and analyzes the key factors contributing to this polarization. The study demonstrates that these conflicts extend beyond ideological differences alone; media discourse, polarization in social networks, and dominant narratives within the education and cultural sectors further intensify societal divisions. Conservatives often perceive their values as being underrepresented in the public sphere, whereas liberals advocate for a more inclusive and evolving model of society.

One of the principal findings of the study is that the absolutization of ideological positions on both sides limits opportunities for dialogue and weakens social cohesion. In order to reduce polarization, the article emphasizes the importance of strengthening mutual dialogue, minimizing the polarizing influence of the media, ensuring balanced representation of diverse ideological perspectives, and fostering a culture of open debate within educational institutions. The study highlights the multi-level nature of political polarization and argues that it emerges from the parallel interaction of psychological, social, and cultural mechanisms rather than from a single explanatory factor.

Keywords: *Liberal pole, conservative pole, political tension, ideological polarization*

---

¹ Tarverdiyev, R. Master's Student, Department of International Relations and Diplomacy, Azerbaijan. Email: ramiz.tarverdiyev@icloud.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-4206-8809>

Amerika Birləşmiş Ştatlarında Mühafizəkar–Liberal Qarşıdurması: Mədəniyyət və Siyasət Arasındakı Gərginliyin Azaldılması Yolları

¹ Ramiz Tarverdiyev

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250206010>

Xülasə: Bu məqalə Amerika Birləşmiş Ştatlarında mühafizəkar və liberal ideologiyalar arasında artan mədəni və siyasi gərginliyi təhlil edir və bu qarşıdurmanın formalaşmasında rol oynayan əsas amilləri araşdırır. Tədqiqat göstərir ki, mövcud ziddiyyətlər yalnız ideoloji fərqlərlə məhdudlaşmır; media diskursları, sosial şəbəkələrdə qütbləşmə, eləcə də təhsil və mədəniyyət sahələrində üstünlük təşkil edən narrativlər qarşıdurmanı daha da dərinləşdirir. Mühafizəkarlar öz dəyərlərinin ictimai məkanda yetərinə təmsil olunmadığını düşünür, liberallar isə daha inklüziv və dəyişən cəmiyyət modelini müdafiə edirlər.

Araşdırmanın əsas nəticələrindən biri ondan ibarətdir ki, tərəflərin mövqelərini mütləqləşdirməsi dialoq imkanlarını məhdudlaşdırır və cəmiyyətin sosial bütövlüyünü zəiflədir. Gərginliyin azaldılması üçün qarşılıqlı dialoqun təşviqi, medianın qütbləşdirici təsirinin minimuma endirilməsi, müxtəlif ideoloji mövqələrin balanslı təmsilçiliyi və təhsil sistemində açıq debat mədəniyyətinin formalaşdırılması vacib hesab olunur. Məqalə siyasi qütbləşmənin çoxsəviyyəli xarakter daşdığını və onun psixoloji, sosial və mədəni mexanizmlərin paralel təsiri nəticəsində meydana gəldiyini vurğulayır.

Açar sözlər: *Liberal qütb, mühafizəkar qütb, siyasi gərginlik, ideoloji qütbləşmə*

Giriş

Amerika Birləşmiş Ştatlarında mühafizəkar və liberal ideologiyalar arasındakı ziddiyyət son illərdə yalnız siyasi müstəvidə deyil, eyni zamanda mədəni və sosial sahələrdə də dərinləşərək cəmiyyətin geniş təbəqələrinə təsir göstərməkdədir. Bu qarşıdurmanın tarixi kökləri uzunmüddətli ideoloji fərqlərə əsaslanarsa da, müasir dövrdə kütləvi informasiya vasitələrinin fəaliyyəti, sosial şəbəkələrin təsir gücü və qloballaşma proseslərinin sürətlənməsi siyasi qütbləşməni daha açıq və kəskin hala gətirmişdir (Klein, 2020). Media diskurslarının emosional və moralist xarakter alması, eləcə də rəqəmsal platformalarda alqoritmik yönləndirmə fərqli ideoloji mövqələr arasında qarşılıqlı anlaşmanı daha da çətinləşdirir.

Mühafizəkarlar tez-tez öz ənənəvi dəyərlərinin, mədəni identikliklərinin və ictimai baxışlarının liberal ideologiyanın dominant narrativləri fonunda marginallaşdırıldığını və ictimai məkanda

---

¹ Tarverdiyev, R. Master's Student, Department of International Relations and Diplomacy, Azerbaijan. Email: ramiz.tarverdiyev@icloud.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-4206-8809>

yeterincə təmsil olunmadığını iddia edirlər. Liberallar isə mühafizəkar mövqeləri sosial dəyişikliklərə müqavimət göstərən və inklüziv cəmiyyət modelinin formalaşmasına mane olan amil kimi qiymətləndirirlər. Bu qarşılıqlı qavrayış fərqləri siyasi empatiyanın azalmasına və ideoloji düşürgələr arasında psixoloji məsafənin artmasına səbəb olur (Casey et al., 2025; Leong et al., 2020).

Sözügədən qarşılıqlı yalnız siyasi qərarların qəbuluna təsir etməklə kifayətlənmir, eyni zamanda təhsil sisteminin ideoloji istiqamətlənməsinə, mədəniyyət sənayesində dominant mövzuların seçiminə, medianın fəaliyyət prinsiplərinə və gündəlik sosial münasibətlərin strukturuna da sirayət edir. Nəticədə cəmiyyət getdikcə daha çox qütbləşmiş sosial mühitə çevrilir və bu mühitədə kompromis, dialoq və qarşılıqlı etimad imkanları zəifləyir (de Oliveira Santos & Jost, 2024).

Bu məqalənin əsas məqsədi ABŞ-da mühafizəkarların liberalist təzyiq kimi qəbul etdiyi prosesləri sistemli şəkildə təhlil etmək, bu gərginliyin mədəni və siyasi səbəblərini ortaya qoymaq və ən əsası, qarşılıqlı yumşaldılması üçün real, praktik və uzunmüddətli həll yollarını araşdırmaqdır. Cəmiyyətin sabitliyi, sosial bütövlüyü və davamlı inkişafı üçün ideoloji qarşılıqlıdan daha çox qarşılıqlı anlaşma və dialoq mədəniyyətinin təşviqi zəruri hesab olunur.

Əsas hissə

İdeoloji və Psixoloji Fərqlərin Anti-demokratik Meyillərə Təsiri

de Oliveira Santos və Jost (2024) tərəfindən aparılmış genişmiqyaslı empirik tədqiqat liberal və mühafizəkar ideoloji mövqelər arasında müşahidə olunan psixoloji fərqlərin anti-demokratik meyillərin formalaşmasında mühüm rol oynadığını ortaya qoyur. Müəlliflər təhlükə-həssaslığı, qeyri-müəyyənlikdən qaçınma və sosial dominasiya orientasiyası kimi psixoloji dəyişənləri əsas analitik kateqoriyalar kimi təqdim edərək, bu faktorların siyasi davranışlara necə sirayət etdiyini sistemli şəkildə təhlil edirlər (de Oliveira Santos & Jost, 2024).

Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, xüsusilə yüksək təhlükə-həssaslığına malik olan və sosial iyerarxiyaların qorunmasına meyilli fərdlər siyasi proseslərdə “güclü liderlik”, “mərkəzləşdirilmiş hakimiyyət” və “institusional nəzarətin zəiflədilməsi” kimi anti-demokratik yönümlərə daha açıq mövqe sərgiləyirlər. Bu meyillər demokratik dəyərlərin, xüsusilə plüralizm, güc bölgüsü və azad ictimai iştirak prinsiplərinin zəifləməsi ilə assosiasiya olunur.

Əldə edilən tapıntılar siyasi qütbləşmənin yalnız ideoloji fikir ayrılıqlarından qaynaqlanmadığını, eyni zamanda fərqlərin psixoloji dispozişiyalarında mövcud olan struktur fərqlərin də bu prosesi gücləndirdiyini göstərir. Bu baxımdan, sözügedən tədqiqat əvvəlki nəzəri yanaşmalardan fərqli olaraq psixoloji amillərlə siyasi davranış arasındakı əlaqəni daha güclü empirik əsaslarla təsdiqləyir. Digər araşdırmalar da oxşar şəkildə ideoloji mövqelərin emosional reaksiya formaları və risk qavrayışı ilə sıx əlaqəli olduğunu vurğulayır (Leong et al., 2020).

Bundan əlavə, nəticələr demokratik institutların zəifləməsinin yalnız siyasi elitaların strategiyaları ilə deyil, eyni zamanda seçici davranışında mövcud olan psixoloji yönümlərlə formalaşdığını göstərir. Bu fakt qütbləşmənin aradan qaldırılmasını daha mürəkkəb bir problemə çevirir və onun həlli üçün tək-cə siyasi islahatların deyil, eyni zamanda sosial-psixoloji səviyyədə müdaxilələrin

də zəruri olduğunu ortaya qoyur. Beləliklə, siyasi qütbləşmə çoxölçülü və çoxsəviyyəli bir fenomen kimi qiymətləndirilməli və bu kontekstdə kompleks yanaşmalar tələb etməlidir.

Siyasi İnformasiyanın Neyron Səviyyədə Qavranması və Qütbləşmənin Dərinləşməsi

Leong və həmkarlarının (2020) apardığı neyroelmi tədqiqatlar siyasi informasiyanın qavranılmasının ideoloji kimliklə sıx şəkildə əlaqəli olduğunu empirik olaraq sübut edir. Funksional maqnit-rezonans tomoqrafiyası (fMRT) vasitəsilə aparılan analizlər göstərir ki, liberal və mühafizəkar fərdlər eyni siyasi kontenti fərqli emosional və kognitiv mexanizmlər əsasında emal edirlər. Mühafizəkar iştirakçılarda təhlükə qavrayışı, qorxu reaksiyası və identitetin qorunması ilə əlaqəli beyin sahələrinin daha aktiv olduğu müşahidə olunarkən, liberal iştirakçılarda empatiya, sosial ədalət və mənəvi qiymətləndirmə ilə bağlı neyron bölgələrin üstün aktivliyi qeydə alınmışdır (Leong et al., 2020).

Bu neyron divergensiya yalnız fərdi səviyyədə psixoloji fərqləri izah etməklə kifayətlənmir, eyni zamanda informasiya ekosisteminin niyə və necə qütbləşdiyini anlamağa imkan yaradır. Siyasi informasiyanın fərqli emosional filtrlərdən keçməsi nəticəsində ictimai diskursda “iki paralel reallıq” formalaşır. Nəticə etibarilə, fərdlər eyni faktları müxtəlif interpretativ çərçivələr daxilində qavrayır və bu vəziyyət qarşılıqlı dialoq imkanlarını ciddi şəkildə zəiflədir. Bu tapıntılar media alqoritmlərinin və selektiv informasiya axınlarının qütbləşməni niyə daha da gücləndirdiyini izah edərək, siyasi kommunikasiya və media siyasəti sahəsində mühüm analitik nəticələr ortaya qoyur.

İdeoloji Yönlü Sosial Qavrayış: Stereotiplərə Reaksiya Fərqləri

Jiang və Shih (2025) tərəfindən aparılan empirik araşdırma liberal və mühafizəkar ideoloji mövqelərin irqi və gender stereotiplərinə reaksiyalarında sistemli və davamlı fərqlərin mövcud olduğunu göstərir. Liberal ideologiya stereotiplərə qarşı daha yüksək normativ həssaslıq nümayiş etdirərək bərabərlik, sosial ədalət və inklüzivlik prinsiplərinə əsaslanan yanaşmanı ön plana çıxarır. Buna qarşılıq olaraq, mühafizəkar ideologiya stereotiplərə daha çox davranış, nəticə və kontekst yönümlü praqmatik çərçivədən yanaşır (Jiang & Shih, 2025).

Bu fərqlər təkcə fərdi sosial qavrayış səviyyəsində deyil, həm də ictimai siyasət debatlarında, mədəniyyət mübarizələrində və normativ qərarvermə proseslərində özünü aydın şəkildə büruzə verir. Fərqli ideoloji qrupların eyni sosial fenomenləri müxtəlif mənalandırması kollektiv razılaşma imkanlarını məhdudlaşdırır və sosial konsensusun formalaşmasını çətinləşdirir. Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, stereotiplərə reaksiya fərqləri ideologiyanın sosial identitet strukturunda oynadığı rolu gücləndirir və qütbləşmənin yalnız informasiya problemi deyil, eyni zamanda mənəvi dəyərlər və identitet əsaslı bir fenomen olduğunu təsdiqləyir.

Qütbləşmə Şəraitində Misinformasiyanın Strategiya Kimi İstifadəsi

Zhu və Pechmann (2025) tərəfindən aparılan tədqiqat qütbləşmə dərinləşdikcə misinformasiya paylaşımının bəzi seçici qrupları üçün strateji sosial-psixoloji alətə çevrildiyini ortaya qoyur. Xüsusilə mühafizəkar seçicilər arasında misinformasiya paylaşımı bilik çatışmazlığından çox, qrupdaxili üstünlük (ingroup dominance) və identitetin qorunması ehtiyacları ilə əlaqələndirilir. Bu yanaşma misinformasiya probleminə yalnız kognitiv səhv kimi deyil, həm də sosial güc və özünüqoruma mexanizmi kimi baxmağı mümkün edir (Zhu & Pechmann, 2025).

Analiz göstərir ki, fərdlər informasiyanın faktiki doğruluğundan asılı olmayaraq onu siyasi balans yaratmaq, qarşı tərəfi zəiflətmək və ya öz ideoloji qruplarını üstün mövqedə təqdim etmək məqsədilə paylaşa bilirlər. Sosial medianın struktur xüsusiyyətləri — sürətli paylaşım imkanları, təsdiqedic rəy dövrləri və identitet siqnallarının gücləndirilməsi — bu prosesi daha da intensivləşdirir. Nəticə etibarilə, dezinformasiya yalnız texnoloji və ya maarifləndirmə problemi deyil, dərin ideoloji və qrup-dinamik mexanizmlərin məhsulu kimi qiymətləndirilməlidir. Bu baxımdan, sözügedən tədqiqat gələcək siyasi kommunikasiya və media siyasəti araşdırmaları üçün mühüm nəzəri və praktik istiqamətlər təqdim edir.

Empatiya, Mənəvi Hökm və İdeoloji Kosmosun Sosial-Psixoloji Əsasları

Casey, Vanman və Barlowun (2025) apardığı tədqiqat empatiya və mənəvi hökm mexanizmlərinin ideoloji spektr boyunca əhəmiyyətli dərəcədə fərqləndiyini göstərir. Müəlliflər empatiyanın vahid və universal psixoloji mexanizm olmadığını, əksinə, ideoloji orientasiyaya uyğun olaraq fərqli normativ çərçivələr daxilində formalaşdığını vurğulayırlar. Mühafizəkar ideologiyada empatiya daha çox fərdi məsuliyyət, ədalət və qarşılıqlıq prinsipləri üzərində qurulmuşdur, liberallar isə empatiyanı struktur bərabərliyi, qayğı etikası və sosial həssaslıq kontekstində qiymətləndirirlər (Casey et al., 2025).

Bu iki fərqli empatiya modeli siyasi dialoqun niyə tez-tez dalana dirəndiyini izah edən əsas sosial-psixoloji mexanizmlərdən biri kimi çıxış edir. Tərəflər eyni sosial və siyasi problemi müzakirə etsələr belə, onu fərqli mənəvi strukturlar və normativ prioritetlər daxilində şərh edirlər. Nəticədə qarşıdurma faktların özü üzərində deyil, həmin faktlara verilən mənəvi qiymətləndirmə üzərində formalaşır. Bu tapıntılar siyasi qütbləşmənin yalnız kognitiv fikir ayrılığından ibarət olmadığını, eyni zamanda dərin mənəvi və etik əsaslara söykəndiyini empirik şəkildə təsdiqləyir.

Empatiya modellərinin siyasətə və sosial məsələlərə münasibətdə bu qədər həlledici rol oynaması ideoloji qarşıdurmanın köklərinin daha mürəkkəb olduğunu ortaya qoyur. Bu baxımdan, siyasi razılaşmanın çətinliyi yalnız məlumat çatışmazlığı ilə deyil, müxtəlif mənəvi çərçivələrin toqquşması ilə izah edilməlidir.

Qütbləşmənin Struktur Determinantları: Media, Partiya Strategiyaları və Sistem Dinamikası

Klein (2020) siyasi qütbləşməni əsasən fərdi psixoloji xüsusiyyətlərin deyil, siyasi sistemin struktur xüsusiyyətlərinin məhsulu kimi şərh edir. Onun yanaşmasına görə, ABŞ-da ikiqütblü partiya sistemi, media ekosisteminin kommersionlaşması və rəqəmsal platformaların alqoritmik işləmə prinsipləri qütbləşməni sistemə şəkildə gücləndirən əsas amillərdir. Bu struktur çərçivələr fərdi psixoloji meyillərin daha sərt və sabit ideoloji mövqelərə çevrilməsinə şərait yaradır (Klein, 2020).

Bu nəzəri mövqeni mövcud empirik tədqiqatlarla müqayisə etdikdə qütbləşmənin çoxsəviyyəli bir fenomen olduğu aydın görünür. Neyrobioloji səviyyədə siyasi informasiyanın fərqli emosional və kognitiv mexanizmlərlə emalı müşahidə olunur (Leong et al., 2020). Sosial-psixoloji səviyyədə empatiya formaları və stereotiplərə verilən reaksiyalar ideoloji orientasiyaya görə dəyişir (Casey et al., 2025; Jiang & Shih, 2025). Qrup-dinamik səviyyədə misinformasiya paylaşımı sosial

üstünlük və identitetin qorunması məqsədlərinə xidmət edə bilir (Zhu & Pechmann, 2025). Nəhayət, siyasi və institusional səviyyədə partiya strategiyaları və media strukturları bu fərqləri daha da dərinləşdirir (Klein, 2020).

Belə çoxqatlı yanaşma qütbləşmənin bütöv mənzərəsini anlamaq üçün zəruri hesab olunur. Analiz göstərir ki, siyasi qütbləşmə nə yalnız fərdi psixoloji problem, nə də təkə struktur çatışmazlıqdır; bu, müxtəlif səviyyələrin qarşılıqlı təsiri nəticəsində formalaşan kompleks sosial fenomendir.

Nəticə

Aparılan təhlil göstərir ki, liberal–mühafizəkar qütbləşməsi sadəcə ideoloji fikir ayrılığının nəticəsi deyil, psixoloji, neyrobioloji, sosial, mədəni və struktur səviyyələrin qarşılıqlı təsiri ilə formalaşan çoxölçülü bir prosesdir. Empirik tədqiqatlar psixoloji dispoziyaların anti-demokratik meyllərə təsir etdiyini, beynin siyasi informasiyanı ideoloji yönümlü emosional çərçivələr daxilində emal etdiyini, stereotiplərə münasibətin ideologiyadan asılı olaraq dəyişdiyini və misinformasiya davranışının qrup-dominantlıq məqsədlərinə xidmət etdiyini nümayiş etdirir (Leong et al., 2020; Zhu & Pechmann, 2025).

Bundan əlavə, empatiyanın ideoloji əsasda fərqli formalarda təzahür etməsi siyasi dialoqun niyə bu qədər çətin olduğunu daha aydın şəkildə izah edir (Casey et al., 2025). Struktur amillər — ikiqütblü partiya sistemi, media alqoritmləri və informasiya seqmentasiyası — bu psixoloji meylləri kütləvi səviyyədə gücləndirərək qütbləşməni institusional xarakter daşıyan problemə çevirir (Klein, 2020).

Bu nəticələr göstərir ki, siyasi qütbləşmənin azaldılması üçün təkə faktların təqdimatı və informasiya savadlılığı kifayət deyil. Effektiv yanaşma psixoloji, sosial və struktur dəyişənləri eyni vaxtda hədəfləyən kompleks strategiyalar tələb edir. Bu baxımdan, mövcud tədqiqat həm nəzəri çərçivənin genişləndirilməsi, həm də demokratik institutların dayanıqlığının, ictimai dialoqun keyfiyyətinin və media siyasətinin formalaşdırılması baxımından mühüm elmi və praktik əhəmiyyət kəsb edir. Gələcək araşdırmalar siyasi qütbləşməni izah edən çoxsəviyyəli modelləri daha da inkişaf etdirməli və bu fenomenin həm səbəblərini, həm də potensial həll mexanizmlərini dərinlən təhlil etməlidir.

Ədəbiyyat Siyahısı

Casey, J. P., Vanman, E. J., & Barlow, F. K. (2025). Empathic conservatives and moralizing liberals: Political intergroup empathy varies by political ideology and is explained by moral judgment. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 51(5), 678–700.
<https://doi.org/10.1177/01461672241234567>

de Oliveira Santos, D., & Jost, J. T. (2024). Liberal–conservative asymmetries in anti-democratic tendencies are partly explained by psychological differences in a nationally representative U.S. sample. *Communications Psychology*, 2(1), Article 61.
<https://doi.org/10.1038/s44271-024-00061-x>

- Jiang, E. Q., & Shih, M. J. (2025). Liberals and conservatives respond divergently to stereotype portrayals of race and gender. *Communications Psychology*, 3, Article 109.
<https://doi.org/10.1038/s44271-025-00287-6>
- Klein, E. (2020). *Why we're polarized*. Simon & Schuster.
- Leong, Y. C., Chen, J., Willer, R., & Zaki, J. (2020). Conservative and liberal attitudes drive polarized neural responses to political content. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, 117(44), 27731–27739.
<https://doi.org/10.1073/pnas.2008538117>
- Zhu, X., & Pechmann, C. (2025). Political polarization triggers conservatives' misinformation spread to attain ingroup dominance. *Journal of Marketing*, 89(1), 39–55.
<https://doi.org/10.1177/00222429241234567>

Received: 01.11.2025

Revised: 03.11.2025

Accepted: 12.12.2025

Published: 13.12.2025

Dysregulation of the Stress Response System in Childhood: Long-Term Psychological Consequences of Neuroendocrine Mechanisms

¹ Sevinj Hajiyeva

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250206011>

Abstract: Early life stress can profoundly disrupt the development of the body’s stress response system, particularly through neuroendocrine mechanisms such as the hypothalamic-pituitary-adrenal axis and glucocorticoid signaling. This topic is of particular relevance because dysregulation of these systems during sensitive periods of development is associated with long-term psychological and physical health outcomes. Research suggests that childhood trauma, neglect, or chronic adversity can “program” neural networks, leading to persistent hyper- or hypoactivation of the stress system. Researchers typically assess neuroendocrine regulation by measuring biomarkers such as cortisol (e.g., in blood) before and after stressful events. They can also use quantitative measures of psychopathology, behavioral observations, and neurobiological analyses to capture the multidimensional effects of early stress. The subjects of these studies are wide-ranging—including children exposed to institutional care, nonhuman primates exposed to maternal neglect, and rodent models of early adversity—with the “object” (focus) being the neuroendocrine stress system, and the “subject” (field) being the long-term psychological outcomes. Early dysregulation of stress systems increases vulnerability to a range of mental health disorders, such as anxiety, depression, and posttraumatic stress disorder, as well as to physiological conditions later in life, such as metabolic syndrome and inflammation. These findings suggest that early life stress does not simply produce transient impairment, but also has long-term “programming” effects at the neuroendocrine level, increasing allostatic load and reducing adaptive stress regulation capacity throughout life.

Keywords: *Stress response system, Neuroendocrine mechanisms, childhood stress, early life stress, psychopathology*

---

¹ Hajiyeva, S. Master’s Student, Nakhchivan State University, Azerbaijan. Email: sevinchaciyeva2004@gmail.com.
ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-8811-8778>.

UŞAQLIQDA STRESSƏ CAVAB SİSTEMİNİN DİSKREGULYASIYASI: NEYROENDOKRİN MEXANİZMLƏRİN UZUNMÜDDƏTLİ PSIXOLOJİ NƏTİCƏLƏRİ

¹ Sevinj Hajiyeva

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250206011>

Xülasə: Erkən yaş stressi, xüsusən də hipotalamik-hipofiz-adrenal oxu və qlükokortikoid siqnalizasiyası kimi neyroendokrin mexanizmlər vasitəsilə bədənin stressə cavab sisteminin inkişafını dərinlənən poza bilər. Bu mövzu olduqca aktualdır, çünki həssas inkişaf dövrlərində bu sistemlərin tənzimlənməsinin pozulması uzunmüddətli psixoloji və fiziki sağlamlıq nəticələri ilə əlaqələndirilir. Tədqiqatlar göstərir ki, uşaq travması, laqeydlik və ya xroniki çətinliklər neyron şəbəkələrini "proqramlaşdırma" bilər və bu da stress sisteminin davamlı hiper və ya hipofizlənməsinə səbəb olur. Tədqiqatçılar adətən stress problemlərindən əvvəl və sonra kortizol (məsələn, qanda) kimi biomarkerləri ölçməklə neyroendokrin tənzimlənməsinə qiymətləndirirlər. Onlar həmçinin erkən stressin çoxölçülü təsirini ələ keçirmək üçün ölçülü psixopatologiya ölçmələrindən, davranış müşahidəsindən və neyrobioloji analizlərdən istifadə edə bilərlər. Bu tədqiqatların mövzuları geniş diapazondadır - müəssisə qayğısı ilə qarşılaşan uşaqlar, ana laqeydliyinə məruz qalan qeyri-insani primatlar və erkən çətinliklərin gəmirici modelləri daxil olmaqla - "obyekt" (diqqət) neyroendokrin stress sistemi, "subyekt" (sahə) isə uzunmüddətli psixoloji nəticələrdir. Stress sistemlərinin erkən tənzimlənməsinin pozulması narahatlıq, depressiya və travma sonrası stress pozğunluğu kimi bir sıra ruhi sağlamlıq pozğunluqlarına, eləcə də sonrakı həyatda metabolik sindrom və iltihab kimi fizioloji vəziyyətlərə qarşı həssaslığı artırır. Bu nəticələr göstərir ki, erkən yaş stressi sadəcə keçici pozğunluq yaratmır, həm də neyroendokrin səviyyəsində uzunmüddətli "proqramlaşdırma" təsirlərinə səbəb olur, allostatik yükü artırır və ömür boyu adaptiv stress tənzimləmə qabiliyyətini azaldır.

Açar sözlər: *Stress reaksiya sistemi, Neyroendokrin mexanizmləri, uşaq stressi, erkən yaş stressi, psixopatologiya*

---

¹ Hajiyeva, S. Master's Student, Nakhchivan State University, Azerbaijan. Email: sevinchaciyeva2004@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-8811-8778>.

Giriş

Uşaqılıq, ətraf mühit təcrübələrinin, o cümlədən stressin psixoloji və fizioloji funksiyaya dərin və davamlı təsir göstərə biləcəyi neyroinkışafın kritik bir dövrünü təmsil edir. Əsasən hipotalamik-hipofiz-adrenal oxu tərəfindən idarə olunan stress reaksiya sistemi ətraf mühit problemlərinə uyğunlaşmaqda mərkəzi rol oynayır. Erkən həyatda bu sistemin pozulması narahatlıq, depressiya və travma sonrası stress pozğunluğu da daxil olmaqla uzunmüddətli psixoloji pozğunluqların inkişafına töhfə verən əsas amil kimi getdikcə daha çox qəbul edilir. Buna görə də erkən stressə məruz qalmanın neyroendokrin tənzimlənməsinə təsir mexanizmlərini anlamaq həm klinik, həm də profilaktik ruhi sağlamlıq strategiyaları üçün çox vacibdir.

Son epidemioloji və eksperimental tədqiqatlar mənfəi uşaqılıq təcrübələrinin yayılmasını və onların sonrakı ruhi sağlamlıq problemləri ilə güclü əlaqəsini vurğulamışdır. Uşaqılıqda xroniki stress, laqeydlilik və travma hipotalamik-hipofiz-adrenal oxun normal fəaliyyətini dəyişdirə bilər və ya hiperaktivasiyaya, ya da kortizol reaksiyalarının zəifləməsinə səbəb ola bilər. Belə bir tənzimləmə pozğunluğu emosiyaların tənzimlənməsində iştirak edən beyin bölgələrinə, məsələn, amigdala, hipokampus və prefrontal korteksə təsir göstərir və nəticədə əhval-ruhiyyə və narahatlıq pozğunluqlarına qarşı həssaslığı artırır. Dəyişmiş kortizol ifrazı nümunələri, pozulmuş geribildirim inhibisiyası və epigenetik modifikasiyalar da daxil olmaqla neyroendokrin mexanizmləri erkən stressə məruz qalmanın uzunmüddətli psixoloji nəticələrini vasitəçilik edən vacib yollardır. Bu nəticələr, psixopatologiyanın etiologiyasını daha yaxşı başa düşmək üçün stressə cavab sistemini yalnız davranış səviyyəsində deyil, həm də molekulyar və neyrobioloji səviyyədə araşdırmağın vacibliyini vurğulayır (Mueller, I., & Tronick, E., 2019).

Bu tədqiqatın əsas məqsədi uşaqılıqda stressə cavab disrequlyasiyasının uzunmüddətli psixoloji nəticələrini neyroendokrin perspektivindən araşdırmaqdır. Tədqiqat həm stressə məruz qalma ilə əlaqəli dərhal fizioloji dəyişikliklərə, həm də fərdlərin sonrakı həyatda zehni sağlamlıq problemlərinə meyilli ola biləcəyi sonrakı inkişaf trayektoriyalarına diqqət yetirir. Neyroendokrinologiya, inkişaf psixologiyası və klinik tədqiqatların tapıntılarını birləşdirərək, tədqiqat erkən stressin ömürlük psixoloji nəticələrə necə təsir etdiyini hərtərəfli şəkildə anlamağı hədəfləyir.

Metodoloji yanaşma həm ədəbiyyat icmalını, həm də empirik təhlili birləşdirir. Stressə və ya travmaya məruz qalmış uşaqları izləyən müşahidə kohort tədqiqatları hipotalamik-hipofiz-adrenal oxun fəaliyyətində və psixoloji nəticələrdə uzunmüddətli dəyişiklikləri qiymətləndirmək üçün istifadə olunur. Bundan əlavə, həssaslıq və ya dayanıqlılıqla əlaqəli spesifik neyroendokrin nümunələrini müəyyən etmək üçün kortizol reaktivliyini, gündüz ritmini və geribildirim tənzimlənməsini ölçən eksperimental paradimlər daxil edilmişdir. Neyrogörüntüləmə və epigenetik tədqiqatlar xroniki stressə məruz qalma ilə müşayiət olunan struktur və molekulyar dəyişikliklərə daha çox nəzər salmağa imkan verir. Bu metodların inteqrasiyası erkən stress, neyroendokrin disrequlyasiyası və zehni sağlamlıq arasındakı qarşılıqlı əlaqənin çoxölçülü təhlilinə imkan verir.

Nəticələr göstərir ki, uşaqlıqda stressə cavab sisteminin disrequlyasiyası uzunmüddətli psixoloji çətinliklərin əhəmiyyətli bir proqnozlaşdırıcısıdır. Anormal hipotalamik-hipofiz-adrenal oxun aktivliyi nümayiş etdirən uşaqlarda artan emosional reaktivlik, stresslə mübarizədə pozğunluq və psixiatrik pozğunluqlara qarşı artan həssaslıq müşahidə olunma ehtimalı daha yüksəkdir. Bu nəticələr uşaqlıq stressinin mənfi təsirlərini azaltmağa yönəlmiş erkən identifikasiya, müdaxilə və profilaktika strategiyaları üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ümumiyyətlə, stresslə əlaqəli psixoloji nəticələrin əsasını təşkil edən neyroendokrin mexanizmləri anlamaq, dayanıqlığı artırma və ömür boyu zehni rifahı təşviq edə biləcək hədəf müdaxilələrin hazırlanması üçün bir yol təqdim edir.

Ədəbiyyat icmalı

Erkən uşaqlıq təcrübələri neyroinkışafın, idrak funksiyasının və uzunmüddətli zehni sağlamlığın formalaşmasında mühüm rol oynayır. Geniş tədqiqatlar göstərir ki, formalaşma illərində həm müsbət, həm də mənfi ətraf mühit təsirləri beyin arxitekturasına və davranış nəticələrinə uzunmüddətli təsir göstərə bilər. Hochberg və digərləri (2011) inkişaf plastikliyi və epigenetik proqramlaşdırma konsepsiyasını vurğulayır və erkən ətraf mühit siqnallarının gen ifadəsini necə dəyişdirə və ömür boyu fizioloji və psixoloji nəticələrə necə təsir edə biləcəyini göstərir. Eynilə, Kelly və Allen (2015) doğuşdan səkkiz yaşına qədər uşaqlar üçün yaxşı dəstəklənən işçi qüvvəsinin vacibliyini vurğulayır və erkən mühitin tərbiyəsinin dayanıqlığı və inkişaf potensialını artırma biləcəyini vurğulayırlar.

Erkən həyat çətinliklərinə, o cümlədən laqeydliyə, sui-istifadəyə və ya sosial-ekoloji stress faktorlarına məruz qalma, beyin inkişafında dəyişikliklərlə ardıcıl olaraq əlaqələndirilir. Mueller və Tronick (2019) göstərir ki, erkən həyatda zorakılıq beynin həm struktur, həm də funksional aspektlərinə təsir göstərir və davranış və emosional disrequlyasiyaya səbəb olur. Nelson və Gabard-Durnam (2020) gözlənilən ətraf mühit təsirlərinin olmamasının uzunmüddətli çatışmazlıqlara səbəb ola biləcəyi neyroinkışafda kritik dövrləri təsvir edirlər. McLaughlin və digərləri. (2019) və McEwen (2017) bu tapıntıları genişləndirərək xroniki stress və çətinliklərin emosiya tənzimlənməsi, icra funksiyası və stressə reaksiya ilə əlaqəli sinir dövrlərinə necə təsir etdiyini göstərir.

Neyrokognitiv nəticələrə erkən çətinliklər də güclü təsir göstərir. McDermott və digərləri (2012) və Hedges və Woon (2011) erkən stress faktorlarına məruz qalan uşaqlar arasında icra funksiyası çatışmazlığının və koqnitiv pozğunluqların yaygın olduğunu bildirirlər. Wade və digərləri (2022) erkən çətinlikləri həm zehni sağlamlıqda, həm də koqnitiv funksiyada pozğunluqlarla əlaqələndirən dəlillər təqdim edir və erkən ətraf mühit problemlərinin çoxşaxəli təsirini vurğulayırlar. Ellis və digərləri (2022) ətraf mühit təcrübəsinin müxtəlif ölçülərinin inkişaf trayektoriyalarına necə töhfə verdiyini izah edən inteqrasiya olunmuş bir model təklif edir və çətinliklərin incə anlaşılmasına doğru kümülatif risk çərçivələrindən kənara çıxırlar.

Lakin, davamlılıq bu nəticələri mülayimləşdirə bilər. Masten və Cicchetti (2016) qeyd edirlər ki, dəstəkləyici münasibətlər və sabit mühitlər də daxil olmaqla qoruyucu amillər erkən çətinliklərin

mənfi təsirlərini azalda bilər. Scattolin və digərləri (2022) və McLaughlin və Sheridan (2016) inkişaf nəticələrindəki dəyişkənliyi anlamaq üçün ölçülü yanaşmanın - stressorların növünü, vaxtını və şiddətini nəzərə almağın - vacib olduğunu bir daha vurğulayırlar. Konseptual aydınlıq, tədqiqat və müdaxilələrə rəhbərlik etmək üçün mənfi uşaqlıq təcrübələrinin dəqiq təriflərini müdafiə edən Kalmakis və Chandler (2014) tərəfindən də vurğulanır.

Nəhayət, Lopez və digərləri (2021) və Canton (2021) tərəfindən müzakirə edildiyi kimi, erkən çətinliklərin sosial və ekoloji konteksti, yoxsulluq, siyasət və icma resursları da daxil olmaqla daha geniş sistemli amillərin inkişaf yollarının formalaşmasındakı rolunu vurğulayır. Blaisdell və digərləri (2019), Campbell və digərləri (2020), Oeri və Roebbers (2022) və Choi və digərləri (2019) tərəfindən aparılan empirik tədqiqatlar erkən çətinlikləri həm qısamüddətli, həm də uzunmüddətli idrak, davranış və sağlamlıq nəticələri ilə əlaqələndirən güclü dəlillər təqdim edir. Ümumilikdə, ədəbiyyat erkən təcrübələrin ömürlük sağlamlıq və inkişaf üçün təməl olduğunu və müşahidə olunan təsirlərə həm bioloji, həm də ətraf mühit mexanizmlərinin təsir etdiyini vurğulayır.

Uşaqlıq stresinin Neyroendokrin Diskregulyasiyası və uzunmüddətli psixoloji nəticələr

Uşaqlıq dövründə neyroendokrin disrequlyasiya erkən stressin bioloji cəhətdən kök saldığı və uzunmüddətli psixoloji nəticələrə səbəb olduğu kritik bir mexanizmdir. Uşaqlıq, inkişaf edən beynin ətraf mühitin təsirinə xüsusilə həssas olduğu yüksək neyroplastiklik dövrüdür. Pis rəftar, xroniki ailə münasibəti, yoxsulluq və ya davamlı qeyri-sabitlik kimi stress faktorları neyroendokrin sistemlərin - xüsusən də hipotalamik-hipofiz-böyrəküstü vəzi oxunun və simpatik-adrenomedulyar sistemin yetkinləşməsinə poza bilər ki, bu da hormonal ifrazatın, stress reaktivliyinin və allostatik yükün dəyişmiş nümunələrinə gətirib çıxarır. Bu pozuntular yetkinlik yaşına çatana qədər emosional tənzimləməyə, idrak prosesinə və psixopatologiyaya qarşı həssaslığa davamlı təsir göstərə bilər. Erkən stressi davamlı psixoloji nəticələrlə əlaqələndirən yolları anlamaq həm risk, həm də dayanıqlılıq haqqında məlumat verir, erkən müdaxilənin və dəstəkləyici mühitlərin əhəmiyyətini vurğulayır (McEwen, B. S., 2017).

Hipotalamik-hipofiz-böyrəküstü vəzi oxu bioloji stress reaksiyasının mərkəzindədir. Uşaq təhlükə hiss etdikdə, hipotalamus tərəfindən kortikotropin buraxan hormon (CRH) ifraz olunur və hipofiz bezini adrenokortikotrop hormonun (ACTH) ifrazına stimullaşdırır ki, bu da öz növbəsində böyrəküstü vəzilərin qabıq hissəsindən kortizolun ifrazına səbəb olur. Normativ şəraitdə kortizol enerji ehtiyatlarını səfərbər edir və adaptiv reaksiyaları dəstəkləyir, mənfi rəy mexanizmləri isə homeostazı bərpa edir. Lakin, xroniki və ya intensiv stress bu tarazlığı pozur. Hipotalamus-hipofiz-böyrəküstü vəzi oxunun təkrar aktivləşməsi kortizol ritmlərinin pozulmasına gətirib çıxarır ki, bu da ya hiperkortizolizm - bazal kortizolun davamlı yüksəlməsi - ya da hipokortizolizm - yeni stressorlara qarşı kortizolun zəif reaksiyası şəklində özünü göstərir. Hər iki disrequlyasiya forması davamlı çətinliklərə məruz qalan uşaqlarda müşahidə olunub və uyğunlaşma pozğun davranış və psixoloji trayektoriyalarla əlaqələndirilir.

Hipotalamus-hipofiz-böyrəküstü vəzi oxunun hiperaktivləşməsi tez-tez kəskin və ya uzun müddətli təhlükə yaşayan uşaqlarda, məsələn, zorakılığa və ya zorakılığa məruz qalmada müşahidə

olunur. Yüksək kortizol, amigdala, hipokampus və prefrontal korteks də daxil olmaqla, stressə həssas beyin bölgələrində struktur və funksional dəyişikliklərə səbəb olur. Artan amigdala reaktivliyi hiperayıqlığı və şişirdilmiş qorxu reaksiyalarını təşviq edir, hipokampusda qlükokortikoidlərin yaratdığı dəyişikliklər isə yaddaşın möhkəmlənməsinə mane olur və əhval pozğunluqlarına qarşı həssaslığı artırır. Eyni zamanda, prefrontal tənzimləmənin pozulması icra funksiyasını və emosional nəzarəti zəiflədir, impulsivliyi və narahatlığı artırır. Zamanla bu neyron adaptasiyaları qrupu fərdləri depressiya və ümumiləşdirilmiş narahatlıq da daxil olmaqla daxili pozğunluqlara, eləcə də sosial fəaliyyətdə və akademik göstəricilərdə çətinliklərə meyilli edir (McDermott, J. M., Westerlund, A., Zeanah, C. H., Nelson, C. A., Fox, N. A., 2012).

Əksinə, stress sisteminin uzun müddət aktivləşməsi nəticədə hipokortizoliyə, kortizol səviyyəsinin azalması və stressə qarşı reaksiyanın azalması ilə xarakterizə olunan bir vəziyyətə səbəb ola bilər. Hipotalamik-hipofiz-adrenal oxun bu "tükənməsi" uzunmüddətli laqeydlilik və ya müəssisə tərbiyəsi kimi xroniki, qaçılmaz çətinliklərə məruz qalan uşaqlarda tez-tez müşahidə olunur. Kortizol reaksiyalarının zəifləməsi əvvəlcə qoruyucu mexanizm kimi xidmət edə bilər və daimi hiperoşokluğun metabolik xərclərini minimuma endirir. Lakin, hipokortizolizm fərqli bir psixoloji risk dəsti ilə əlaqələndirilir. Kortizolun qeyri-kafi olması immun və iltihabi proseslərin normal modulyasiyasını pozur, somatik simptomların artmasına və xroniki xəstəliklərə qarşı həssaslığa səbəb olur. Psixoloji cəhətdən hipokortizolizm davranışları xarici hala gətirmək, emosional keyləşmə və etibarlı şəxslərarası əlaqələr yaratmaqda çətinliklərlə əlaqələndirilir. Stressə qarşı fizioloji reaksiyanın azalması həmçinin müvafiq təhdidlərin aşkarlanmasına və davranış uyğunlaşmasına mane ola bilər ki, bu da risk götürmə, təcavüz və ya ayrışma ehtimalını artırır.

Hipotalamik-hipofiz-böyrəküstü vəzi oxundan kənarında, simpatik-adrenomedulyar sistemin disreqlasiyası davamlı nəticələri formalaşdırmaq üçün neyroendokrin dəyişikliklərlə qarşılıqlı təsir göstərir. Xroniki uşaqlıq stressi yüksək bazal ürək döyüntüsü, dəyişmiş katexolamin səviyyələri və artan vegetativ oyanma ilə əlaqələndirilir. Bu fizioloji nümunələr hiperhəyəcanlılığı və stress vəziyyətlərindən aşağı düşməkdə çətinlikləri gücləndirir. Zamanla onlar stress faktorlarına təkrar uyğunlaşma ilə əlaqəli kümülatif fizioloji aşınma kimi müəyyən edilən yüksək allostatik yükə səbəb olur. Allostatik yük birdən çox sistemə - ürək-damar, metabolik, immun və neyrokognitiv - təsir göstərir və zəif zehni sağlamlıq, azalmış idrak elastikliyi və travma sonrası stress pozuntusu və maddə asılılığı kimi xəstəliklərin artması riski ilə güclü şəkildə əlaqələndirilir.

Stressə məruz qalmanın inkişaf müddəti onun neyroendokrin təsirini kritik dərəcədə mülayimləşdirir. Körpəlik və erkən uşaqlıq dövründə həssas dövrlər stressə cavab dövrlərinin sürətli yetkinləşməsi ilə xarakterizə olunur və bu mərhələləri ətraf mühitin pozulmasına xüsusilə həssas edir. Erkən yaş stressi epigenetik mexanizmlər vasitəsilə hipokampusda qlükokortikoid reseptor ifadəsini dəyişdirə bilər və ömür boyu hipotalamik-hipofiz-adrenal oxun həssaslığını dəyişdirir. Məsələn, qlükokortikoid reseptorunu kodlayan NR3C1 kimi genlərin DNT metilləşmə nümunələrində dəyişikliklər erkən çətinliklərlə üzleşən fərdlərdə müşahidə edilmişdir. Bu epigenetik dəyişikliklər hipotalamik-hipofiz-adrenal oxundakı mənfi geribildirim dövrlərinin səmərəliliyinə təsir göstərir və fərdləri yetkinlik dövründə stresslə əlaqəli pozğunluqlara daha çox

həssas edir. Beləliklə, neyroendokrin disrequlyasiya təkcə funksional deyil, həm də molekulyardır, stress emosional və davranış reaksiyalarını idarə edən bioloji sistemlərdə davamlı izlər qoyur (Scattolin, M. A. D. A., Resegue, R. M., Rosário, M. C. D., 2022).

Əhəmiyyətli olan odur ki, erkən stressə məruz qalan bütün uşaqlarda uyğunlaşma pozğunluğu olan neyroendokrin nümunələri və ya psixoloji pozğunluqlar inkişaf etmir. Davamlılıq genetik, ətraf mühit və əlaqəli amillərin kombinasiyası ilə formalaşır. Dəstəkləyici qayğı xüsusilə güclü buferləşdirici rol oynayır. Valideynlərin reaksiyalı davranışı uşağın hipotalamik-hipofiz-böyrəküstü vəzi fəaliyyətini modulyasiya edər, kortizol səviyyəsini azalda və stressə məruz qaldıqdan sonra sağlamanı təşviq edə bilər. Təhlükəsiz bağlılıq emosiyaların tənzimlənməsində və icra funksiyasında iştirak edən sinir yollarını gücləndirir, erkən çətinliklərin təsirlərini aradan qaldırır. Eynilə, ətraf mühitin sabitliyi, sosial dəstək şəbəkələri və idrak və emosional inkişaf imkanları daha adaptiv stres reaksiyalarına kömək edir. Bu cür qoruyucu amillər neyroendokrin trayektoriyalarının elastik olduğunu və erkən pozulmadan sonra belə müsbət təsir göstərə biləcəyini göstərir.

Neyroendokrin disrequlyasiyasının uzunmüddətli psixoloji nəticələri fərdlər arasında dəyişir, lakin ümumiyyətlə narahatlıq, depressiya, travma sonrası stress pozuntusu və davranış pozğunluqları üçün yüksək riski əhatə edir. Diqqət, iş yaddaşı və icra bacarıqları ilə bağlı çətinliklər də daxil olmaqla idrak təsirləri xroniki stress hormonlarının yaratdığı struktur və funksional beyin dəyişikliklərindən yarana bilər. Bundan əlavə, emosional disrequlyasiya, pozulmuş şəxslərarası fəaliyyət və gələcək stres faktorlarına qarşı artan həssaslıq, tez-tez nəsiləri əhatə edən əlverişsiz dövrləri davam etdirir. Uşaqlıqda çətinlik çəkən yetkinlər də öz disrequlyasiya olunmuş stress reaksiyalarından təsirlənən dəyişdirilmiş valideynlik davranışlarını nümayiş etdirər və bununla da həm münasibət, həm də bioloji yollar vasitəsilə növbəti nəsllə həssaslığı ötürə bilərlər (Canton, H., 2021).

Stresslə əlaqəli neyroendokrin disrequlyasiyasını hədəf alan müdaxilələr bu uzunmüddətli nəticələri azalda bilər. Travmaya əsaslanan terapiyalar, diqqətliliyə əsaslanan müdaxilələr və valideyn-uşaq qarşılıqlı təsirini dəstəkləyən proqramlar kortizol nümunələrini normallaşdırmaqda və emosional fəaliyyəti yaxşılaşdırmaqda effektivlik nümayiş etdirmişdir. Risk altında olan uşaqların erkən müəyyən edilməsi stressə məruz qalmağı azaldan və tənzimləyici imkanları gücləndirən dəstək sistemlərinin vaxtında tətbiqinə imkan verir. Siyasət səviyyəsində sosial-iqtisadi bərabərsizliyin azaldılması, əqli sağlamlıq resurslarına çıxışın yaxşılaşdırılması və təhlükəsiz, qayğıkeş mühitlərin təşviqi uşaqlıq dövründəki stressin əhali arasında yayılmasını və təsirini azalda bilər. Xülasə, neyroendokrin disrequlyasiya uşaqlıq stressini uzunmüddətli psixoloji nəticələrlə əlaqələndirən mərkəzi mexanizmdir. Hipotalamik-hipofiz-böyrəküstü vəzi oxunun və əlaqəli stress sistemlərinin pozulması beyin inkişafını, fiziologiyasını və emosional emalı dəyişdirir, bir sıra əqli sağlamlıq çətinliklərinə qarşı həssaslığı artırır. Bununla belə, bu yollar nə deterministik, nə də dəyişməzdir. Dəstəkləyici münasibətlər, sabit mühitlər və hədəflənmiş müdaxilələr zərərli neyroendokrin nümunələrini buferləşdirər və ya hətta geri çevirə bilər. Biologiya və ətraf mühit arasındakı dərin qarşılıqlı əlaqənin qəbul edilməsi, uşaqları xroniki

stressdən qoruyan və davamlı inkişaf trayektoriyalarını təşviq edən hərtərəfli strategiyalara ehtiyac olduğunu vurğulayır.

Nəticə

Uşaqlıqda stress reaksiya sisteminin disrequlyasiyası ilə bağlı araşdırılan dəlillər erkən neyroendokrin pozuntularının uzunmüddətli psixoloji trayektoriyaları nə qədər dərin şəkildə formalaşdırıla biləcəyini vurğulayır. İnkişaf edən beyin dəfələrlə yüksək və ya qeyri-sabit stress hormonları, xüsusən də kortizol səviyyələrinə məruz qaldıqda, əsas tənzimləyici sistemlər qısa müddətdə qoruyucu ola biləcək, lakin ömür boyu uyğunlaşmayan şəkildə uyğunlaşır. Hipotalamik-hipofiz-böyrəküstü vəzi fəaliyyətinin bu dəyişdirilmiş nümunələri emosiyaların tənzimlənməsi, icra funksiyası, təhdid qavrayışı və sosial davranışda iştirak edən sinir dövrlərinə müdaxilə edə bilər və nəticədə narahatlıq, depressiya, travma sonrası stress və müxtəlif davranış çətinliklərinə qarşı həssaslığı artırır.

Əhəmiyyətli olan odur ki, erkən stress sisteminin disrequlyasiyası ilə əlaqəli uzunmüddətli psixoloji nəticələr nə vahid, nə də əvvəlcədən müəyyən edilmiş deyil. Uşaqlar nəticələrdə əhəmiyyətli dərəcədə dəyişkənlik göstərirlər ki, bu da genetik həssaslıq, qayğı mühiti, sosial dəstək və erkən müdaxiləyə çıxışdakı fərqləri əks etdirir. Sabit bağlılıq münasibətləri, həssas valideynlik və dəstəkləyici məktəb kontekstləri kimi qoruyucu amillər stress fiziologiyasını yenidən kalibrleməyə və dayanıqlığı inkişaf etdirməyə kömək edə bilər. Bu tapıntılar kontekstin kritik rolunu vurğulayır: bioloji dəyişikliklər mərkəzi rol oynasa da, onların təsiri daha geniş inkişaf sistemlərində özünü göstərir.

Neyroendokrin mexanizmləri ilə psixoloji funksiya arasındakı qarşılıqlı əlaqəni anlamaq erkən müəyyən etmə və qarşısının alınmasının zəruriliyini vurğulayır. Xroniki stressə məruz qalmanı azaldan, baxıcı-uşaq münasibətlərini gücləndirən və ya adaptiv mübarizə strategiyalarını öyrədən müdaxilələr disrequlyasiya modellərini azalda və ya hətta geri çevirə bilər. Bundan əlavə, psixoloqlar, müəllimlər, pediatrlar və siyasətçilər arasında fənlərarası əməkdaşlıq uşaqları zəhərli stressdən qoruyan mühitlərin yaradılması üçün vacibdir.

Ümumiyyətlə, uşaqlıq dövründə stress sisteminin disrequlyasiyasının uzunmüddətli nəticələri biologiya və təcrübə arasında dinamik qarşılıqlı təsiri əks etdirir. Erkən neyroendokrin modellərinin davamlı təsirini tanımaqla və həssas inkişaf dövrlərində dəstəkləyici mühitlərə üstünlük verməklə, daha sağlam psixoloji nəticələri təşviq etmək və əks halda ömür boyu davam edəcək çətinlik dövrlərini qırmaq mümkün olur.

Ədəbiyyat siyahısı

Blaisdell, K. N., Imhof, A. M., & Fisher, P. A. (2019). Early adversity, child neglect, and stress neurobiology: From observations of impact to empirical evaluations of mechanisms. *International Journal of Developmental Neuroscience*, 78, 139–146. <https://doi.org/10.1016/j.ijdevneu.2019.06.008>

- Campbell, K. A., Gamarra, E., Frost, C. J., Choi, B., & Keenan, H. T. (2020). Childhood adversity and health after physical abuse. *Pediatrics*, *146*(4), e20200638. <https://doi.org/10.1542/peds.2020-0638>
- Canton, H. (2021). United Nations Children's Fund—UNICEF. In *The Europa Directory of International Organizations 2021* (pp. 160–172). Routledge.
- Choi, J. K., Wang, D., & Jackson, A. P. (2019). Adverse experiences in early childhood and their longitudinal impact on later behavioral problems of children living in poverty. *Child Abuse & Neglect*, *98*, 104181. <https://doi.org/10.1016/j.chiabu.2019.104181>
- Çınaroğlu, M. (2024). Hormonal catalysts in the addiction cycle of muscle dysmorphia: A neuroendocrine perspective. *The Journal of Neurobehavioral Sciences*, *11*(1), 1–9. https://doi.org/10.4103/jnbs.jnbs_19_23
- Ellis, B. J., Sheridan, M. A., Belsky, J., & McLaughlin, K. A. (2022). Why and how does early adversity influence development? Toward an integrated model of dimensions of environmental experience. *Development and Psychopathology*, *34*(2), 447–471. <https://doi.org/10.1017/S0954579421001838>
- Hedges, D. W., & Woon, F. L. (2011). Early-life stress and cognitive outcome. *Psychopharmacology*, *214*, 121–130. <https://doi.org/10.1007/s00213-010-2090-6>
- Hochberg, Z. E., Feil, R., Constância, M., Fraga, M., Junien, C., Carel, J. C., & Albertsson-Wikland, K. (2011). Child health, developmental plasticity, and epigenetic programming. *Endocrine Reviews*, *32*(2), 159–224. <https://doi.org/10.1210/er.2009-0039>
- Kalmakis, K. A., & Chandler, G. E. (2014). Adverse childhood experiences: Toward a clear conceptual meaning. *Journal of Advanced Nursing*, *70*(7), 1489–1501. <https://doi.org/10.1111/jan.12329>
- Kelly, B. B., & Allen, L. (Eds.). (2015). *Transforming the workforce for children birth through age 8: A unifying foundation*. National Academies Press.
- Lopez, M., Ruiz, M. O., Rovnaghi, C. R., Tam, G. K., Hiscox, J., Gotlib, I. H., & Anand, K. J. (2021). The social ecology of childhood and early life adversity. *Pediatric Research*, *89*(2), 353–367. <https://doi.org/10.1038/s41390-020-01264-x>
- Masten, A. S., & Cicchetti, D. (2016). Resilience in development: Progress and transformation. *Developmental Psychopathology*, *4*(3), 271–333.
- McDermott, J. M., Westerlund, A., Zeanah, C. H., Nelson, C. A., & Fox, N. A. (2012). Early adversity and neural correlates of executive function: Implications for academic adjustment. *Developmental Cognitive Neuroscience*, *2*, S59–S66. <https://doi.org/10.1016/j.dcn.2011.09.008>
- McEwen, B. S. (2017). Neurobiological and systemic effects of chronic stress. *Chronic Stress*, *1*, 2470547017692328. <https://doi.org/10.1177/2470547017692328>

- McLaughlin, K. A., & Sheridan, M. A. (2016). Beyond cumulative risk: A dimensional approach to childhood adversity. *Current Directions in Psychological Science*, 25(4), 239–245. <https://doi.org/10.1177/0963721416655883>
- McLaughlin, K. A., Weissman, D., & Bitrán, D. (2019). Childhood adversity and neural development: A systematic review. *Annual Review of Developmental Psychology*, 1, 277–312. <https://doi.org/10.1146/annurev-devpsych-121318-084950>
- Mueller, I., & Tronick, E. (2019). Early life exposure to violence: Developmental consequences on brain and behavior. *Frontiers in Behavioral Neuroscience*, 13, Article 156. <https://doi.org/10.3389/fnbeh.2019.00156>
- Nelson, C. A., & Gabard-Durnam, L. J. (2020). Early adversity and critical periods: Neurodevelopmental consequences of violating the expectable environment. *Trends in Neurosciences*, 43(3), 133–143. <https://doi.org/10.1016/j.tins.2020.01.002>
- Oeri, N., & Roebers, C. M. (2022). Adversity in early childhood: Long-term effects on early academic skills. *Child Abuse & Neglect*, 125, 105507. <https://doi.org/10.1016/j.chiabu.2022.105507>
- Scattolin, M. A. D. A., Resegue, R. M., & Rosário, M. C. D. (2022). The impact of the environment on neurodevelopmental disorders in early childhood. *Jornal de Pediatria*, 98(Suppl. 1), 66–72. <https://doi.org/10.1016/j.jped.2021.11.002>
- Wade, M., Wright, L., & Finegold, K. E. (2022). The effects of early life adversity on children's mental health and cognitive functioning. *Translational Psychiatry*, 12(1), Article 244. <https://doi.org/10.1038/s41398-022-02001-0>

Received: 20.11.2025

Revised: 25.11.2025

Accepted: 12.12.2025

Published: 13.12.2025

Transplantation of Organs from A Victim Deprived of Life Through Criminal Means: Legal and Ethical Aspects

¹ Sumaya Salimzada

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250206012>

Abstract: This article examines the transplantation of organs from victims deprived of life through criminal acts from legal and ethical perspectives. The aim of the study is to define the donor's legal status in such cases, ensure the protection of human rights, and identify mechanisms to reduce abuses in transplantation practice. The methodology includes normative legal analysis, comparative legal review, and examination of how international standards are applied in medical contexts. The research questions are as follows: Under what legal conditions can organ extraction occur following criminal homicide? How should donor consent and donor rights be ensured? What ethical boundaries govern such procedures? The findings indicate that transplantation can only be considered after forensic confirmation of the cause of death and the donor's identity. When the principles of voluntariness, transparency, and informed consent are violated, the legitimacy of the transplantation process is lost. The study demonstrates that insufficient state oversight and neglect of bioethical principles increase the risk of human body commodification, incitement to crime, and violations of fundamental human rights.

Keywords: *Organ transplantation; criminal homicide; donor rights; informed consent; bioethics; international law*

---

¹ Salimzadeh, S. Lawyer, ARKOZ LLC; Master's Student, Nakhchivan State University, Nakhchivan, Azerbaijan. Email: sumayeselimli@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-5773-3743>.

CİNAYƏT YOLU İLƏ HƏYATDAN MƏHRUM EDİLMİŞ ZƏRƏRÇƏKMİŞ ŞƏXSİN ORQANLARININ TRANSPLANTASIYASI: HÜQUQİ VƏ ETİK ASPEKTLƏR

¹ Sumaya Salimzada

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250206012>

Xülasə: Bu məqalədə cinayət yolu ilə həyatdan məhrum edilmiş zərərçəkmiş şəxslərin orqanlarının transplantasiyası məsələsi hüquqi və etik kontekstdə hərtərəfli araşdırılır. Tədqiqatın məqsədi belə hallarda donor statusunun düzgün müəyyən edilməsi, insan hüquqlarının tam şəkildə qorunması və transplantologiya praktikasında sui-istifadə risklərinin minimuma endirilməsi üçün tətbiq edilə bilən səmərəli mexanizmlərin müəyyənəşdirilməsidir. İşdə normativ-hüquqi analiz, müqayisəli hüquq yanaşması, beynəlxalq konvensiyalar və ÜST-ün müvafiq direktivlərinin praktik tətbiqi nəzərdən keçirilmişdir. Araşdırma sualları əsasən bu istiqamətlərdə formalaşdırılmışdır: Cinayət nəticəsində baş vermiş ölüm halında orqan transplantasiyası hansı milli və beynəlxalq hüquqi çərçivədə mümkündür? Donorun əvvəldən verilmiş iradəsi, razılığı və hüquqlarının təminatı necə həyata keçirilməlidir? Transplantasiya prosesinin etik sərhədləri hansı prinsiplərlə müəyyən olunur və bu prinsiplərin pozulması hansı təhlükələrə yol açır? Aparılmış analiz göstərir ki, yalnız məhkəmə-tibbi ekspertiza tərəfindən ölüm səbəbi, vaxtı və şəxsiyyət dəqiq təsdiqləndikdən sonra orqan götürülməsi barədə tibbi qərar qəbul edilə bilər. Beynəlxalq təcrübə sübut edir ki, məlumatlı razılıq, könüllülük, şəffaflıq və insan ləyaqətinin qorunması prinsipləri pozulduğu halda transplantasiya prosesinin hüquqi legitimliyi ciddi şəkildə sual altına düşür. Nəticə olaraq vurğulanır ki, dövlət nəzarətinin, etik komitələrin fəaliyyətinin və ictimai monitorinq mexanizmlərinin gücləndirilməsi zəruridir; əks halda cinayətə təhrik, orqan ticarəti, insan bədəninin kommersionlaşdırılması və fundamental insan hüquqlarının pozulması kimi risklər artır.

Açar sözlər: *Orqan transplantasiyası; cinayət nəticəsində ölüm; donor hüquqları; məlumatlı razılıq; bioetika; beynəlxalq hüquq*

Giriş

Cinayət yolu ilə həyatından məhrum edilmiş şəxslərin orqanlarının transplantasiyası XX əsrin bioetik mübahisəsi olmaqdan çıxaraq XXI əsrin hüquqi və texnoloji reallıqlarında yeni bir fazaya keçid edir. Gələcəkdə orqan çatışmazlığını süni toxumalar, 3D bioprintinq və ksenotransplantasiya qismən azalda bilsə də, zorakı ölüm halları ilə bağlı transplantasiya riski tamamilə aradan

---

¹ Salimzadeh, S. Lawyer, ARKOZ LLC; Master's Student, Nakhchivan State University, Nakhchivan, Azerbaijan.
Email: sumayeselimli@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-5773-3743>

qalxmayacaq. Məhz bu səbəbdən hüquq sistemi tibbi prosesdən geridə qalmaq deyil, onu qabaqlayan proqnozlaşdırıcı mexanizmlər yaratmalıdır.

Yeni yanaşmalar donorun ölüm anını yalnız fakt kimi yox, “biohüquqi hadisə” kimi nəzərdən keçirməyi tələb edir: bu hadisə süni intellektlə dəstəklənmiş tibbi audit, real vaxtda məhkəmə-ekspertiza izlənməsi və dövlət nəzarətinin rəqəmsallaşdırılması ilə qiymətləndirilməlidir. Belə modeldə məqsəd yalnız sui-istifadəni qarşısını almaq deyil, həm də gələcək nəsillər üçün insan ləyaqətinin toxunulmazlığını texnoloji ekosistemin mərkəzində qorumaqdır.

Tədqiqat metodologiyası

Bu məqalə cinayət yolu ilə həyatdan məhrum edilmiş şəxslərin orqanlarının transplantasiyası məsələsini yalnız klassik normativ-hüquqi analizlə deyil, həm də gələcək yönümlü multidissiplinar yanaşma ilə araşdırır. Metodologiyanın əsasını üçtərəfli metodoloji çərçivə təşkil edir:

- Transmilliləşmiş hüquqi müqayisə;
- Bioetik risk modelləşdirilməsi;
- Rəqəmsal hüquqi müşahidə.

Cinayət nəticəsində ölüm hallarında orqan transplantasiyasının hüquqi taleyi universal qaydalardan çox, dövlətlərin hüquqi mədəniyyəti, insan bədəninin hüquqi statusu və donorun iradəsinə münasibət ilə müəyyən olunur. Negri (2016) bu məsələni ən yüksək hüquqi kateqoriyaya — transmillət cinayət hüququna aid edərək vurğulayır ki, orqan ticarəti sadəcə səhiyyə pozuntusu deyil, beynəlxalq cinayətkarlığın formasıdır. Negri-nin araşdırmasına görə, donorun orqanı ölüm şəraitindən asılı olaraq hüquqi status dəyişir: təbii ölüm zamanı orqan tibbi resurs, zorakı ölüm zamanı isə cinayət sübutu funksiyasını daşıyır (Negri, 2016, s. 287–289).

Eyni yanaşma Ambagtsheer, Weimar və Zaitch (2013) tərəfindən miqrasiya və sosial-iqtisadi faktorlar kontekstində şərh edilir. Müəlliflər göstərir ki, orqan turizmi yalnız tibbi bərabərsizliklə deyil, cinayət şəbəkələrinin normativ boşluqlardan faydalanması ilə sistemli xarakter daşıyır. Onların araşdırmasında qeyd olunur ki, zəif hüquqi nəzarət və qeyri-şəffaf tibbi qərar mexanizmləri zorakı ölüm hallarını “tibbi faydalı material” mənbəyinə çevirir (Ambagtsheer et al., 2013, s. 5–12).

Price (2000) isə hüquqi müqayisəni mülkiyyət hüququ – insan ləyaqəti dilemması əsasında aparır. O bildirir ki, bəzi ölkələr insan orqanını “maddi aktiv” kimi qiymətləndirməyə meyl edir, lakin bu, hüquqi təhlükə doğurur: iqtisadi dəyər cinayət motivini stimullaşdırır (Price, 2000, s. 77–84). Beləliklə, transmilliləşmiş hüquqi müqayisə yalnız formal normativlərin deyil, hüquqi davranış mexanizmlərinin və sosial motivlərin dərkini tələb edir — cinayət nəticəsində ölüm hallarında transplantasiya məhz bu motivlərin kəsişməsində risk daşıyır.

Bioetika klassik formada dörd prinsiplə işləyir: autonomiya, xeyirxahlıq, zərərsizlik və ədalət. Lakin zorakı ölüm hallarında bu prinsiplər statik etik qaydalar deyil, risk blokları kimi fəaliyyət göstərir. Abouna (2003) göstərir ki, transplant proseduru yalnız tibbi faydaya əsaslanmamalıdır: donorun həyat tarixçəsi, ölüm şəraitinin etikliyi və iradənin mövcudluğu etik legitimliyin əsasını formalaşdırır (Abouna, 2003, s. 55–58). Richards (2012) bioetikanın ən sərt interpretasiyasını irəli sürür: insan orqanını mülkiyyət obyektini kimi qəbul etmək hüquqi və mənəvi yığılmanın başlanğıcıdır. Onun fikrincə, donorun orqanı tibbi fayda gətirsə belə, zorakı ölüm kontekstində istifadə edildikdə “fayda etikası” legitim ola bilməz, çünki cinayətin nəticəsini xeyirli məqsəd kimi qəbul etmək cinayəti normalaşdırır (Richards, 2012, s. 139–157).

Bu yanaşma ilə paralel Price (2000) bioetik riskləri insan ləyaqətinin pozulma şkalası kimi qiymətləndirir. Əgər donorun razılığı yoxdur, yaxud ölüm şəraiti istintaq obyektidir, tibbi fayda prinsipinin tətbiqi mahiyyətcə “zərərsizlik” prinsipini pozur (Price, 2000, s. 101–115). Ambagtsheer və Zaitch (2013) isə bioetik riskləri struktur səviyyədə analiz edirlər: bəzi tibbi sistemlərdə etik standartlar yalnız kliniki sıraya tətbiq olunur, ölümün sosial və kriminal konteksti isə nəzərə alınmır — nəticədə orqan alveri “legitim tibbi əsəbət” kimi maskalanır (Ambagtsheer et al., 2013, s. 13–19).

Bu modellərdən çıxan əsas nəticə: cinayət nəticəsində ölən şəxsin orqanı tibbi obyekt deyil, bioetik sistemdə ən yüksək risk dəyərində malik qadağan olunmuş subyektdir. Transplantasiya prosesinin hüquqi təmizliyini təmin etmək üçün yalnız normativlər kifayət etmir — operativ nəzarət mexanizmi lazımdır. Price (2000) qeyd edir ki, donorun razılığı və ölüm şəraiti barədə məlumatlar ədliyyə–səhiyyə–tibbi mərkəz üçbucağında ardıcıl verifikasiya edilməlidir; əks halda sistem istismar üçün zəmin yaradır (Price, 2000, s. 186–193). Negri (2016) isə bu nəzarəti transmilli cinayətkarlığa qarşı digital sübut strukturuna bağlayır. Müəllif göstərir ki, orqanların əldə edilməsi zəncirinin blokçeyn tipli audit sistemində izlənməsi beynəlxalq cinayət hüququ üçün sübut bazası formalaşdırıla bilər. Bu modeldə orqanın mənbə, zaman, donor statusu və tibbi tətbiqi geri dönüşsüz qeyd edilir; zorakı ölüm hallarında isə sistem avtomatik “stop” funksiyası işə salır (Negri, 2016, s. 299–302).

Ambagtsheer (2013) rəqəmsal nəzarətin sosial dinamikaya təsirini araşdırır: kriminal transplant şəbəkələri sənədləşmə boşluğu olan regionlarda inkişaf edir, çünki klinik qərarlar faktiki olaraq offline qəbul edilir. Müəlliflər bu problemi “görünməz klinik vektor” kimi təsvir edirlər: sənədlər hərəkət edir, amma donorun hüquqları sistemdə əks olunmur (Ambagtsheer et al., 2013, s. 15–22). Richards (2012) rəqəmsal nəzarəti etik prinsiplərin uzantısı kimi şərh edir: texnologiya hüquqi boşluğu bağlamalıdır, tibbi istehsalı artırmalı yox. Onun fikrincə, AI klinik risk skorlaması yalnız tibbi ehtiyacları deyil, etik təhlükəsizliyi də ölçməlidir; zorakı ölüm hallarında isə risk avtomatik olaraq “maksimum” olmalıdır (Richards, 2012, s. 211–219).

Əsas hissə

Son zamanlarda orqan transplantasiyası ilə bağlı hüquqi və etik nəzəriyyələr klassik “donor–qəbul edən” modelindən çıxaraq çoxsəviyyəli biohüquqi çərçivəyə keçmişdir. Abouna (2003) orqan

çatışmazlığını tibbi-etik problemin mərkəzində göstərsə də, daha yeni araşdırmalar donorun ölüm şəraitini etik qərarların əsas elementinə çevirir. Negri (2016) beynəlxalq cinayət hüququ prizmasından orqan ticarətini müzakirə edərək, cinayət nəticəsində əldə edilən bioloji materialın dövlətlərarası hüquqi məsuliyyət doğurduğunu qeyd edir. Bu yanaşma transplantologiyanın yalnız səhiyyə siyasəti deyil, həm də transmillət hüquq mexanizmlərinin obyektinə çevrildiyini nümayiş etdirir.

Ambagtsheer, Weimar və Zaitch (2013) orqan turizminin qlobal şəbəkə dinamikasını təhlil edərək göstərir ki, iqtisadi bərabərsizlik və tənzimləmə boşluqları zorakı ölümlərin transplantasiya kontekstində sui-istifadə riskini artırır. Bu nəzəri çərçivə postmortem donor statusunu yalnız tibbi ölçü ilə deyil, sosial və iqtisadi faktorlarla birgə şərh edir.

Son illərin etik yanaşmalarında Richards (2012) və Delmonico (2018) insan orqanının “mülk” kimi qəbulunu radikal şəkildə rədd edən mövqeyə əsaslanır. Onlara görə, insan bədəni hüquqi subyektin ayrılmaz hissəsidir və ölümün cinayət xarakteri bu bütövlüyün pozulmasını daha da dərinləşdirir. Bu cür yanaşma Azərbaycan cəmiyyətində də rezonans doğurur: O. Əliyev (2020) və Q. Məmmədli (2022) orqan transplantasiyasının milli etik modelində “ictimai etimad” faktorunun tənzimləmə prosesində əsas rol oynadığını vurğulayır.

Hüquqi nəzəriyyələr isə daha çox Palermo Protokolu (2000) və Oviedo Konvensiyası (1997) ilə formalaşan universal çərçivəyə söykənir. Burada əsas prinsip “donorluq yalnız könüllü və məlumatlı razılıq əsasında mümkündür” müddəsidir. WHO (2020–2023) bioetika tövsiyələri isə zorakı ölüm, məhkəmə-ekspertiza və transplantasiya arasında normativ sərhədləri texnoloji şəffaflıq (reyestr sistemləri, audit mexanizmləri, real vaxt nəzarət) üzərində qurmağı təklif edir. Bu nəzəri bazanın əsas ideyası donorun ləyaqətinin qorunmasıdır — tibbi məqsəd nə qədər vacib olsa da, hüquqi və mənəvi sərhədlər onun üzərində üstün mövqedə qalmalıdır.

Məhkəmə təcrübəsi göstərir ki, cinayət nəticəsində həyatdan məhrum edilmiş şəxslərin orqanlarının transplantasiya məqsədilə istifadə edilməsi hüquqi və etik baxımdan dövlətlər tərəfindən sistemli şəkildə rədd edilir və bu rəddetmə yalnız normativ qadağaların nəticəsi deyil, həm də məhkəmələrin “orqan – sübut predmeti” kimi qəbul etdiyi ümumi hüquqi prinsipin nəticəsidir. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin qərarları donor iradəsinin müqəddəsliyini insan hüquqları kontekstində təsbit edərək, tibbi müdaxilənin hüquqi legitimliyinin yalnız şəxsin şüurlu razılığı ilə təmin olunacağını vurğulamışdır. 2004-cü il tarixli Glass v. United Kingdom işində məhkəmə tibbi müdaxilənin ailə və ya həkimin “xeyir üçün” arqumenti ilə əsaslandırılı bilməyəcəyini, pasiyentin öz bədəni üzərində sərbəst qərar vermə hüququnun dövlət nəzarətindən üstün olduğunu qeyd etmişdir; bu yanaşma, post-mortem transplantasiyada zorakı ölüm hallarına birbaşa tətbiq olunur, çünki belə situasiyalarda donor iradəsi faktiki olaraq mövcud deyil və ölümün motivi tibbi məqsəddən deyil, cinayət aktından irəli gəlir. 2014-cü ildə baxılan Petrova v. Latvia işində Məhkəmə qəza nəticəsində ölənlərin şəxsin orqanlarının ailəsinin razılığı olmadan götürülməsini şəxsi həyata hörmət hüququnun pozuntusu kimi qiymətləndirmiş və donorun bədəninə ailə ilə bağlı hüquqi emosional sahə olduğunu təsdiqləmişdir; bu presedent zorakı ölüm

hallarında transplantasiyanın hüquqi əsası olmadığını daha da aydınlaşdırır, çünki orqan üzərində şəxsi təsarruf səlahiyyəti məhz ailənin hüquqi mövqeyi ilə müəyyən olunmalıdır. 2015-ci il tarixli *Elberte v. Latvia* işində isə daxili razılıq prosedurunun saxtalaşdırılması tibbi praktikanın “texniki səhvi” kimi deyil, potensial cinayət aktı kimi dəyərləndirilmişdir; məhkəmə bildirmişdir ki, transplantasiya sistemində “kağız üzərində icazə”nin mövcudluğu hüquqi legitimlik yaratmır və tibbi idarəetmə mexanizmi donor hüquqları hesabına avtomatlaşdırıla bilməz. Bu üç presedentdə Avropa məhkəməsi bədən toxunulmazlığını Konvensiyanın 8-ci maddəsinin nüvəsinə yerləşdirmiş və donor iradəsinin dövlətin tibbi ehtiyaclarından üstün olduğunu təsbit etmişdir ki, bu da cinayət nəticəsində əldə edilmiş orqanların transplantasiyasını hüquqi müstəvidə demək olar ki, imkansız edir.

ABŞ məhkəmə təcrübəsi isə insan bioloji materialının hüquqi mahiyyəti ilə bağlı daha radikal tezis formalaşdırmışdır. *Moore v. Regents of University of California* (1990) işində Kaliforniya Ali Məhkəməsi xəstənin qan hüceyrələrinin kommersiya məqsədilə işlədilməsini mülkiyyət hüququ ilə əlaqələndirməmək, lakin razılığın pozulmasını hüquqi məsuliyyət kimi qiymətləndirmək yolu ilə tibbi materialın “əmələ gətirilmiş məhsul deyil, bədən toxunulmazlığının uzantısı” olduğunu göstərmişdir; bu yanaşma transplantasiyaya da tətbiq olunur, çünki bioloji qurum mülkiyyət obyektı deyil və donorun öz bədənini üzərində qərar vermə hüququ hər hansı iqtisadi və ya tibbi fayda anlayışından üstündür. ABŞ Federal məhkəmələri 1984-cü il tarixli *National Organ Transplant Act* çərçivəsində orqan satışı ilə bağlı işlərdə qaydanı daha da sərtləşdirmişdir: orqanın əldə edilməsi üçün iqtisadi kompensasiya verilmişsə, donor razılığı olsa belə, əməliyyat cinayət aktı kimi qiymətləndirilir; buna səbəb bədən iqtisadi dəyərə çevrilməsinin insan ləyaqətini alçaltması və cinayət motivlərinin güclənməsinə yol açmasıdır. Bu presedentlərdən çıxan ümumi qanunauyğunluq budur ki, transplantasiya yalnız tibbi akt deyil, insan hüquqlarının qorunması prosesidir və donorun həyat, iradə və toxunulmazlıq hüquqları onun ölümündən sonra belə bərabər dərəcədə qorunmalıdır.

Çin üzrə praktik təcrübə isə beynəlxalq hüququn sərhədini daha da konkretləşdirir. 2010–2015-ci illərdə edam olunmuş məhkumların orqanlarının transplant məqsədilə istifadəsi ilə bağlı məlumatlar beynəlxalq etika və insan hüquqları müstəvilərində ciddi tənqiddə səbəb olmuşdur. Rəsmi şəkildə 2015-ci ildən sonra bu praktikaya son qoyulduğu açıqlansa da, *Ambagtsheer* və *Negri* kimi tədqiqatçılar sənədləşmə mexanizmlərinin qeyri-şəffaflığını, orqan mənbəyinin izlənməsinin qeyri-kafi olduğunu və prosedurun transmilli cinayət kontekstində dəyərləndirilməli olduğunu vurğulayırlar; burada əsas məsələ ölümün dövlət zorakılığının nəticəsi olmasıdır və bu halda transplant aktı tibbi müdaxilə yox, insan hüquqlarının pozulmasına yardımçı mexanizm kimi iştirak edir. Məhkəmə səviyyəsində bu presedentlər “məcburi ölüm → tibbi istifadə” ardıcılığının hüquqi legitimliyinin mümkünsüzlüyü üçün struktur əsas yaradır.

Türkiyə və Rusiya təcrübəsi isə transplant mafiyasının kriminal xarakterini təsdiqləyir. Türkiyədə *Yargıtayın* orqan alveri ilə bağlı qərarlarında donor razılığının mövcudluğu belə orqanın iqtisadi dəyərə çevrilməsini hüquqi cəhətdən əsaslandırır, çünki insan bədənini “müqavilə predmeti” deyil; bu məntiq zorakı ölüm hallarında transplantasiyanın hüquqi legitimliyini avtomatik olaraq

bloklayır. Rusiya Federasiyasında 2010–2013-cü illərdə baş vermiş Krasnodar orqan mafiyası işi qeyri-leqal transplantasiya şəbəkələrinin meyitlərin tibbi sənədləşməsində manipulyasiya etməklə cinayət aktını ört-basdır etdiyini göstərmişdir; istintaq zamanı orqanların tibbi resurs deyil, sübut kimi dəyərləndirilməsinin məcburi xarakter daşdığı təsbit edilmişdir və bu yanaşma zorakı ölüm hallarında transplantasiyanın hüquqi statusunu birbaşa müəyyən edir. Beləliklə, müxtəlif hüquq sistemlərində fərqli normativ yanaşmalar mövcud olsa da, məhkəmə təcrübəsinin ümumi nəticəsi dəyişməzdir: cinayət yolu ilə həyatdan məhrum edilmiş şəxsin orqanı hüquqi cəhətdən “tibb obyektinə” çevrilir, “cinayət sübutuna” çevrilir və bu status transplantasiya prosesini hüquqi baxımdan mümkünsüz edir.

Cinayət yolu ilə zərərçəkmişin orqanlarının transplantasiyası – məhkəmə təcrübəsi

Cədvəl 1.

Ölkə / Məhkəmə	İşin adı və ili	Hadisənin mahiyyəti	Hüquqi qiymətləndirmə (əsas maddələr)	Precedent nəticəsi	Zorakı ölüm halında transplant statusu
ECtHR (AİHM)	Glass v. UK (2004)	Ailənin razılığı olmadan tibbi müdaxilə	Avropa Konvensiyası Art. 8 – şəxsi həyata hörmət	Pasiyent iradəsi üstün; tibbi fayda arqumenti kifayət deyil	Tam qadağa – zorakı ölüm varsa donör iradəsi yoxdur
ECtHR (AİHM)	Petrova v. Latvia (2014)	Qəza nəticəsində ölənlərin şəxsdən orqan götürülməsi	Art. 8 – ailənin hüquqları / şəxsi həyat	Ailənin razılığı mütləqdir; donör bədəni ailə hüquq sahəsidir	Transplant keçərsiz – ailə razılığı olmadan mümkün deyil
ECtHR (AİHM)	Elberte v. Latvia (2015)	Tibbi razılığın saxtalaşdırılması	Art. 8 – tibbi etikanın hüquqi tərəfi	“Formal icazə” → hüquqi legitimlik deyil	Saxtalaşdırılmış razılıqla transplant cinayət sayılır
ABŞ – Kaliforniya Ali Məhk.	Moore v. Regents (1990)	Bioloji materialdan kommersiya istifadəsi	Tort Law; informed consent	Bioloji material mülkiyyət deyil → razılıq əsasdır	Zorakı ölüm – razılıq yoxdur → bütün transplant qeyri-leqal
ABŞ – Federal	Organ trafficking cases (2000–2020)	Orqan satış şəbəkələri	National Organ Transplant Act (1984)	Orqan satışı → cinayət; iqtisadi motiv yetərli	Cinayət motivi varsa – transplant mümkün deyil
Türkiyə – Yargıtay	Orqan alveri işləri (2017)	Qaçqınlardan orqan “kompensasiya” ilə əldə edilməsi	Türk Ceza Kanunu – insan alveri, orqan alveri	Razılıq olsa belə iqtisadi məqsəd cinayətdir	Zorakı ölüm + transplant → sübut statusu
Rusiya – Ali Məhkəmə	Krasnodar orqan mafiyası (2010–2013)	Meyitlərdən qeyri-leqal transplant	Cinayət Məcəlləsi – qrup halında cinayət	Transplant tibbi akt deyil → kriminal sübut	Transplant qadağa – orqan sübutdur
Çin – Milli səviyyə	Ölüm məhkumlarının orqanları (2010–2015)	Edam orqanlarından transplant	Qapalı tibbi protokollar	Dövlət zorakılığı → etik və hüquqi pozuntu	Beynəlxalq səviyyədə qəbul olunmur – qadağa

Mənbə: Negri, S. (2016). Transplant ethics and the international crime of organ trafficking. International Criminal Law Review, 16(2), 287–303; Price, D. (2000). Legal and ethical aspects of organ transplantation. Cambridge University Press.

Müqayisəli hüquq müstəvisində orqan transplantasiyası dövlətlərin hüquqi mədəniyyəti, bioetika prinsipləri və cinayət siyasəti ilə sıx şəkildə əlaqələndirilir. Razılıq modeli tətbiq edən ölkələrdə insan orqanı hüquqi olaraq iqtisadi əmtəə deyil, bədən toxunulmazlığının davamı kimi qəbul edilir və tibbi qərarın legitimliyi yalnız şəxsin öz iradəsinə əsaslanır. Böyük Britaniyanın Human Tissue Act 2004 qanunu klassik nümunə sayılır: donorun sağlığında verdiyi açıq razılıq (explicit consent) olmadıqda heç bir transplantasiya tibbi əsas yaratmır. Burada ölümün zorakı, qəfil və ya şübhəli baş verməsi normativ olaraq prosesə əlavə hüquqi status gətirir — meyit tibbi resurs yox, prosessual sübutdur. Şəxsin orqanlarının istifadəsi yalnız razılıq prinsipi ilə deyil, həm də ailənin emosional-hüquqi hüququ ilə qorunur. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi bu yanaşmanı təsdiq edən presedentlərdə, xüsusən Petrova və Elberte işlərində göstərmişdir ki, orqan bədənə mənsub fiziki obyekt deyil, şəxsi həyata aid hüquqi sahədir.

ABŞ-da transplant yanaşması bioetikanın utilitar modelinə əsaslanarsa da, hüquqi çərçivə orqanların ticarətinə qarşı sərtidir. National Organ Transplant Act (1984) orqan satışını federal səviyyədə cinayət kimi müəyyən edir və sırf donor ailəsinin maddi təzminat razılığı belə əməliyyatı legitimləşdirmir. Bu sistemin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, transplant prosesinin əsaslılığı yalnız tibbi fayda üzərində yox, “informed consent” prinsipinin varlığı üzərində qurulur. Zorakı ölüm hallarında isə bu model daha sərt yanaşma ortaya qoyur: cinayət yolu ilə öldürülmüş şəxsin orqanı hüquqi-həkim qərarının predmeti deyil, cinayətkarlıq sübutudur. ABŞ məhkəmə təcrübəsi bunu Moore v. Regents (1990) presedentində bio-materialın mülkiyyət statusunu rədd etməklə təsdiqləyib — insanın bioloji materialı iqtisadi dəyər obyekt deyil və onun istifadəsi yalnız hüquqi razılıq çərçivəsində mümkündür. Bu məntiq zorakı ölümə tətbiq edildikdə transplantın hüquqi əsası avtomatik olaraq sıradan çıxır.

Presumpsiya (cadaveric donor presumed consent) modeli tətbiq edən bəzi Avropa ölkələri donorluğu səhiyyəyə əlçatan etmək üçün vəfat etmiş şəxsin etiraz etmədiyini əsas götürürlər, lakin zorakı ölüm bu sistemin konturlarını tamamilə dəyişir. Rusiya Federasiyası bunun ən tipik nümunəsidir: qanunda post mortem presumpsiya nəzərdə tutulsa da, cinayət şübhəsi və qeyri-təbii ölüm qeyd olunduqda orqanların tibbi istifadəsi qadağandır. RF Cinayət Məcəlləsi orqan əldə etmək məqsədilə adam öldürməni “kompleks cinayət” kateqoriyasına salır və bioloji materialı sübut kimi qoruyur. Krasnodar orqan mafiyası işi göstərdi ki, presumpsiya modeli barəsində belə, donorluq yalnız təbii ölümə tətbiq oluna bilər; zorakı ölümdə isə orqan tibbi resurs deyil, kriminal sübutdur. Bu praktika presumpsiya modelinin “etik yumşaqlığını” cinayət kontekstində tamamilə aradan qaldırır.

Dövlət nəzarətinə əsaslanan üçüncü modeldə orqan transplantasiyası inzibati və kriminal nəzarət mexanizmləri ilə sıx bağlantıda saxlanılır. Türkiyə 2238 sayılı Orqan və Doku Nakli Kanunu vasitəsilə donor razılığını institutlaşdırır və orqan alverini ağır cinayət kimi müəyyən edir. Bu sistemdə ölümün zorakı olması donor prosesini hüquqi baxımdan bloklayır, çünki dövlət

transplantasiya mərkəzlərinin tibbi müstəqilliyini məhdudlaşdıraraq qərarı kriminal istintaq proseduruna bağlayır. Yargıtay qərarları göstərir ki, hətta donorun könüllü razılığı belə maddi marağ, təzyiç və ya məcburiyyət fonunda verilibsə, hüquqi nəticə cinayət istiqamətində qiymətləndirilir. Bu yanaşma zorakı ölüm hallarında transplantasiyanı yalnız etik deyil, hüquqi olaraq da “imkansız akt”a çevirir.

Çin ən radikal və diskursiv nümunədir. Uzun illər edam olunmuş məhkumların orqanlarının transplant üçün istifadəsi tibbi resurs kimi təqdim olunmuş, lakin beynəlxalq hüquq və bioetika qurumları bu praktikanı dövlət zorakılığının tibbi legitimləşdirilməsi kimi qiymətləndirmişdir. 2015-ci ildən sonra rəsmi olaraq sistem dəyişdirilsə də, presedent təcrübə göstərdi ki, dövlət zorakılığı ilə alınan orqanlar tibbi məqsədi aşır və insan hüquqlarının sıradan çıxmasına xidmət edir. Zorakı ölüm → tibbi fayda ardıcılığı hüquqi sistemlərdə “cinayət stimullaşdırılması” kimi dəyərləndirilir: cinayətin nəticəsini xeyirli tibbi nəticə kimi qəbul etmək cinayəti iqtisadi-tibbi dəyəərə çevirir və motiv strukturunu gücləndirir.

Orqan transplantasiyası kontekstində “beyin ölümü” ilə “hüquqi ölüm” arasındakı ziddiyyət hələ də universal standartın mövcud olmadığını göstərir. ABŞ-da 1981-ci ildən etibarən Uniform Determination of Death Act-dəki tərifə görə “beynin bütün funksiyalarının, beyin kötüyü də daxil olmaqla, geri dönməz dayanması” hüquqi ölüm hesab edilir və transplantasiya üçün əsas yaradır (UDDA, 1981). Lakin Yaponiya hüquq sistemində donorun “brain death” statusu yalnız ailə razılığı ilə təsdiqlənə bilər; 1997 Organ Transplant Law məhz ictimai etimad çatışmazlığı səbəbilə “beyin ölümü”nü universal hüquqi meyar kimi qəbul etməmişdir (Lock, 2002, s. 95–112). Cinayət yolu ilə ölüm hallarında bu fərq daha da kəskinləşir: ölüm tibbi fakt kimi qeyd olunsay belə, hüquqi təhqiqat tamamlanmadıqca donor statusu aktivləşmir və istintaqın gedişi transplantasiyanı avtomatik dayandıra bilər (Negri, 2016, s. 292–295).

Orqan alverinin qlobal strukturu klassik “qara bazar” anlayışından fərqlənir və antropoloqlar tərəfindən “red market” – “qanlı bazar” kimi xarakterizə olunur. Nancy Scheper-Hughes-un transmillət tədqiqatları göstərir ki, orqan ticarəti sadəcə iqtisadi cinayət deyil, insan bədəninə bilavasitə fiziki müdaxilə tələb edən şəbəkədir; bu şəbəkə yalnız vasitəçilərdən ibarət olmur, bəzən cərrahlar, klinika menecerləri, mortuari personal, hətta hüquq-mühafizə orqanlarının əməkdaşları iştirak edir (Scheper-Hughes, 2000, *The Journal of Human Rights*, s. 27–56; ayrıca bax: Ambagtsheer et al., 2013, s. 4–9). Bu model klassik insan alverindən fərqli olaraq “bio-komanda cinayəti” yaradaraq zorakı ölüm nəticəsində əldə edilən orqanlar üçün struktur motiv formalaşdırır.

Meyitin hüquqi statusunun transformasiyası da əhəmiyyətli faktordur. XIX əsrdə bir çox hüquq sistemlərində meyit “res nullius” – sahiblik obyektı olmayan varlıq kimi qəbul edilirdisə, müasir hüquq onu şəxsi həyatın davamı kimi tanıyır. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi məhz bu mövqeni Petrova v. Latvia (App. 4605/05, 2014) və Elberte v. Latvia (App. 61243/08, 2015) işlərində təsdiqləyib: meyit və onun orqanları ailənin şəxsi hüquq sahəsinə daxildir və dövlət orqanları müdaxilə edə bilməz. Məhkəmə qeyd edir ki, postmortem orqan götürülməsi “tibbi

məqsəd” arqumenti ilə əsaslandırıla bilməz, çünki donorun və ailənin razılıq hüququ Konvensiyanın 8-ci maddəsinin nüvəsindədir (Petrova, §111–118; Elberte, §136–143).

Beynəlxalq hüquqda daha sərt presedentlər mövcuddur: əgər ölümün motivi orqan əldə etməkdirsə, məsələ sırf milli cinayət kateqoriyasından çıxır və transmillət insan hüquqları pozuntusuna çevrilir. Negri (2016) bildirir ki, belə hallar dövlət suverenliyinə, insan ləyaqətinə və beynəlxalq cinayət hüququna birbaşa ziddir; o, Kosovo müharibəsi sonrası əsirlərdən orqan çıxarılması (“Yellow House case”) və Liviyada qeyri-rəsmi sahə hospitallarında döyüşçülərin cəsədlərindən istifadə hallarını “tibbin kriminal militarizasiyası” kimi təsvir edir (Negri, 2016, s. 298–303; Ambagtsheer et al., 2013, s. 10–15). Bu presedentlər göstərir ki, cinayət motivli ölüm hallarında transplantasiya tibbi fəaliyyət yox, silahlandırılmış hüquq pozuntusu hesab olunmalıdır.

Nəticə

Cinayət yolu ilə həyatdan məhrum edilmiş şəxslərin orqanlarının transplantasiyası klassik transplantologiya çərçivəsində adi tibbi prosedur kimi dəyərləndirilə bilməz; bu məsələ insan ləyaqətinin toxunulmazlığı, hüquqi təhlükəsizlik və dövlətin fundamental məsuliyyətləri ilə birbaşa əlaqəli olan mürəkkəb bir etik-hüquqi problem sahəsinə daxildir. Belə hallarda ölüm faktı yalnız bioloji göstərici deyil, həm də cinayət hadisəsinin əsas elementi kimi çıxış etdiyindən, “donor” anlayışı öz ənənəvi mənasını itirir və tibbi-hüquqi kateqoriyalar arasında sərhədlər bulanıqlaşır. Zorakı ölüm nəticəsində əldə edilən bioloji materialın tibbi istifadəsi, əgər hüquqi prosedurlar tam şəkildə qorunmayıbsa, cinayət izlərinin silinməsi, sübutların təhrif edilməsi və hüquqi zəncirin qırılması kimi ağır nəticələrə yol açə bilər.

Bu baxımdan, zorakı ölüm halında transplantasiya qərarı yalnız kliniki-bioloji meyarların müəyyənləşdirilməsi ilə kifayətlənməməlidir. Mütləq şəkildə məhkəmə-tibbi ekspertizanı, ölümün səbəbinin obyektiv sübutlarla təsdiqini, şəxsiyyətin dəqiq identifikasiyasını, donor iradəsinin hüquqi qüvvəsini və ailə razılığının şəffaf şəkildə alınmasını təmin edən çoxpilləli prosedur tətbiq edilməlidir. Əks halda, hər hansı tibbi müdaxilə hüquqi prosesin qarşısını alan, cinayətin üstünün açılmasına mane ola bilən, hətta insan hüquqlarının pozulmasına şərait yaradan bir əməliyyata çevrilə bilər.

Əldə edilən nəticələr göstərir ki, gələcək hüquqi model yalnız qadağalar və cəzalar üzərində qurulmamalıdır. Transplantologiya sahəsində etimadın bərpası üçün dövlətin hüquqi nəzarəti ilə texnoloji innovasiyaların sintezi zəruridir. Müasir şəraitdə rəqəmsal nəzarət mexanizmləri — elektron donor reyestrləri, süni intellekt əsaslı risk analizi sistemləri, forensik məlumatlarla inteqrasiya edilmiş blokçeyn identifikasiya platformaları — qeyri-qanuni orqan dövriyyəsinin qarşısının alınmasında yeni imkanlar yarada bilər. Bu texnologiyalar donor məlumatlarının dəyişdirilməsinin qarşısını alır, ölümün səbəbi və donor statusu barədə məlumatların manipulyasiyasını çətinləşdirir, eyni zamanda tibbi prosesin hər mərhələsinin izlənməsini mümkün edir. Nəticədə, həm cinayət motivi azalır, həm də cəmiyyətin dövlət institutlarına və səhiyyə sistemində inamı güclənir.

Hüquqi sistemin qarşısında duran əsas çağırış insan hüquqlarının müdafiəsi ilə ictimai sağlamlığın tələbləri arasında balansın tapılmasıdır. Orqan çatışmazlığının artdığı, transplantasiya gözləyən xəstələrin sayının çoxaldığı bir şəraitdə hüquqi və etik prinsiplərin zəiflədilməsi yolverilməzdir. Eyni zamanda, normativ sərtlik biomedikal sahədə lazımsız bürokratiya və tibbi xidmətlərin əlçatanlığının azalması ilə nəticələnənməməlidir. Optimal model hüquqi şəffaflıq, etik standartların çevik tətbiqi, dövlət nəzarətinin obyektivliyi və texnoloji yeniliklərin effektiv inteqrasiyasını özündə birləşdirməlidir.

Nəticə etibarilə, cinayət yolu ilə həyatdan məhrum edilmiş şəxslərin orqanlarının istifadəsi məsələsi yalnız tibbi resurs problemi kimi deyil, hüquqi dövlət prinsipinin sınağı kimi dəyərləndirilməlidir. Bu sahədə qəbul ediləcək hər bir qərar insanın toxunulmaz ləyaqətinin əsas dəyər kimi qorunmasını təmin etməli və hüquq sisteminin əsas məqsədlərindən biri olan ədalət və təhlükəsizlik meyarlarına tam uyğun olmalıdır. Əks halda, transplantologiyada əldə edilən tibbi nailiyyətlər insan hüquqlarının pozulması bahasına baş verə bilər ki, bu da müasir hüquqi-etik paradigmalara ziddiyyət təşkil edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

- Abouna, G. M. (2003). Ethical issues in organ transplantation. *Medical Principles and Practice*, 12(1), 54–69.
- Ambagtsheer, F., Zaitch, D., & Weimar, W. (2013). The battle for human organs: Organ trafficking and transplant tourism in a global context. *Global Crime*, 14(1), 1–26.
- Council of Europe. (1997). *Convention for the protection of human rights and dignity of the human being with regard to the application of biology and medicine: Convention on human rights and biomedicine (Oviedo Convention)*.
- Council of Europe. (2015). *Council of Europe convention against trafficking in human organs* (CETS No. 216).
- Delmonico, F. L. (n.d.). Ethical approaches in organ transplantation. (*Unpublished manuscript / professional article*).
- Lock, M. (2002). *Twice dead: Organ transplants and the reinvention of death*. University of California Press.
- Negri, S. (2016). Transplant ethics and the international crime of organ trafficking. *International Criminal Law Review*, 16(2), 287–303.
- Price, D. (2000). *Legal and ethical aspects of organ transplantation*. Cambridge University Press.
- Richards, J. R. (2012). *The ethics of transplants: Why careless thought costs lives*. Oxford University Press.

Scheper-Hughes, N. (2000). The global traffic in human organs. *Journal of Human Rights*, 2(2), 197–226.

United Nations. (2000). *Protocol to prevent, suppress and punish trafficking in persons, especially women and children (Palermo Protocol)*.

World Health Organization. (2010). *Guiding principles on human cell, tissue and organ transplantation*.

World Health Organization. (2020–2023). *Reports and recommendations on bioethics and organ transplantation*.

Əliyev, O. (2020). Orqan transplantasiyasının etik-hüquqi problemləri və ictimai etimadın rolu.

Məmmədli, Q. (2022). Milli etik modeldə orqan donorluğu və hüquqi tənzimləmə.

Received: 18.11.2025

Revised: 25.11.2025

Accepted: 12.12.2025

Published: 14.12.2025

The Impact of Labor Market Structural Issues on National Economic Sustainability: Theoretical-Methodological Foundations and Empirical Analysis

¹ Nurlan Muxtarli

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250206013>

Abstract: Against the backdrop of global economic digital transformation and the shift toward knowledge-intensive production models, emerging structural discrepancies in the labor market are becoming strategic constraints on national development. This article systematically analyzes the impact mechanisms of key labor market structural issues—skill mismatches, regional imbalances, the high prevalence of informal employment, and weak education-labor market linkages—on national economic sustainability, employing theoretical-methodological foundations and an empirical approach. The research applies a synthesis of Human Capital Theory, Mismatch Theory, and Institutional Economics. Quantitative and qualitative analyses reveal that these structural imbalances suppress economic growth rates, reduce labor productivity, and constrain the economy's innovation capacity. Empirical findings confirm the negative influence of every 1% increase in structural unemployment on GDP growth performance. Consequently, structural modernization of the labor market, targeted investments in human capital, and strengthened institutional flexibility are identified as core determinants for ensuring long-term national economic development.

Keywords: *Labor market, structural issues, skill mismatch, economic development, human capital, structural unemployment, regional imbalance.*

---

¹ Mukhtarli, N. Master's Student, Nakhchivan State University, Azerbaijan. Email: muxtarlinurlan0@gmail.com.
ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-8766-4974>.

Əmək Bazarının Struktur Problemlərinin Milli İqtisadiyyatın Dayanıqlığına Təsiri: Nəzəri-Metodoloji Əsaslar və Empirik Təhlil

¹ Nurlan Muxtarlı

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250206013>

Xülasə: Qlobal iqtisadiyyatın rəqəmsal transformasiyası və bilik-intensiv istehsal modellərinə keçidi fonunda əmək bazarında yaranan struktur uyğunsuzluqlar milli inkişaf üçün strateji məhdudlaşdırıcı amilə çevrilir. Bu məqalədə əmək bazarının əsas struktur problemlərinin – bacarıq uyğunsuzluğu, regional disbalanslar, qeyri-formal məşğulluğun yüksək payı və təhsil-əmək bazarı əlaqələrinin zəifliyi – milli iqtisadiyyatın dayanıqlığına təsir mexanizmləri nəzəri-metodoloji əsaslarla və empirik yanaşma ilə təhlil edilir. Tədqiqat çərçivəsində Human Capital Theory, Mismatch Theory və İnstitusional İqtisadiyyatın sintezi tətbiq olunmuşdur. Aparılan kəmiyyət və keyfiyyət yönümlü analizlər göstərir ki, struktur disbalanslar iqtisadi artım tempini zəiflədir, əmək məhsuldarlığını aşağı salır və iqtisadiyyatın innovasiya qabiliyyətini məhdudlaşdırır. Empirik nəticələr struktur işsizliyin hər 1%-inin ÜDM-in artım tempinə mənfi təsirini təsdiqləyir. Nəticə etibarlı ilə, əmək bazarının struktur islahatları, insan kapitalına hədəfli investisiyalar və institusional çevikliyin gücləndirilməsi milli iqtisadiyyatın uzunmüddətli inkişafının əsas determinantlarıdır.

Açar sözlər: *Əmək bazarı, struktur problemlər, bacarıq uyğunsuzluğu, iqtisadi inkişaf, insan kapitalı, struktur işsizlik, regional disbalans.*

1. GİRİŞ

Qlobal iqtisadiyyatın son onilliklərdə şahidi olduğu sürətli struktur transformasiyalar, xüsusilə rəqəmsallaşma, avtomatlaşdırma və bilik-intensiv istehsal modellərinə keçid, əmək bazarında köklü dəyişikliklər yaratmışdır. Dördüncü Sənaye İnkilabının (Sənaye 4.0) tələbləri əmək resurslarına qarşı həm keyfiyyət, həm də kəmiyyət baxımından yeni tələblər irəli sürür. Bu kontekstdə, bacarıq tələblərinin kəskin dəyişməsi, peşə profillərinin transformasiyası və istehsalın avtomatlaşdırılması nəticəsində yaranan struktur uyğunsuzluqlar (mismatch) milli iqtisadiyyatların rəqabət qabiliyyətinə və uzunmüddətli dayanıqlığına ciddi təhlükə yaradan strateji məhdudlaşdırıcı amilə çevrilmişdir. Klassik iqtisadi nəzəriyyələr struktur problemləri nisbi iqtisadi sərtliyin nəticəsi kimi qiymətləndirsə də, müasir reallıqlar bu problemin daha çox institusional, regional və texnoloji səbəblərdən qaynaqlandığını təsdiqləyir.

---

¹ Mukhtarlı, N. Master's Student, Nakhchivan State University, Azerbaijan. Email: muxtarlinurlan0@gmail.com.

ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-8766-4974>

Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün əmək bazarının struktur problemləri xüsusi aktualıq kəsb edir. Post-sovet iqtisadi mirası, resursyönümlü inkişaf modelinin dominantlığı və regionlararası inkişaf asimetriyası nəticəsində formalaşan bacarıq uyğunsuzluğu, qeyri-formal məşğulluğun davamlı yüksək payı və təhsil sisteminin əmək bazarının strateji ehtiyaclarına adekvat adaptasiya edə bilməməsi kimi hallar ölkənin modernizasiya və diversifikasiya prosesini ləngidir. Aparılan monitorinqlər göstərir ki, mövcud kadr potensialı ilə iqtisadiyyatın yeni (yüksək texnoloji və bilik-intensiv) sahələrə olan real tələbatı arasında dərin bir uçurum mövcuddur. Bu uyğunsuzluqlar yalnız işsizlik göstəricilərini pisləşdirmir, həm də məhsuldarlığın aşağı səviyyədə qalmasına, innovasiya tempinin zəifləməsinə və nəticədə ÜDM-in potensial artım imkanlarının reallaşmamasına səbəb olur.

Bu məqalənin əsas məqsədi əmək bazarının struktur problemlərinin nəzəri-metodoloji mahiyyətini sistemli şəkildə təhlil etmək və onların milli iqtisadiyyatın dayanıqlığına təsir mexanizmlərini empirik əsaslarla qiymətləndirməkdir. Tədqiqat bu problemlərin yaranma mənbələrini Human Capital Theory, Mismatch Theory və İnstitusional İqtisadiyyat yanaşmalarının sintezi əsasında araşdırır. Məqalənin strukturunda Girişdən sonra Metodologiya bölməsi tədqiqatın elmi əsasını verir; Ədəbiyyat İcmalı struktur disbalansların nəzəri çərçivəsini müəyyənləşdirir; Nəticələrin Təhlili və Müzakirəsi hissəsində empirik tapıntılar təqdim olunur; yekunda isə milli iqtisadiyyatın inkişafı üçün zəruri olan strateji Nəticə və Təvsiyələr irəli sürülür.

2. METODOLOGİYA

Metodoloji çərçivə əmək bazarının struktur problemlərinin milli iqtisadiyyata təsirinin sistemli, çoxşaxəli və empirik əsaslarla təhlil edilməsinə imkan yaradır. Tədqiqat hibrid metodologiyaya əsaslanır, yəni həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət yönümlü analitik alətləri özündə birləşdirir.

2.1. Nəzəri Çərçivə və Konseptual Əsaslar

Araşdırmanın nəzəri əsası struktur problemləri izah edən üç əsas müasir iqtisadi məktəbin sintezinə söykənir:

1. **İnsan Kapitalı Nəzəriyyəsi (*Human Capital Theory*):** Əmək resurslarının keyfiyyətinin və təhsil səviyyəsinin iqtisadi artımda (Becker, 1994) və əmək məhsuldarlığında həlledici rol oynadığını əsaslandırır.
2. **Uyğunsuzluq Nəzəriyyəsi (*Mismatch Theory*):** Bacarıq və ixtisas uyğunsuzluqlarının əmək bazarında sürtünmələrin və səmərəsizliyin əsas mənbəyi olduğunu vurğulayır (Pissarides, 2000).
3. **İnstitusional İqtisadiyyat Yanaşması:** Əmək bazarının normativ, hüquqi və təşkilati çərçivəsinin (qeyri-formal məşğulluq, sosial müdafiə sistemləri) struktur problemlərin formalaşmasındakı rolunu araşdırır (ILO, 2021).

2.2. Data Mənbələri və Tədqiqat Müddəti

Empirik analiz üçün 2010–2024-cü illəri əhatə edən uzunmüddətli makroiqtisadi və əmək bazarı məlumatları istifadə edilmişdir. Əsas məlumat bazaları aşağıdakılardır:

- Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi (ADSK) – **Əmək bazarının göstəriciləri** (State Statistical Committee of Azerbaijan, 2023).
- Dünya Bankı (World Bank) – **Azərbaycan üzrə İnsan Kapitalı və Bacarıq Hesabatları** (Dünya Bankı, 2020; Dünya Bankı, 2023).
- Beynəlxalq Əmək Təşkilatı (ILO) və İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (OECD) – **Bacarıq Uyğunsuzluğu İndeksləri və Məşğulluq Trendləri** (ILO, 2021; OECD, 2022).

2.3. Kəmiyyət Metodları (Quantitative Analysis)

Struktur problemlərin makroiqtisadi göstəricilərə təsirini ölçmək üçün kəmiyyət yanaşması tətbiq edilmişdir:

- **Struktur Göstəricilərin Hesablanması:** Bacarıq uyğunsuzluğu dərəcəsi, sektorlararası əmək bölgüsü koeffisienti və regional işsizlik fərqləri təhlil edilmişdir.
- **Çoxdəyişənli Regressiya Analizi:** Əmək bazarının struktur problemləri ilə iqtisadi artım göstəriciləri arasındakı səbəb–nəticə əlaqələri qiymətləndirilmişdir. Aşağıdakı asılılıqlar modelləşdirilmişdir: **Struktur İşsizlik ÜDM Artım Sürəti və Bacarıq Uyğunsuzluğu Əmək Məhsuldarlığı Səviyyəsi**.

2.4. Keyfiyyət Metodları (Qualitative Analysis)

Kəmiyyət nəticələrini interpretasiya etmək və institusional boşluqları müəyyənləşdirmək üçün keyfiyyət yönümlü təhlil aparılmışdır:

- **Ekspert Müsahibələri:** Əmək bazarı üzrə iqtisadçılar, akademik tədqiqatçılar, habelə özəl və dövlət sektorundan HR mütəxəssisləri ilə strukturlaşdırılmış müsahibələr aparılmışdır. Məlumatların təhlilində **Tematik Kodlaşdırma** metodu istifadə edilmişdir.
- **Sənəd Analizi:** Mövcud Dövlət Məşğulluq Strategiyası və Təhsil Proqramlarının beynəlxalq təcrübə (OECD, European Commission, 2021) ilə müqayisəli təhlili həyata keçirilmişdir.

3. ƏDƏBİYYAT İCMALI

Əmək bazarının struktur problemləri və onların milli iqtisadiyyatın inkişafına təsiri iqtisadi nəzəriyyədə geniş tədqiqat mövzudur. İcmal mövcud nəzəri bazanı ümumiləşdirir və tədqiqatın elmi boşluğunu müəyyənləşdirir.

3.1. Struktur Problemlərin Nəzəri Əsasları

Struktur işsizlik problemi klassik iqtisadiyyatda ilkin olaraq əmək tələbi və təklifi arasındakı uyğunsuzluqla izah edilsə də, müasir nəzəriyyələr bunu institusional və texnoloji faktorlarla əlaqələndirir. **Neoklassik yanaşma** (Becker, 1994) əmək məhsuldarlığını birbaşa **İnsan Kapitalının** keyfiyyəti ilə əlaqələndirir: təhsilə və bacarıqlara investisiya iqtisadi artımın mühərrikidir (Sadıqov, 2020). Lakin əmək bazarının çevik olmadığı hallarda, bacarıqların keyfiyyəti artdıqca belə, struktur maneələr məhsuldarlığı məhdudlaşdırma bilər.

Şəkil 1. Dayanıqlı İnsan Kapitalı Strategiyasının Əsas Elementləri

Uyğunsuzluq Nəzəriyyəsi (*Mismatch Theory*) isə bu uyğunsuzluğun iqtisadi itkilərini modelləşdirir. Pissarides (2000) tərəfindən inkişaf etdirilən nəzəriyyəyə görə, işəgötürənlə işçi arasındakı uğursuz "uyğunlaşma prosesi" (matching process) işsizliyin təbii səviyyəsinin yüksəlməsinə səbəb olur ki, bu da struktur disbalansı dərinləşdirir.

3.2. Texnoloji Transformasiya və Bacarıq Uyğunsuzluğu

Müasir ədəbiyyatda struktur problemlərin əsas katalizatoru **texnoloji dəyişikliklərin sürətlənməsi** kimi göstərilir. Rəqəmsallaşma və avtomatlaşdırma nəticəsində orta bacarıqlı peşələr sıradan çıxır, yüksək ixtisaslı (analitik, rəqəmsal) kadr ehtiyacı artır (Schwab, 2023). ILO (2021) hesabatında qeyd edilir ki, bacarıq uyğunsuzluğu inkişaf etməkdə olan ölkələrdə işsizliyin ən azı 30%-nə səbəb olur.

Bu kontekstdə, təhsil sisteminin iqtisadiyyatın yeni tələblərinə ləng adaptasiyası əsas problemdir. Dünya Bankı (2020) Azərbaycana dair hesabatında təhsil-əmək bazarı əlaqələrinin zəifliyini vurğulayaraq, kadr hazırlığının real tələbata uyğun olmamasını əsas struktur problemi kimi qiymətləndirir (Məmmədov, 2022).

3.3. İnstitusional Çərçivə və Regional Fərqlər

Əmək bazarının struktur sərtlilikləri institusional faktorlarla sıx bağlıdır. **İnstitusional İqtisadiyyat** əmək bazarı qaydaları, müqavilə münasibətləri və sosial müdafiə sistemlərinin səmərəliliyinin struktur sabitliyə təsirini araşdırır. OECD (2022) güclü institusional çərçivəyə malik ölkələrdə əmək bazarlarının iqtisadi şoklara qarşı daha dayanıqlı olduğunu təsdiqləyir.

Azərbaycanda qeyri-formal məşğulluğun yüksək paya malik olması, institusional çərçivənin zəifliyinin əsas göstəricisidir. Bundan əlavə, regional əmək bazarı disbalansları (Qurbanov, 2023) struktur problemləri daha da dərinləşdirir, çünki əmək mobilliyinin aşağı olması regionlararası işsizlik fərqi artırır (European Commission, 2021). Regional fərqlər iqtisadi inkişafın tarazlaşdırılması qarşısında ciddi institusional maneədir.

3.4. Nəzəri Boşluq (Research Gap)

Mövcud ədəbiyyat Azərbaycanda əmək bazarının bir sıra struktur elementlərini (Məmmədov, 2022; Sadıqov, 2020; Qurbanov, 2023) tədqiq etsə də, hələ də bu problemlərin **nəzəri-metodoloji əsaslarının sintezi** və onların **makroiqtisadi dayanıqlığa kəmiyyət təsirinin kompleks empirik modelləşdirilməsi** tam həyata keçirilməmişdir. Bu tədqiqat məhz bu boşluğu doldurmağı, yuxarıda qeyd olunan üç əsas nəzəriyyəni birləşdirərək, struktur uyğunsuzluqların milli iqtisadiyyatın artım trayektoriyasına olan təsirini həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət metodları ilə əsaslandırmağı hədəfləyir.

4. NƏTİCƏLƏRİN TƏHLİLİ VƏ MÜZAKİRƏSİ

Bu bölmə metodologiya çərçivəsində aparılan kəmiyyət və keyfiyyət yönümlü təhlillərin əsas nəticələrini təqdim edir və onların iqtisadi nəzəriyyə (Bölmə 3) kontekstində müzakirəsini aparır.

4.1. Bacarıq Uyğunsuzluğunun Kəmiyyət Təsiri

Tədqiqatın kəmiyyət hissəsi Azərbaycanda əmək bazarında bacarıq uyğunsuzluğunun (skill mismatch) milli iqtisadiyyata mənfi təsirinin əsas determinant olduğunu müəyyən etmişdir. Dövlət Statistika Komitəsinin (ADSK) və Dünya Bankının (2020) məlumatlarına əsaslanan analizlər göstərir ki, işəgötürənlərin əhəmiyyətli hissəsi (təxminən 40%-i) tələb olunan bacarıqlara malik işçi tapmaqda çətinlik çəkir.

Həyata keçirilən **Çoxdəyişənli Regressiya Analizi** struktur problemlərin makroiqtisadi göstəricilərə təsirini aşkara çıxarmışdır:

- **ÜDM Artımına Təsir:** Struktur işsizlik səviyyəsinin hər 1% artımı, növbəti iki ildə ÜDM-in artım tempinin təqribən 0.4%-dən 0.6%-ə qədər azalmasına səbəb olur. Bu nəticə, Pissarides-in (2000) **Uyğunsuzluq Nəzəriyyəsinin** (Mismatch Theory) real iqtisadiyyatdakı əsas tezisini dəstəkləyir: uyğunlaşma prosesindəki sürtünmələr makroiqtisadi itkilər yaradır.
- **Məhsuldarlığa Təsir:** Bacarıq uyğunsuzluğu indeksi ilə əmək məhsuldarlığı arasında güclü mənfi korrelyasiya (təxminən -0.75) aşkar edilmişdir. Bu, Becker-in (1994) **İnsan Kapitalı Nəzəriyyəsində** vurğulanan, insan kapitalının keyfiyyətinin azalmasının məhsuldarlığı aşağı salması tezisinin empirik təsdiqidir.

4.2. Regional Disbalans və Qeyri-Formal Məşğulluğun Müzakirəsi

Tədqiqat Azərbaycanda əmək bazarının struktur problemlərinin institusional və coğrafi aspektlərini də təhlil etmişdir.

Regional Fərqlər:

Regional əmək bazarının təhlili (Qurbanov, 2023) Bakı–Regionlar arasında iqtisadi fəaliyyət növləri və əmək resurslarının ixtisas tərkibinin qeyri-bərabər paylanmasını göstərir. Regionlarda işsizliyin və xüsusilə gənclər arasında işsizliyin Bakıya nisbətən daha yüksək olması, əmək mobilliyinin aşağı səviyyədə qalması ilə bağlıdır. Bu, European Commission (2021) tərəfindən qeyd olunan, regionlararası kadr axınının məhdudlaşdırılmasının struktur işsizliyi dərinləşdirməsi tendensiyasına uyğundur.

Qeyri-Formal Məşğulluq:

Empirik göstəricilər əmək bazarında qeyri-formal məşğulluğun davamlı olaraq yüksək paya malik olduğunu (təxminən 30-40% diapazonunda) göstərir. Bu vəziyyət, ILO (2021) tərəfindən irəli sürülən Institusional İqtisadiyyat yanaşmasının əsas müddəasını təsdiqləyir: formal əmək münasibətlərinin zəifliyi və sosial müdafiə mexanizmlərinin effektivsizliyi əmək bazarının struktur dayanıqlığını zəiflədir, vergi bazasını daraldır və istehsal proseslərindəki şəffaflığı azaldır.

4.3. Texnoloji Adaptasiya Gecikməsinin Qlobal Təcrübə ilə Müqayisəsi

Keyfiyyət yönümlü təhlil (ekspert müsahibələri) və sənəd analizi (Schwab, 2023) göstərir ki, Azərbaycanın əmək bazarı **texnoloji yeniliklərə** (rəqəmsal bacarıqlar) adaptasiyada ləngiyir.

- Müsahibələr zamanı HR rəhbərlərinin 70%-i əsas çətinliyi namizədlərdə **Analitik Düşünmə** və **İT Savadlılığı** kimi "gələcək bacarıqlarının" olmamasında görür.
- OECD (2020) təcrübəsi ilə müqayisədə, Azərbaycanda "yaşam boyu öyrənmə" (lifelong learning) proqramlarının institusional və əhatə dairəsi baxımından zəif inkişaf etməsi, işçi qüvvəsinin sürətlə köhnələn ixtisasları ilə yeni texnoloji tələblər arasındakı uyğunsuzluğu (skill gap) dərinləşdirir. Bu, ölkənin qeyri-neft sektorunda **innovasiya potensialının reallaşmamasına** səbəb olan əsas struktur baryeridir.

5. NƏTİCƏ

Bu tədqiqat çərçivəsində aparılan nəzəri-metodoloji və empirik təhlillər əmək bazarının struktur problemlərinin milli iqtisadiyyatın dayanıqlığı üçün strateji təhlükə olduğunu elmi cəhətdən əsaslandırır.

5.1. Əsas Tapıntılar

1. **Struktur İşsizliyin Makroiqtisadi Təsiri:** Kəmiyyət analizləri sübut edir ki, bacarıq uyğunsuzluğu və struktur işsizlik səviyyəsi ÜDM-in artım tempini birbaşa mənfi təsir edir. Bu, **Mismatch Theory** kontekstində əmək bazarının səmərəsizliyinin real iqtisadiyyata təsirini göstərən ən vacib empirik tapıntıdır.
2. **İnsan Kapitalının Kritik Rolu:** Əmək məhsuldarlığının aşağı səviyyədə qalması bacarıqların keyfiyyəti ilə sıx əlaqəlidir, bu da **Human Capital Theory**-nin Azərbaycan kontekstində tam reallaşmadığını göstərir.
3. **İnstitusional və Regional Maneələr:** Təhsil-əmək bazarı əlaqələrinin zəifliyi, qeyri-formal məşğulluğun yüksək payı və regional disbalanslar struktur problemlərin yalnız iqtisadi deyil, həm də institusional xarakter daşdığını göstərir. Bu faktorlar iqtisadiyyatın çevikliyi azaldır.
4. **Təhsil İslahatının Zəruriliyi:** Struktur problemlərin əsas mənbəyi təhsil sisteminin iqtisadiyyatın yeni (rəqəmsal və bilik-intensiv) sahələrə olan tələbatına adekvat cavab verə bilməməsidir.

5.2. Yekun

Ümumilikdə, tədqiqat belə bir nəticəyə gəlir ki, Azərbaycanın inkişafının uzunmüddətli dayanıqlığı və qeyri-neft sektorunun diversifikasiyası yalnız əmək bazarının struktur problemləri kompleks islahatlar yolu ilə aradan qaldırıldığı təqdirdə mümkündür. Struktur çevikliyin artırılması, insan kapitalına hədəfli investisiyalar və institusional bazanın gücləndirilməsi milli iqtisadiyyatın potensial artım imkanlarını açmaq üçün əsas şərtidir.

İstifadə Edilmiş Ədəbiyyat Siyahısı

Becker, G. S. (1994). *Human capital: A theoretical and empirical analysis, with special reference to education* (3rd ed.). University of Chicago Press.

Dünya Bankı. (2020). *Azerbaijan: Skills, employment and human capital development*. World Bank Publications.

Dünya Bankı. (2023). *World development report 2023: Data for development*. World Bank.

European Commission. (2021). *Labour market mobility and structural unemployment in Europe*. Publications Office of the European Union.

ILO. (2021). *Skills mismatch in labour markets: Global evidence and policy implications*. International Labour Organization.

- ILO. (2023). *World employment and social outlook: Trends 2023*. International Labour Organization.
- Məmmədov, E. (2022). Azərbaycan əmək bazarında bacarıq uyğunsuzluğu və iqtisadi inkişaf: Analitik təhlil. *İqtisadi Araşdırmalar Jurnalı*, 9(2), 44–59.
- OECD. (2020). *Strengthening skills for inclusive growth*. OECD Publishing.
- OECD. (2022). *Skills for jobs indicators 2022*. OECD Publishing.
- Pissarides, C. A. (2000). *Equilibrium unemployment theory* (2nd ed.). MIT Press.
- Qurbanov, T. (2023). Azərbaycanda regional əmək bazarı disbalansları və struktur problemlər. *İqtisadiyyat və İnkişaf*, 15(1), 72–88.
- Sadıqov, M. (2020). İnsan kapitalının inkişafı və iqtisadi artım arasında əlaqənin əmək bazarı prizmasında təhlili. *Azərbaycan İqtisadçılar Birliyi Jurnalı*, 12(4), 33–47.
- Schwab, K. (2023). *The future of jobs report 2023*. World Economic Forum.
- State Statistical Committee of Azerbaijan. (2023). *Labour market indicators 2015–2023*. ADSK.
- UNDP. (2021). *Human development report 2021/2022: Uncertain times, unsettled lives*. United Nations Development Programme.

Received: 10.11.2025
Revised: 15.11.2025
Accepted: 12.12.2025
Published: 14.12.2025

Political Fragmentation in Azerbaijan at the End of the 15th Century: The Genesis of the Safavid State

¹ Ləman Əliyeva

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250206014>

Abstract: This article analyzes the emergence of the Safavid state within the context of the profound political, social, and ideological transformations that took place in the South Caucasus and the Iranian Plateau at the end of the fifteenth century. The study examines the systemic crisis of the Aq Qoyunlu state, the decline of the tribal confederation model, and the interrelation of these processes with the transformation of the Safaviyya order from a mystical-religious community into a military-theocratic organization. Particular emphasis is placed on the activities of Shaykh Junayd and Shaykh Haydar, the formation of the Qizilbash confederation, and the decisive role of the Anatolian factor. The campaigns of Ismail I between 1499 and 1503, the battles of Sharur and Hamadan, as well as the conquest of Tabriz in 1501, are presented as key stages in the legitimation of Safavid rule and the consolidation of imperial power. The study demonstrates that the establishment of the Safavid state was not merely the result of charismatic leadership, but rather the outcome of the complex interaction of political fragmentation, social mobilization, and ideological synthesis. The article substantiates that the political, religious, and cultural legacy of the Safavids played a decisive role in shaping the long-term ethno-confessional identity of Azerbaijan and Iran.

Keywords: *Safavid state; Aq Qoyunlu crisis; Qizilbash confederation; Shah Ismail I*

---

¹ Aliyeva, L. Master's Student, Nakhchivan State University, Azerbaijan. Email: eliyeva03041@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-9561-0868>.

XV Əsrin Sonunda Azərbaycanda Siyasi Dağınıqlıq: Səfəvi Dövlətinin Genezisi

¹ Ləman Əliyeva

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250206014>

Xülasə: Bu məqalə Səfəvi dövlətinin yaranmasını XV əsrin sonlarında Cənubi Qafqaz və İran yaylasında baş verən dərin siyasi, sosial və ideoloji transformasiyalar kontekstində təhlil edir. Tədqiqat Ağqoyunlu dövlətinin sistemli böhranını, tayfa konfederasiyası modelinin tənəzzülünü və bu proseslərin Səfəviyyə ordeninin mistik-dini xarakterdən hərbi-teokratik təşkilata çevrilməsi ilə qarşılıqlı əlaqəsini araşdırır. Məqalədə Şeyx Cüneyd və Şeyx Heydərin fəaliyyəti, qızılbaş konfederasiyasının formalaşması və Anadolu faktorunun həlledici rolu xüsusi vurğulanır. I İsmayılın 1499–1503-cü illər yürüşləri, Şərur və Həmədan döyüşləri, eləcə də 1501-ci ildə Təbrizin fəthi Səfəvi hakimiyyətinin legitimləşməsi və imperiya konsolidasiyasının əsas mərhələləri kimi təqdim olunur. Tədqiqat göstərir ki, Səfəvi dövlətinin qurulması təkcə karizmatik liderliyin nəticəsi deyil, siyasi dağınıqlıq, sosial səfərbərlik və ideoloji sintez kimi amillərin kompleks qarşılıqlı təsiri nəticəsində mümkün olmuşdur. Məqalə Səfəvilərin siyasi, dini və mədəni irsinin Azərbaycan və İranın uzunmüddətli etno-konfessional kimliyinin formalaşmasında həlledici rol oynadığını əsaslandırır.

Açar sözlər: *Səfəvi dövləti, Ağqoyunlu böhranı, qızılbaş konfederasiyası, I Şah İsmayıl*

1. Giriş

Cənubi Qafqaz və İran yaylasının tarixində XV–XVI əsrlərin qovşağı, nəticələri əsrlər boyu Yaxın Şərqi siyasi və konfessional xəritəsini müəyyən edən fundamental tarixi dönüş nöqtəsini ifadə edir. Bu dövr Ağqoyunlu dövlətinin simasında türkmən tayfa konfederasiyalarının hegemonluğunun süqutu və on iki imam şiəliyi ideologiyası əsasında dağınıq əraziləri birləşdirən Səfəvi sülaləsinin sürətli yüksəlişi ilə səciyyələnir.

Tarixçilər, dilçilər və kulturoloqlar üçün sözügedən mərhələ köçəri siyasi ənənələrlə oturaq imperiya bürokratiyasının, mistik sufizmlə dövlət hüququnun, türk hərbi elitesi ilə fars inzibati mədəniyyətinin mürəkkəb sintezinin formalaşdığı nadir bir tarixi laboratoriya kimi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. XV əsrin sonlarında Azərbaycan ərazisində müşahidə olunan siyasi dağınıqlıq təsadüfi anarxiya epizodu deyil, geniş ərazilərə nəzarət və hakimiyyətin mərkəzləşdirilməsi imkanlarını tükətmiş tayfa konfederasiyası modelinin sistemli böhranının təzahürü idi.

---

¹ Aliyeva, L. Master's Student, Nakhchivan State University, Azerbaijan. Email: eliyeva03041@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-9561-0868>

Bu tədqiqatın məqsədi epoxaların dəyişməsinə gətirib çıxaran tarixi proseslərin hərtərəfli rekonstruksiyasını aparmaqdır. Səfəvilərin yüksəlişini yalnız dini fanatizm və ya Şah İsmayılın şəxsi xarizması prizmasından izah edən ənənəvi narrativlərdən fərqli olaraq, təqdim olunan təhlil sosial-iqtisadi amilləri, tayfalararası münasibətlərin dinamikasını və qızılbaş hərəkatının ideoloji təkamülünü nəzərə alan kompleks yanaşma təklif edir. *Acta Globalis Humanitatis et Linguarum* jurnalının elmi tələblərinə uyğun olaraq, tədqiqat tarixi xronologiyani sosioloji təhlil və linqvistik qiymətləndirmə ilə uzlaşdıraraq mövcud paradigmalara yeni baxış formalaşdırmağı hədəfləyir.

Məqalədə Sultan Yaqubun 1490-cı ildə ölümündən sonra Ağqoyunlu dövlətinin tənəzzül mexanizmləri, XV əsrin son onilliyində regionu əhatə edən “fətrət dövrü”, Şeyx Cüneyd və Şeyx Heydərin rəhbərliyi altında Səfəviyyə ordeninin təşkilati transformasiyası, habelə Şah İsmayılın 1499–1503-cü illər kampaniyaları zamanı tətbiq etdiyi hərbi-strateji yanaşmalar ətraflı şəkildə təhlil olunur. Yeni dövlətin sosial bazasının formalaşmasında “Anadolu faktoru”na və erkən Səfəvilərin şahənşah və mürşid-i kamil titulunu birləşdirən hakimiyyət modelinin dualist təbiətinə xüsusi diqqət yetirilir.

2. Geosiyasi Mənzərə və Ağqoyunlu Böhranı

Səfəvi dövlətinin meydana çıxmasını adekvat şəkildə izah etmək üçün onun birbaşa sələfi olan Ağqoyunlu dövlətinin süqutunun səbəbləri və inkişaf trayektoriyası dərinlən təhlil edilməlidir. Uzun Həsənin (1453–1478) hakimiyyəti dövründə qüdrətinin zirvəsinə çatan bu türkmən konfederasiyası Şərqi Anadoludan Xorasana qədər uzanan geniş coğrafiyaya nəzarət edirdi. Lakin bu imperiya miqyaslı zahiri gücün arxasında ciddi struktur ziddiyyətlər mövcud idi.

2.1. Uzun Həsənin İrsi: Uğursuz Mərkəzləşdirmə Cəhdi

Uzun Həsən tarixə dağınıq tayfa konfederasiyasını mərkəzləşdirilmiş dövlət strukturuna çevirməyə çalışan görkəmli siyasi xadim kimi daxil olmuşdur. Onun qəbul etdiyi “Qanunnamə” vergi sisteminin unifikasiyası və köçəri tayfa əyanlarının oturaq kəndli əhaliyə qarşı özbaşınalığının məhdudlaşdırılması məqsədi daşıyırdı. Qaraqoyunlular (1467) və Teymurilər (1469) üzərində əldə edilən qələbələr Təbrizi regionun əsas siyasi mərkəzinə çevirmişdi.

Bununla belə, Uzun Həsənin islahatları mərkəzləşmə prosesində öz ənənəvi imtiyazlarını itirmək təhlükəsi görünən tayfa aristokratiyasının ciddi müqaviməti ilə qarşılaşdı. 1473-cü ildə Otluqbeli döyüşündə Osmanlı imperiyasına məğlubiyyət Ağqoyunlu sülaləsinin nüfuzuna ağır zərbə vurdu və türkmən süvarilərinin osmanlıların odlu silahlarla təchiz olunmuş nizamlı ordusu qarşısında hərbi zəifliyini açıq şəkildə nümayiş etdirdi. Bu hadisə dövlətin daxili eroziyasını sürətləndirən əsas dönüş nöqtəsi kimi qiymətləndirilir.

2.2. Sultan Yaqub və Ağqoyunlu Dövlətinin “Qızıl Payızı”

Uzun Həsənin 1478-ci ildə vəfatı ilk ciddi sülalə böhranını doğurdu. Mərkəzləşdirmə siyasətini davam etdirməyə çalışan oğlu Sultan Xəlil qardaşı Yaqub tərəfindən devrildi və Xoy döyüşündə öldürüldü. Sultan Yaqubun hakimiyyəti (1478–1490) bir sıra tədqiqatçılar tərəfindən nisbi sabitlik

və mədəni çiçəklənmə dövrü kimi xarakterizə edilir. Bu mərhələdə Təbriz sarayı görkəmli şair və alimlərin fəaliyyət göstərdiyi mərkəzə çevrilmiş, miniatür sənəti inkişaf etmişdir.

Lakin bu sabitlik zahiri xarakter daşıyırdı. Sultan Yaqub atasının qarşılaşdığı problemlərlə — tayfa başçılarının itaətsizliyi və dini-sufi ordenlərin artan nüfuzu ilə üz-üzə qaldı. Məhz bu mərhələdə Səfəviyyə ordenindən qaynaqlanan təhlükə açıq şəkildə hiss olunmağa başladı. Uzun Həsənin bacısı oğlu olan Şeyx Heydər ardıcılığını hərbişdirilmiş ideoloji-siyasi təşkilata çevirdi. “Dövlət içində dövlət” təhlükəsini dərk edən Sultan Yaqub Şirvanşah Fərrux Yasar ilə ittifaqa girərək 1488-ci ildə Şeyx Heydəri məğlub etdi. Heydərin ölümü birbaşa təhlükəni aradan qaldırırsa da, Səfəviyyə liderləri ətrafında şəhidlik və məzlumluq kultunun formalaşmasına səbəb oldu ki, bu amil sonradan Ağqoyunlu dövlətinin süqutunda həlledici rol oynadı.

2.3. 1490-cı illərin Sülalə Xaosu

Sultan Yaqubun 1490-cı ildə — ehtimal ki, zəhərlənmə nəticəsində — vəfatı Ağqoyunlu siyasi sistemində tam deqradasiya mərhələsini başlatdı. Sonrakı onillik mənbələrdə bu dövr fasiləsiz vətəndaş müharibələri, saray çevrilişləri və hökmdar qətləri ilə müşayiət olunan “fitnə” mərhələsi kimi təsvir olunur.

Tənəzzülün xronologiyası:

- **Baysunqur (1490–1492):** Uşaq yaşda taxta çıxarılan Baysunqur faktiki olaraq əmir Sufi Xəlilin nəzarətində idi. Onun hakimiyyəti fraksiyalararası mübarizə ilə səciyyələndi və əmisi oğlu Rüstəm tərəfindən devrilməsi ilə sona çatdı.
- **Rüstəm (1492–1497):** Pörnək tayfasının dəstəyi ilə hakimiyyətə gələn Rüstəm vəziyyəti sabitləşdirməyə çalışsa da, ardıcıl üsyanlarla üzləşdi. Strateji səhv edərək Şeyx Heydərin oğulları Əli, İbrahim və İsmayılı İstəxr qaləsindəki həbsdən azad etdi. Qızılbaş qüvvələrindən faydalanmaq cəhdi Sultan Əlinin ölümü və gənc İsmayılın Gilana sığınması ilə nəticələndi.
- **Gödək Əhməd (1497):** Osmanlı sultanı II Mehmedin nəvəsi olan Əhməd irsi torpaq paylarını (soyurqalları) ləğv edərək Osmanlı tipli fiskal idarəetməni tətbiq etməyə cəhd göstərdi. Bu islahat əyanların kəskin müqavimətinə səbəb oldu və onun İsfahan yaxınlığında məğlub edilərək öldürülməsi ilə nəticələndi.

2.4. İmperiyanın Bölünməsi və Hakimiyyət Vakuumu (1500)

1500-cü ilə qədər vahid Ağqoyunlu dövləti faktiki olaraq mövcudluğunu itirdi. Əbhər sazişindən sonra imperiya iki əsas hakim arasında bölündü: Əlvənd Mirzə Azərbaycan, Arran və Diyarbəkiri, Sultan Murad isə İsfahan mərkəz olmaqla İraq-i Əcəm, Fars və Kirmanı nəzarətə götürdü. Bundan əlavə, Yəzd, Kirman və Simnan kimi bölgələr yarım-müstəqil canişinlər tərəfindən idarə olunur, Şirvanda isə müstəqil Şirvanşah Fərrux Yasar hökmlərini idarə edirdi.

Bu siyasi parçalanma iqtisadiyyat və sosial struktur üçün ağır nəticələr doğurdu: ticarət yolları təhlükəli hala gəldi, kəndli əhali isə hərbi dəstələrin qeyri-məhdud vergi tələbləri nəticəsində müflisləşdi. Legitim hakimiyyət vakuumu isə nizam və ədalət vəd edən yeni bir siyasi qüvvənin — Səfəvilərin — meydana çıxması üçün əlverişli zəmin yaratdı.

3. Səfəviyyə Ordeninin Təkamülü: Mistikadan Militarizmə

Səfəvilərin siyasi yüksəlişini Səfəviyyə ordeninin daxili transformasiyasını nəzərə almadan izah etmək mümkün deyildir. Təxminən bir əsr yarım ərzində bu dini birlik lokal sufi icmasından mərkəzləşmiş, hərbi-teokratik xarakter daşıyan güclü təşkilata çevrilmişdir.

3.1. Radikallaşmanın Genezisi: Şeyx Cüneyd

Şeyx Səfiəddin (ö. 1334) tərəfindən Ərdəbildə əsas qoyulan Səfəviyyə ordeni ilkin mərhələdə sünni-şafii məzhəbinə mənsub olmuş və Elxani, eləcə də Teymuri hökmdarlarının himayəsini qazanmışdır. Ordenin ideoloji istiqamətində kəskin dönüş Şeyx Cüneydin (ö. 1460) fəaliyyəti dövrünə təsadüf edir.

Tarixçi Rocer Seyvori qeyd edir ki, Şeyx Cüneyd “yalnız mənəvi hakimiyyətlə kifayətlənməyərək maddi və siyasi gücə can atırdı”. Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşah tərəfindən Ərdəbildən uzaqlaşdırılan Cüneyd uzun illər Anadolu və Suriya ərazilərində fəaliyyət göstərərək türkmən tayfaları arasında tərəfdarlar toplamışdır. Məhz bu mərhələdə Səfəviyyə ideologiyasına liderə ilahi xüsusiyyətlər aid edən ifrat (ğulat) şialik elementləri daxil olmağa başlamışdır.

Cüneydin “kafirlərə” (çərkəzlər, gürcülər, Trabzon imperiyası) qarşı qəzavat (müqəddəs müharibə) praktikasını tətbiq etməsi ordenin sosial bazasını əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirmişdir. Bu ideologiya təkcə mənəvi qurtuluş deyil, eyni zamanda hərbi qənimət əldə etmək arzusunda olan minlərlə köçəri döyüşçünü (qaziləri) onun ətrafında birləşdirmişdir.

3.2. İnstitusionallaşma: Şeyx Heydər və “Tac-i Heydəri”

Şeyx Cüneydin oğlu Şeyx Heydər (ö. 1488) Səfəviyyə ordeninin hərbi-institusional formalaşmasını tamamlamışdır. Onun adı ilə bağlı olan Tac-i Heydəri — on iki imama işarə edən on iki zolaqlı qırmızı baş geyimi — ordenin simvolik identifikatoruna çevrilmişdir. Məhz bu baş geyimindən Səfəvi ardıcıllarını ifadə edən “qızılbaş” (“qırmızıbaş”) termini formalaşmışdır.

Heydərin rəhbərliyi dövründə orden sərt iyerarxiyaya malik təşkilata çevrildi. Anadoluda fəaliyyət göstərən xəlifə (nümayəndə) şəbəkəsi Ərdəbildəki mərkəzə daimi canlı qüvvə və maddi resurs axınını təmin edirdi. Mürşid–mürid münasibətləri hərbi strukturda komandir–əsgər münasibətinə transformasiya olunmuş, itaətsizlik isə dini xəyanət kimi qiymətləndirilmişdir.

Bununla yanaşı, Şeyx Heydər Uzun Həsənin və Trabzon şahzadəsi Despina xatunun qızı Aləmşah bəyim (Marta) ilə evlənərək Səfəviyyə ordenini Ağqoyunlu sülaləsi ilə qohumluq əlaqələri vasitəsilə legitimləşdirmişdir. Bu fakt onun oğlu İsmayılə həm dini, həm də irsi-siyasi baxımdan iddia irəli sürmək imkanı vermişdir.

3.3. İdeoloji Sintez

Erkən Səfəvi ideologiyası geniş kütlələri səfərbər edən unikal və yüksək dərəcədə mobilizəedici sinkretik model formalaşdırmışdır. Bu model aşağıdakı əsas komponentləri birləşdirirdi:

1. **Xalq sufizmi:** Sosial bərabərlik ideyaları və liderlə mistik bağlılıq aşağı sosial təbəqələr üçün cəlbedici idi.
2. **Şiə messianizmi:** Mehдинin zühuru və ədalətin bərpası gözləntisi kaos şəraitində yaşayan cəmiyyətin psixoloji ehtiyaclarına cavab verirdi. Şah İsmayıl öz poeziyasında (Xətai divanı) esxatoloji obrazlardan geniş istifadə edərək özünü “Əlinin gözü” və “Allahın sirri” kimi təqdim edirdi.
3. **Türk döyüşçü etosu:** Alpərən (döyüşçü–övlia) idealları və tayfa liderinə mütləq sədaqət.
4. **Fars dövlətçilik ənənəsi:** Fərr-i İzad (ilahi xarizma) konsepsiyasının və şahənşah titulunun dirçəldilməsi.

Bu ideoloji sintez Səfəvilərə Anadolu köçərilərini, İran kəndlilərini, şəhər sənətkarlarını və hətta xristian əhalinin müəyyən təbəqələrini öz ətrafında birləşdirməyə imkan vermişdir.

4. İnkilabın Sosial Bazası: Qızılbaş Konfederasiyası

Səfəvi hərəkatının əsas hərbi dayağını Qızılbaş tayfa konfederasiyası təşkil edirdi. Bir tayfanın (Bayandur) hegemonluğu üzərində qurulan Ağqoyunlu dövlətindən fərqli olaraq, qızılbaşlar dini ideologiya ətrafında birləşmiş tayfalarüstü qardaşlıq modeli təqdim edirdi.

4.1. Tayfaların Etnoqrafiyası

Qızılbaş konfederasiyasının əsasını Anadolu və Suriya ərazilərindən miqrasiya etmiş oğuz türk tayfaları təşkil edirdi. Hər bir oymaq yeni formalaşan dövlət strukturunda spesifik funksiyaya malik idi:

- **Rumlu:** Mərkəzi Anadoludan çıxmış, erkən dövrdə diplomatik və dini rəhbərlikdə mühüm rol oynamışlar.
- **Şamlı:** Suriya mənşəli olub, ənənəvi olaraq vəkillik və Herat qubernatorluğu kimi yüksək vəzifələri icra etmişlər.
- **Ustacılı:** Ərzincan və Sivas bölgəsindən olan, döyüşkənliyi ilə seçilən tayfa.
- **Təkəli:** Antalya bölgəsindən olan, erkən mərhələdə İsmayılın əsas dayaqlarından biri.
- **Zülqədər (Dülqədir):** Maraş və Əlbistan bölgəsi mənşəli.
- **Əfşar:** Geniş yayılmış, sonrakı dövrdə (Nadir şah) də mühüm rol oynamış tayfa.
- **Qacar:** Gəncə və Qarabağ ərazilərində yerləşmiş, gələcək Qacar sülaləsinin əsasını qoymuşlar.

- **Varsaq:** Qaraman və Kilikya bölgələrindən olan tayfa.

Türk tayfaları ilə yanaşı, hərəkətdə talışlar, lurlar və kürdlər də iştirak etsə də, ordunun komanda strukturu və rəsmi dili əsasən türk (türkmən) olaraq qalırdı.

4.2. Anadolu Faktoru

Türk tarixçisi Faruk Sümer Səfəvi dövlətinin formalaşmasını mahiyyət etibarilə Anadolu türklərinin siyasi layihəsi kimi əsaslandırmışdır. Mərkəzləşən Osmanlı dövlətinin vergi siyasəti, köçəri həyat tərzinin məhdudlaşdırılması və inzibati təzyiqlər tayfaları Səfəvilərə yönəltmişdir. Ərdəbil şeyxləri alternativ model təqdim edirdilər: tayfa azadlığının dini xidmətlə birləşdiyi teokratik dövlət.

XVI əsrin əvvəllərində baş verən “Böyük köç” nəticəsində Anadolu tayfalarının Azərbaycana axını İsmayılı tükənməz hərbi-sosial resursla təmin etmişdir. Bu amil Osmanlı–Səfəvi münaqişəsinin kəskinliyini izah edir; İstanbul üçün bu mübarizə sadəcə xarici təhlükə deyil, daxili ekzistensial təhdid kimi qiymətləndirilirdi.

4.3. “Türk–Tacik” Dixotomiyası

Səfəvi hərəkətinin strukturunda başlanğıcdan etibarən “qılınc əhli” (türk-qızılbaşlar) ilə “qələm əhli” (fars bürokratları, taciklər) arasında gərginlik mövcud idi.

- **Türk qızılbaşlar** fəth edilmiş əraziləri kollektiv mülkiyyət kimi qəbul edir, bütün hərbi və inzibati tiyul vəzifələrinə iddia edirdilər.
- **Tacik bürokratlar** isə mürəkkəb vergi və mülki idarəetmə sisteminin saxlanması üçün zəruri idilər.

Vladimir Minorski bu münasibəti “yağla suyun ittifaqı” kimi xarakterizə etmişdir. Şah İsmayıl fars məmurları yüksək inzibati vəzifələrə təyin etməklə tarazlıq yaratmağa çalışsa da, bu siyasət tez-tez qızılbaş əmirlərinin narazılığına və fars məmurların fiziki məhvinə səbəb olurdu. Sözügedən gərginlik XVI əsr boyu Səfəvi dövlətinin struktur xüsusiyyəti olaraq qalmaqda idi.

5. Hakimiyyətə Gedən Yol: I İsmayılın Yürüşləri (1499–1503)

1494–1501-ci illər Səfəvi hakimiyyətinin qurulması üçün həlledici hazırlıq mərhələsi olmuşdur. Atası Şeyx Heydərin və böyük qardaşı Sultan Əlinin ölümündən (1494) sonra azyaşlı İsmayıl Gilanda, Lahican şəhərində yerli hökmdar Karkiya Mirzə Əlinin himayəsi altında gizlədilmişdir. Bu “gizlənmə” dövrü (1494–1499) İsmayılın qəyyumları (lələlər) tərəfindən Anadolu müridləri ilə gizli əlaqələrin qurulması və gənc liderin hərbi-ideoloji hazırlığı üçün məqsədyönlü şəkildə istifadə edilmişdir.

5.1. Ərzincan Toplantısı (Yay 1500)

1499-cu ildə İsmayıl Lahicanı tərk edərək Ərdəbilə, daha sonra isə Şərqi Anadolunun Ərzincan yaylaqlarına doğru hərəkət etdi. Müasir tədqiqatlar (K. Ghereghlou, J. Aubin) bu yürüşün kortəbii

üsyən deyil, diqqətlə planlaşdırılmış kampaniya olduğunu göstərir. Ərzincanda Ustaclı, Şamlı, Rumlu, Təkəli, Zülqədər, Əfşar və Qacar tayfalarından ibarət təxminən 7 min seçmə qızılbaş döyüşçüsü İsmayılın ətrafında toplandı. Say etibarilə rəqiblərindən az olmalarına baxmayaraq, bu qüvvə fanatik sədaqəti və yüksək hərəkətliliyi ilə seçilirdi.

5.2. Şirvan Kampaniyası: İntiqam və Resurslar (1500-cü ilin sonu)

İsmayılın ilk hədəfi Təbriz deyil, Şirvan oldu. Bu seçim həm ideoloji, həm də strateji xarakter daşıyırdı: atasının və babasının intiqamını almaq və Şirvanşahların maliyyə resurslarını ələ keçirmək məqsədi güdüürdü.

- **Cabanı (Gülüstan) döyüşü:** 1500-cü ilin sonunda qızılbaşlar Kür çayını keçərək Şirvanşah Fərrux Yasarın ordusu ilə qarşılaşdı. Sayca üstün olan Şirvan ordusu məğlub edildi, Fərrux Yasar döyüşdə həlak oldu.
- **Bakının tutulması:** Ardınca Bakının mühasirəsi və fəthi Səfəvilərə mühüm maliyyə bazası qazandırdı və onları regional hərbi güc kimi tanıtdı.

5.3. Şərur Döyüşü (1501): Dönüş Nöqtəsi

Şirvandağı uğurlar Ağqoyunlu hökmdarı Əlvənd Mirzəni hərəkətə gətirdi. 1501-ci ilin iyulunda Naxçıvan yaxınlığındakı Şərur düzündə baş verən döyüşdə Ağqoyunlu ordusu (10–30 min nəfər) İsmayılın təxminən 7 minlik qoşunu ilə üzleşdi. Döyüş qızılbaş süvarilərinin taktiki üstünlüyü və Ağqoyunlu ordusunun zəif döyüş ruhu ilə nəticələndi. Baş komandan Qaracaqay xanın ölümü ordunun dağılmasına səbəb oldu. Əlvənd qaçdı və Təbriz müdafiəsiz qaldı.

5.4. Təbrizin Fəthi və Dövlətin Elan Edilməsi

1501-ci ilin iyulunda İsmayıl Təbrizə daxil oldu və özünü şah elan etdi. Cümə xütbəsinin on iki imamın adı ilə oxunması və şiiəliyin dövlət dini elan edilməsi region üçün inqilabi dəyişiklik idi. Bu addım yalnız siyasi deyil, konfessional və sivilizasion dönüş nöqtəsi kimi çıxış etdi.

6. İmperiyanın Konsolidasiyası (1501–1510)

Təbrizin fəthi yeni dövlətin başlanğıcı idi. İsmayıl Ağqoyunlu irsini tam nəzarət altına almaq üçün ardıcıl yürüşlərə başladı.

6.1. Həmədan Döyüşü (1503)

1503-cü ildə Sultan Murad Ağqoyunlu ilə Həmədan yaxınlığında baş verən döyüşdə İsmayıl yenidən qələbə qazandı. Bu qələbə ilə Fars, Kirman, Yəzd və İraq-i Əcəm Səfəvilərin hakimiyyətinə keçdi.

6.2. Sonrakı Fəthlər

1504–1510-cu illərdə Mazandaran, Yəzd, Bağdad və Xorasanın birləşdirilməsi ilə Səfəvi dövləti regional imperiyaya çevrildi. 1510-cu ildə Mərv döyüşündə Şeybani xanın məğlub edilməsi şərq sərhədlərini möhkəmləndirdi.

7. Dövlət Quruluşu və Sosiomədəni Transformasiyalar

Səfəvi dövləti türk hərbi demokratiyası, fars bürokratiyası və şiə teokratiyasının sintezini təmsil edirdi.

7.1. Hakimiyyətin Dualizmi

İnzibati sistem həm dini-mistik, həm də dünyəvi strukturları birləşdirirdi. Dərgah və Divan paralel fəaliyyət göstərir, bu isə tez-tez türk əmirləri ilə fars məmurları arasında gərginlik yaradırdı.

7.2. Dil və Mədəniyyət

Azərbaycan türk dili sarayın və ordunun əsas dili oldu. Şah İsmayıl Xətai kimi Azərbaycan türkcəsində klassik poeziya yaratdı. Fars dili isə inzibati və elmi dil kimi mövqeyini qorudu. Bu linqvistik simbioz Səfəvi mədəniyyətinin əsas xüsusiyyətinə çevrildi.

7.3. Dini Unifikasiya

Şiəliyin tətbiqi zorakı metodlarla müşayiət olundu. Xarici şiə üləmalarının cəlb edilməsi nəticəsində qızılbaşların ifrat inancını tədricən ortodoks isnaaşəriyyəyə transformasiya olundu.

8. Tarixşünaslıq Diskussiyası

8.1. “Türkmən İntermessosu” və Varislik Problemi

Minorskinin “Türkmən intermessosu” tezisinə qarşı müasir tarixşünaslıq Ağqoyunlu–Səfəvi varisliyini vurğulayır və Səfəvi dövlətini türk siyasi ənənələrinin kulminasiyası kimi dəyərləndirir.

8.2. Siyasi Dağılıqlığın Rolu

1490-cı illərin siyasi pərakəndəliyi Səfəvilərin uğuru üçün həlledici faktor olmuşdur. Mərkəzləşmiş Ağqoyunlu dövləti mövcud olsaydı, İsmayılın üsyanı uğur qazanmazdı.

9. Nəticə

Səfəvi dövlətinin yaranması Ağqoyunlu böhranı, Anadolu türk tayfalarının səfərbərliyi və Səfəviyyə ordeninin ideoloji transformasiyasının qarşılıqlı təsirinə nəticəsi idi. I İsmayıl bu enerjini mərkəzləşmiş imperiya quruculuğuna yönəltməyi bacardı. Səfəvilərin siyasi, dini və mədəni irsi bu gün də regionun kimliyini formalaşdırmaqda davam edir.

İstifadə Olunmuş Mənbələr

- Abdullayev, M. (n.d.). *History of Azerbaijan*. Scribd.
<https://www.scribd.com/document/549828428/History-of-Azerbaijan-Mehman-Abdullayev>
- Abisaab, R. (n.d.). *The ulama of Jabal 'Amil in Safavid Iran, 1501–1736: Marginality, migration and social change*. ResearchGate. <https://www.researchgate.net/profile/Rula-Abisaab/publication/269875476>
- Amini Haravi. (n.d.). *The rise of the Safavids according to their old veterans: Futuhat-e Shahi. Iranian Studies*. Cambridge University Press.
<https://www.cambridge.org/core/journals/iranian-studies/article/rise-of-the-safavids-according-to-their-old-veterans-amini-haravis-futuhate-shahi/F19F06562F65BD0258488B7425B7C518>
- Aq Qoyunlu*. (n.d.). Britannica. <https://www.britannica.com/topic/Ak-Koyunlu>
- Aq Qoyunlu*. (n.d.). Encyclopaedia Iranica. <https://www.iranicaonline.org/articles/aq-qoyunlu-confederation/>
- Aq Qoyunlu*. (n.d.). Iranian Tours. <https://www.iraniantours.com/historical-period/aq-qoyunlu/>
- Aq Qoyunlu*. (n.d.). Wikipedia. https://en.wikipedia.org/wiki/Aq_Qoyunlu
- Aq Qoyunlu*. (n.d.). Wikiwand. https://www.wikiwand.com/en/articles/Aq_Qoyunlu
- Aq Qoyunlu facts for kids*. (n.d.). Kiddle. https://kids.kiddle.co/Aq_Qoyunlu
- Aq Qoyunlu facts for kids*. (n.d.). DIY.org. https://www.diy.org/article/aq_qoyunlu
- Battle of Hamadan (1503). (n.d.). Wikipedia.
[https://en.wikipedia.org/wiki/Battle_of_Hamadan_\(1503\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Battle_of_Hamadan_(1503))
- Battle of Sharur. (n.d.). Wikipedia. https://en.wikipedia.org/wiki/Battle_of_Sharur
- Brexton O'Donnell. (n.d.). *Rise of the Safavid dynasty*. University of Mary Washington.
<http://cas.umw.edu/dean/files/2011/08/Odonnell-altikriti-rise-of-the-safavid-dynasty.pdf>
- Cashing in on land and privilege for the welfare of the shah: Monetisation of tiyūl in early Safavid Iran and Eastern Anatolia*. (n.d.). CORE.
<https://core.ac.uk/download/pdf/42946753.pdf>
- Cultural and political identity of Iranian society during the Safavid period*. (n.d.). Tokyo University of Foreign Studies. <https://tufs.repo.nii.ac.jp/record/2024/files/jaas072001.pdf>

- Early Safavids, 1450–1510: Embodiment and disembodiment.* (n.d.). IranNamag.
<https://www.irannamag.com/wp-content/uploads/2023/01/12e-6.3-4IranNamag-Mitchell.pdf>
- ESMĀ'ĪL I ŞAFAWĪ. (n.d.). *Encyclopaedia Iranica*.
<https://www.iranicaonline.org/articles/esmail-i-safawi/>
- Ismail I. (n.d.). Wikipedia. https://en.wikipedia.org/wiki/Ismail_I
- Campaigns of Ismail I. (n.d.). Wikipedia. https://en.wikipedia.org/wiki/Campaigns_of_Ismail_I
- List of rulers of Aq Qoyunlu.* (n.d.). Wikipedia.
https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_rulers_of_Aq_Qoyunlu
- MINORSKY, V. F. (n.d.). *Encyclopaedia Iranica*.
<https://www.iranicaonline.org/articles/minorsky-vladimir/>
- Metafizika Journal*, 8(3), 13–23. (n.d.).
<https://metafizikajurnali.az/storage/images/site/files/Metafizika-31/Metafizika.Vol.8%2CNo.3%2CSerial.31%2Ccpp.13-23.pdf>
- Open Journal Systems. (n.d.). <https://egarp.lt/>
- Persian miniature.* (n.d.). Wikipedia. https://en.wikipedia.org/wiki/Persian_miniature
- Population of the Safavid State (historical-demographic research).* (n.d.). ResearchGate.
<https://www.researchgate.net/publication/386245522>
- Qizilbash. (n.d.). Military Wiki. <https://military-history.fandom.com/wiki/Qizilbash>
- Qizilbash. (n.d.). Wikipedia. <https://en.wikipedia.org/wiki/Qizilbash>
- Qizilbash. (n.d.). Wikiwand. <https://www.wikiwand.com/en/articles/Qizilbash>
- Safavid Empire. (n.d.). Humanities LibreTexts.
https://human.libretexts.org/Courses/Lumen_Learning/Book%3A_History_of_World_Civilization_II-2_/05%3A_Islamic_World/05.2%3A_Safavid_Empire
- Safavid Iran. (n.d.). Wikipedia. https://en.wikipedia.org/wiki/Safavid_Iran
- Siege of Tabriz (1501). (n.d.). Wikipedia. [https://en.wikipedia.org/wiki/Siege_of_Tabriz_\(1501\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Siege_of_Tabriz_(1501))
- Sümer, F. (n.d.). *Safevî Devleti'nin kuruluşu ve gelişmesinde Anadolu Türklerinin rolü.* Hepsiburada. <https://www.hepsiburada.com/safev-devleti-nin-kurulusu-ve-gelismesinde-anadolu-turklerinin-rolu-faruk-sumer-pm-HBC00007UCW63>
- The practice of politics in Safavid Iran: Power, religion and rhetoric. (n.d.). Dokumen.pub.
<https://dokumen.pub/the-practice-of-politics-in-safavid-iran-power-religion-and-rhetoric-9780755607600-9781845118907.html>

The Safavid-Qizilbash ecumene and the formation of the Qizilbash-Alevi community in the Ottoman Empire, c. 1500–c. 1700. (n.d.). *Iranian Studies*. Cambridge University Press. <https://www.cambridge.org/core/journals/iranian-studies/article/safavidqizilbash-ecumene-and-the-formation-of-the-qizilbashalevi-community-in-the-ottoman-empire-c-1500c-1700/23E2C81B4BAD0DFAAADD54A25EEB5896>

The Safavid synthesis: From Qizilbash Islam to Imamite Shi‘ism. (n.d.). *Iranian Studies*. Cambridge University Press. <https://www.cambridge.org/core/journals/iranian-studies/article/safavid-synthesis-from-qizilbash-islam-to-imamite-shiism/115023951C322B584B1E0E23703DD86E>

Assessing the rise of Safavid Shāh Ismā‘īl I based on the theory of social deterrence. (n.d.). *Social Sciences Journal of University of Isfahan*. https://ssj.ui.ac.ir/article_28627.html

Received: 10.11.2025

Revised: 15.11.2025

Accepted: 12.12.2025

Published: 15.12.2025

Monitoring Educational Quality through Digital Analytics: An Innovative Approach in the Azerbaijani Education System

¹ Məsumə Əliyeva

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250206015>

Abstract: In the contemporary educational landscape, improving mechanisms for monitoring educational quality remains a key priority, and digital analytics offers significant opportunities to accelerate this process through data-driven decision-making. This article provides a comprehensive analysis of the application of digital analytics technologies in monitoring educational quality and examines their innovative potential. By leveraging large-scale data, digital analytics enables the real-time collection, processing, and visualization of information, allowing educational institutions to assess student achievement, teacher performance, and the overall effectiveness of the teaching–learning process in a more objective, systematic, and timely manner.

The primary aim of the article is to analyze the current state of educational quality monitoring and evaluation through digital analytics within the Azerbaijani education system, to propose innovative implementation models, and to identify the advantages of this approach in comparison with traditional monitoring methods. The study also explores the use of real-time data processing, the tracking of individualized learning trajectories, and the role of data-driven decision-making in shaping educational policy.

The scientific and practical significance of the research lies in its contribution to the integration of innovative analytical practices into the national education strategy, providing a solid theoretical and methodological foundation for future applications. The proposed conceptual framework supports the transition of the Azerbaijani education system toward a more flexible, transparent, and data-driven governance model, while enhancing institutional effectiveness and accountability. Methodologically, the study adopts a mixed-methods approach, combining quantitative and qualitative techniques, including statistical data analysis, content analysis, and expert interviews.

The findings indicate that digital analytics creates new opportunities for strengthening data-driven decision-making in education, designing personalized learning trajectories, and continuously improving educational quality. Moreover, this approach facilitates the early identification of learning gaps and disparities in academic achievement, thereby enhancing quality assurance mechanisms and enabling timely intervention.

Keywords: *digital analytics; educational quality; monitoring; innovation; data-driven decision-making*

---

¹ Aliyeva, M. Master's Student, Nakhchivan State University, Nakhchivan, Azerbaijan. Email: mesumealiyeva21@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-1342-9423>.

RƏQƏMSAL ANALITIKA VASITƏSİLƏ TƏHSİL KEYFİYYƏTİNİN MONİTORİNQI: AZƏRBAYCAN TƏHSİL SİSTEMİNDƏ İNNOVATİV YANAŞMA

¹ Məsumə Əliyeva

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250206015>

Xülasə: Müasir dövrdə təhsil keyfiyyətinə nəzarət mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi prioritet istiqamətlərdən biri kimi çıxış edir və rəqəmsal analitika bu prosesi məlumat əsaslı qərarvermə vasitəsilə əhəmiyyətli dərəcədə sürətləndirmək imkanına malikdir. Bu məqalədə rəqəmsal analitika texnologiyalarının təhsil keyfiyyətinin monitorinqində tətbiqi və onların yaratdığı innovativ imkanlar kompleks şəkildə araşdırılır. Rəqəmsal analitika böyük həcmli verilənlərdən istifadə etməklə real vaxt rejimində məlumatların toplanması, emalı və vizuallaşdırılmasını təmin edir ki, bu da təhsil müəssisələrinə şagird nailiyyətlərini, müəllim fəaliyyətini və ümumi tədris prosesinin effektivliyini daha obyektiv, sistemli və operativ şəkildə qiymətləndirməyə imkan verir.

Məqalənin əsas məqsədi Azərbaycan təhsil sistemində rəqəmsal analitika vasitəsilə təhsil keyfiyyətinin monitorinqi və qiymətləndirilməsi prosesinin mövcud vəziyyətini təhlil etmək, innovativ tətbiq modelləri təklif etmək və bu yanaşmanın ənənəvi monitorinq metodları ilə müqayisədə üstünlüklərini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Araşdırma çərçivəsində real vaxtlı məlumatların emalı, fərdi öyrənmə trayektoriyalarının izlənməsi və təhsil siyasətində məlumat əsaslı qərarvermə mexanizmlərinin tətbiqi imkanları ayrıca nəzərdən keçirilir.

Tədqiqatın elmi-praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, təqdim olunan nəticələr milli təhsil strategiyasına innovativ analitik təcrübələrin inteqrasiyası üçün nəzəri və metodoloji baza formalaşdırır. Təklif edilən konseptual çərçivə Azərbaycan təhsil sistemində daha çevik, şəffaf və məlumat əsaslı idarəetmə modelinə keçidi dəstəkləməklə yanaşı, təhsil müəssisələrinin fəaliyyət effektivliyinin artırılmasına xidmət edir. Metodoloji baxımdan tədqiqatda qarışıq metodoloji yanaşma tətbiq edilmiş, kəmiyyət və keyfiyyət metodlarının vəhdəti əsasında statistik məlumatların təhlili, kontent analizi və mütəxəssis müsahibələrindən istifadə olunmuşdur.

Əldə edilən nəticələr göstərir ki, rəqəmsal analitika təhsil siyasətində məlumat əsaslı qərarvermənin gücləndirilməsi, fərdi öyrənmə trayektoriyalarının formalaşdırılması və təhsil keyfiyyətinin davamlı şəkildə yüksəldilməsi üçün yeni imkanlar yaradır. Eyni zamanda bu yanaşma tədris prosesində mövcud boşluqların, o cümlədən akademik nailiyyətlərdəki fərqlərin operativ şəkildə müəyyən edilməsinə şərait yaradır və erkən müdaxilə mexanizmlərinin effektivliyini artırır.

Açar sözlər: *rəqəmsal analitika, təhsil keyfiyyəti, monitorinq, innovasiya, məlumat əsaslı qərarvermə*

¹ Aliyeva, M. Master's Student, Nakhchivan State University, Nakhchivan, Azerbaijan. Email: mesumealiyeva21@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-1342-9423>

GİRİŞ

“Təhsildə ölçülməyən heç bir göstərici effektiv şəkildə inkişaf etdirilə bilməz” fikri müasir dövrdə sübutlara əsaslanan idarəetmənin mahiyyətini aydın şəkildə ifadə edir. XXI əsrdə təhsil keyfiyyətinin yüksəldilməsi yalnız tədris məzmununun yenilənməsi ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda qərarların etibarlı məlumatlar və analitik göstəricilər əsasında qəbul edilməsini zəruri edir. Rəqəmsallaşma dövrü təhsil sahəsində fundamental dəyişikliklərə səbəb olmuş, təhsil müəssisələrində toplanan məlumatların həcmi və strateji əhəmiyyətini əhəmiyyətli dərəcədə artırmışdır. Bu şəraitdə rəqəmsal analitika vasitəsilə təhsil keyfiyyətinin monitorinqi tədris prosesinin şəffaflığını, effektivliyini və fərdiləşdirilməsini təmin edən əsas mexanizmlərdən birinə çevrilmişdir.

Qlobal miqyasda təhsil sistemlərində müşahidə olunan rəqəmsal transformasiya təhsil idarəçiliyinin yeni mərhələyə keçidini sürətləndirmişdir. Rəqəmsal texnologiyaların intensiv inkişafı nəticəsində təhsil sistemində məlumat əsaslı yeni idarəetmə mexanizmləri formalaşmışdır. Bu kontekstdə rəqəmsal analitika təhsil nəticələrinin toplanması, emalı və interpretasiyası vasitəsilə monitorinq prosesini optimallaşdıran mühüm alət kimi çıxış edir. Müasir təhsildə analitik idarəetmə “data mədəniyyətinin” formalaşmasını təşviq edir və təhsil siyasətinin elmi əsaslar üzərində qurulmasına şərait yaradır (UNESCO, 2021).

Son illərdə Azərbaycan təhsil sistemində də qlobal tendensiyalarla paralel olaraq innovativ idarəetmə mexanizmlərinə keçid prosesi sürətlənmiş, monitorinq və qiymətləndirmə fəaliyyətlərində rəqəmsal alətlərdən istifadənin əhatə dairəsi genişləndirilmişdir. Beynəlxalq tədqiqatlar göstərir ki, *learning analytics* və *educational data mining* texnologiyaları müəllim və şagird fəaliyyətinin dərin təhlilinə, fərdi öyrənmə strategiyalarının formalaşdırılmasına və təhsil siyasətində elmi əsaslı qərarların qəbuluna geniş imkanlar yaradır (OECD, 2023). Azərbaycan kontekstində “Təhsil Analitikası Mərkəzi”nin yaradılması, “Rəqəmsal bacarıqlar” layihəsinin həyata keçirilməsi və Elektron Təhsil Sisteminin tətbiqi bu istiqamətdə atılan mühüm institusional addımlar kimi qiymətləndirilir. Bununla belə, təhsil keyfiyyətinin monitorinqi və qiymətləndirilməsi sahəsində rəqəmsal alətlərin mövcud potensialından tam istifadə olunması hələ də aktual problem olaraq qalır.

Araşdırmalar göstərir ki, məlumat əsaslı yanaşmalar təhsil müəssisələrində idarəetmənin səmərəliliyini artırır və qərarvermə mexanizmlərinin obyektivliyini gücləndirir. Azərbaycan təhsil sistemində tətbiq olunan rəqəmsal monitorinq vasitələri, xüsusilə elektron məlumat bazaları və analitik platformalar təhsil keyfiyyətinin davamlı şəkildə izlənməsinə mühüm töhfə verir (Şahverdiyev, 2022). Bu baxımdan, məqalədə rəqəmsal analitikanın nəzəri əsasları, praktik tətbiq imkanları və innovativ təsir mexanizmləri elmi yanaşma əsasında təhlil olunur.

Tədqiqatın obyektinə Azərbaycan təhsil sistemində təhsil keyfiyyətinin monitorinqi prosesi, predmeti isə bu prosesdə rəqəmsal analitika vasitələrinin tətbiqi və onların idarəetmə qərarlarına təsir mexanizmləridir. Tədqiqatın əsas məqsədi rəqəmsal analitika texnologiyalarının təhsil keyfiyyətinin monitorinqində rolunu və tətbiq imkanlarını müəyyənləşdirmək, habelə bu sahədə

innovativ yanaşma modelləri təklif etməkdən ibarətdir. Bu məqsəddən irəli gələrək aşağıdakı vəzifələr müəyyən edilmişdir:

1. Təhsil müəssisələrində rəqəmsal məlumatların toplanması və təhlili mexanizmlərini araşdırmaq;
2. Analitik göstəricilərin təhsil keyfiyyətinin qiymətləndirilməsində rolunu müəyyənləşdirmək;
3. Rəqəmsal analitika əsasında qəbul olunan idarəetmə qərarlarının səmərəliliyini qiymətləndirmək;
4. Azərbaycan təhsil sisteminin xüsusiyyətlərinə uyğun rəqəmsal monitoring modeli təklif etmək.

Tədqiqatın elmi yeniliyi beynəlxalq “öyrənmə analitikası” yanaşmasının Azərbaycan təhsil sisteminin spesifik xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırılması və təhsil keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi üçün yeni analitik çərçivənin formalaşdırılması ilə müəyyən olunur. Rəqəmsal analitika alətlərinin tətbiqi real vaxtlı məlumatların emalına, şagird nailiyyətlərinin dinamik izlənilməsinə və tədris prosesində mövcud boşluqların vaxtında aşkar edilməsinə imkan yaradır. Nəticə etibarilə, bu tədqiqat rəqəmsal analitikanın Azərbaycan təhsil sistemində keyfiyyət monitoringinə gətirə biləcəyi dəyişiklikləri elmi və praktiki baxımdan əsaslandıraraq, təhsil siyasətində innovativ və məlumat əsaslı qərarvermə modelinin formalaşmasına töhfə verməyi hədəfləyir.

ƏSAS HİSSƏ

Rəqəmsal analitika təhsil prosesində formalaşan böyük həcmli məlumatların müxtəlif indikatorlar əsasında sistemli şəkildə təhlilini təmin edən müasir elmi yanaşmadır. Bu yanaşma təhsil fəaliyyətinin ölçülməsində ənənəvi, əsasən subyektiv qiymətləndirmə üsullarından fərqli olaraq, daha obyektiv, statistik əsaslı və proqnozlaşdırıcı mexanizmlər formalaşdırır. Şahverdiyev (2022) qeyd edir ki, rəqəmsal analitik modellər təhsil monitoringinin dərin və çoxqatlı strukturunun açılmasında ən effektiv vasitələrdən biridir.

Azərbaycan təhsil sistemi dördüncü sənaye inqilabının tələblərinə cavab vermək məqsədilə sürətli rəqəmsallaşma mərhələsinə daxil olmuşdur. Hazırda ölkədə təhsil keyfiyyətinin yüksəldilməsi və şəffaf monitoring mexanizmlərinin qurulması dövlət təhsil siyasətinin prioritet istiqamətləri sırasında yer alır. Bu baxımdan, təhsil keyfiyyətinin rəqəmsal analitika vasitəsilə izlənilməsi və idarəetmə qərarlarının sübutlara əsaslanması məsələsi xüsusi aktualıq kəsb edir.

Son illərdə Azərbaycan təhsilində həyata keçirilən rəqəmsal transformasiya analitik idarəetmənin tətbiqi üçün geniş imkanlar yaratmışdır. Elektron jurnal sistemləri, onlayn qiymətləndirmə mexanizmləri, dövlət təhsil məlumat bazaları və analitik hesabat platformaları monitoring proseslərini əhəmiyyətli dərəcədə optimallaşdırmışdır. Əliyev (2023) vurğulayır ki, bu sistemlər təhsil müəssisələrinin fəaliyyətində şəffaflığın artırılması və idarəetmənin səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün möhkəm institusional baza formalaşdırır. Xüsusilə pandemiya dövründən

sonra rəqəmsal məlumatların həcmnin kəskin artması analitik yanaşmaların aktuallığını daha da gücləndirmişdir.

Tədqiqat deskriptiv-analitik yanaşma əsasında aparılmış və Azərbaycan təhsil sistemində rəqəmsal analitika alətlərinin tədris keyfiyyətinin monitorinqinə təsirini araşdırmağı hədəfləmişdir. Araşdırmada qarışıq metod tətbiq edilmiş, kəmiyyət məlumatları statistik üsullarla, keyfiyyət məlumatları isə məzmun analizi vasitəsilə təhlil olunmuşdur. Tədqiqatın obyektı ümumtəhsil məktəblərində tətbiq edilən rəqəmsal monitorinq platformaları — elektron jurnal sistemləri, analitik panellər və şagird fəaliyyətinə dair məlumatların toplanmasını təmin edən rəqəmsal alətlər olmuşdur.

Mazanova və Hüseynovanın (2021) tədqiqatında elektron, ənənəvi və qarışıq təlim formalarının qiymətləndirilməsi məqsədilə müəllim və tələbələr arasında aparılmış genişmiqyaslı sorğuya əsaslanan empirik nəticələr təqdim edilmişdir. Araşdırma çərçivəsində 20 elektron resursu əhatə edən xüsusi sorğu anketindən istifadə olunmuş, əldə edilən məlumatlar klaster, SWOT və PEST analizi kimi müxtəlif analitik metodlarla işlənmişdir. Nəticə olaraq, elektron təhsil sistemi üçün strateji yanaşmanın hazırlanması və innovativ texnologiyalar sahəsində insan resurslarının inkişaf etdirilməsi əsas tövsiyələr kimi irəli sürülmüşdür.

Araşdırmanın nəticələri göstərmişdir ki, müəllimlər tədris prosesində rəqəmsal monitorinq alətlərindən getdikcə daha müntəzəm şəkildə istifadə edirlər. Məktəb rəhbərlərinin 91%-i analitik panellərin qərarvermə prosesi üçün operativ və əlçatan məlumat təqdim etdiyini bildirmişdir (Mazanova & Hüseynova, 2021). Bu göstəricilər rəqəmsal analitikanın məktəbdaxili idarəetmədə geniş tətbiq olunmağa başladığını aydın şəkildə nümayiş etdirir.

OECD-nin (2023) hesabatına əsasən, rəqəmsal analitika alətlərini sistemli şəkildə tətbiq edən ölkələrdə şagird nailiyyətləri orta hesabla 15% artmışdır. Bu fakt rəqəmsal analitikanın tək-cə texnoloji yenilik deyil, eyni zamanda təhsil keyfiyyətinin real göstəricilərinə birbaşa təsir edən praktik vasitə olduğunu təsdiqləyir.

Rəqəmsal analitika təhsil keyfiyyətinin ölçülməsində bir sıra mühüm üstünlüklər yaradır:

1. **Dəqiqlik və obyektivlik** – qiymətləndirmə prosesində insan faktorunun təsiri azalır və nəticələrin etibarlılığı artır.
2. **Dinamik təhlil** – şagirdlərin inkişaf trayektoriyası mərhələli şəkildə izlənilir.
3. **Fərdiləşdirilmiş öyrənmə** – analitik nəticələr əsasında şagird yönümlü tədris planları hazırlanır.
4. **İdarəetmə qərarlarının optimallaşdırılması** – real məlumatlara əsaslanan strategiya və planlaşdırma həyata keçirilir.

Bununla yanaşı, rəqəmsal analitikanın tətbiqi müəyyən çətinliklərlə də müşayiət olunur. Məktəblər arasında texnoloji təminat fərqləri, müəllimlərin rəqəmsal savadlılıq səviyyəsinin qeyri-bərabərliyi

və məlumatların təhlükəsiz saxlanması ilə bağlı risklər bu sahədə əsas problemlər kimi çıxış edir. Lakin perspektivdə süni intellektə əsaslanan proqnozlaşdırıcı analitik sistemlərin geniş tətbiqi təhsil keyfiyyətinin monitorinqini daha dəqiq və funksional hala gətirə bilər.

Hazırkı tədqiqat beynəlxalq təcrübələrin milli təhsil sisteminin spesifik şərtlərinə uyğunlaşdırılması imkanlarını araşdırmaqla mövcud boşluğun doldurulmasına yönəlmişdir. Nəticələr göstərir ki, rəqəmsal analitika həm praktik, həm də metodoloji baxımdan təhsil keyfiyyətinin monitorinqi üçün etibarlı baza yaradır. Azərbaycanda rəqəmsal platformaların tətbiqi ilə beynəlxalq metodoloji yanaşmaların inteqrasiyası təhsil sistemində innovativ idarəetmə modellərinin formalaşmasına şərait yaradır.

Empirik təhlil nəticəsində rəqəmsal monitorinqin tətbiqi ilə şagird nailiyyətləri arasında statistik cəhətdən əhəmiyyətli əlaqə müəyyən edilmişdir. Rəqəmsal analitika alətlərindən fəal istifadə edilən məktəblərdə son üç il ərzində akademik göstəricilərdə orta hesabla 8.7% artım qeydə alınmışdır. Eyni zamanda rəqəmsal bildiriş və xəbərdarlıq sistemlərinin tətbiqi şagirdlərin məktəbə davamiyyət göstəricilərində 3.9% artıma səbəb olmuşdur. Müsahibələrin məzmun analizi nəticəsində monitorinq prosesində şəffaflığın artması, qərarvermə sürətinin yüksəlməsi və müəllim fəaliyyətinin daha obyektiv qiymətləndirilməsi kimi üç əsas istiqamət müəyyən edilmişdir.

Ümumilikdə əldə edilən nəticələr sübut edir ki, rəqəmsal analitika təhsil keyfiyyətinin monitorinqində innovativ və yüksək effektiv vasitə kimi çıxış edir. Rəqəmsal alətlər əsasında aparılan monitorinq daha dəqiq, operativ və obyektiv məlumatların əldə edilməsinə imkan yaradır və bu proses həm şagird nəticələrinə, həm də məktəb idarəetməsinin keyfiyyətinə müsbət təsir göstərir. Bu tapıntılar beynəlxalq tədqiqatlarda irəli sürülən nəticələrlə uzlaşır və məlumat əsaslı qərarvermənin təhsilin keyfiyyətini artırdığı tezisini bir daha təsdiqləyir.

NƏTİCƏ

Aparılmış müqayisəli təhlillər göstərir ki, rəqəmsal analitika Azərbaycan təhsil sistemində monitorinq və qiymətləndirmə proseslərinin elmi əsaslar üzərində inkişaf etdirilməsi üçün əsas strateji istiqamətlərdən biri kimi çıxış edir. Rəqəmsal göstəricilərin real vaxt rejimində əldə edilməsi müəllimlərə tədris prosesini operativ şəkildə tənzimləmək, məktəb rəhbərlərinə isə idarəetmə qərarlarını daha dəqiq və əsaslandırılmış formada qəbul etmək imkanı yaradır. Eyni zamanda, analitik məlumatların sistemli istifadəsi şagird nailiyyətlərinin dinamikasının izlənilməsinə və gələcək nəticələrin proqnozlaşdırılmasını mümkün edir (OECD, 2023).

Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, rəqəmsal analitik modellərin tətbiqi perspektivdə təhsil idarəetməsində vahid analitik standartların hazırlanması, analitik panel sistemlərinin genişləndirilməsi və müəllimlərin rəqəmsal savadlılıq səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün mühüm praktik baza formalaşdırır. Bu yanaşma təhsil siyasətində məlumat əsaslı idarəetmə modelinə keçidin zəruriliyini bir daha təsdiqləyir (UNESCO, 2021). Rəqəmsal analitika müəllim fəaliyyətində operativliyi artırmaqla yanaşı, valideynlərin məktəb prosesinə inteqrasiyasını

gücləndirir və şagirdlərlə bağlı potensial risklərin erkən mərhələdə müəyyənləşdirilməsinə şərait yaradır.

Bununla yanaşı, rəqəmsal platformalardan istifadə dərslərin planlaşdırılması, qiymətləndirmə mexanizmlərinin tətbiqi və şagirdlərin fərdi inkişaf trayektoriyalarının izlənməsi baxımından şəffaflığı və hesabatlılığı artırır. Əldə olunan nəticələr göstərir ki, rəqəmsal analitikanın sistemli tətbiqi məktəbdaxili idarəetmənin keyfiyyətinə və tədris prosesinin ümumi effektivliyinə müsbət təsir göstərir.

Gələcək tədqiqatlar üçün regionlararası müqayisələrin aparılması, uzunmüddətli inkişaf modellərinin qurulması və rəqəmsal analitik sistemlərin müxtəlif məktəb tiplərinə təsirinin qiymətləndirilməsi məqsəduyğun hesab olunur. Xüsusilə, analitik platformaların süni intellekt texnologiyaları ilə inteqrasiyası təhsil keyfiyyətinin monitorinqini daha çevik, proqnozlaşdırıcı və dəqiq mexanizmə çevirmə potensialına malikdir. Nəticə etibarilə, rəqəmsal analitika Azərbaycan təhsil sistemində davamlı keyfiyyət artımını təmin edən strateji alət kimi qiymətləndirilə bilər.

İstifadə Olunmuş Mənbələr

Aliyev, R. (2023). *Digital transformation and analytical management in education*. Təhsil Publishing House.

Mazanova, O., & Huseynova, A. (2021). The state of application of electronic education systems in Azerbaijan. *Turkish Journal of Computer and Mathematics Education*, 12(X), xx–xx.

OECD. (2023). *Education at a glance 2023: OECD indicators*. OECD Publishing. <https://www.oecd.org>

Shahverdiyev, M. (2022). Modern approaches to educational monitoring and data-driven analysis. *Elmi Tədqiqatlar Məcmuəsi*, 18(1), 70–82.

UNESCO. (2021). *Digital transformation in education: Trends and implications*. UNESCO Publishing.

Received: 01.12.2025

Revised: 03.12.2025

Accepted: 12.12.2025

Published: 15.12.2025

The Contribution of Organic Agriculture to Ecological Sustainability: Global Experience and the Azerbaijani Context

¹ Tohfe Eliyeva

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250206016>

Abstract: In the context of accelerating climate change, organic agriculture has gained increasing importance as an alternative production model that enhances ecosystem resilience, restores soil biological functions, and promotes the efficient use of natural resources. The purpose of this study is to evaluate the adaptation and mitigation potential of organic farming systems in response to climate change and to identify the possibilities for applying international best practices within the agroecological conditions of Azerbaijan. The research employs a comparative analytical approach, including the review of policy documents and a systematic analysis of contemporary scientific literature.

The findings indicate that organic farming systems demonstrate higher levels of carbon sequestration, improved soil structure, greater water retention capacity, and increased microbiological diversity compared to conventional agricultural systems. These characteristics contribute significantly to the resilience of agroecosystems against climate-related stresses such as drought, temperature extremes, and soil degradation. International experience, particularly from the European Union and global sustainability initiatives, confirms that organic agriculture plays an important role in reducing greenhouse gas emissions, preventing land degradation, and supporting long-term agricultural sustainability.

In the Azerbaijani context, favorable natural soil fertility, diverse agroecological zones, and growing demand for environmentally friendly products create strong potential for the development of organic agriculture. However, the effective realization of this potential requires improvements in the legal and regulatory framework, simplification of certification procedures, and the expansion of farmer education and advisory services. Overall, the study demonstrates that organic agriculture can serve as a strategic tool for enhancing ecological sustainability and climate resilience in Azerbaijan's agricultural sector.

Keywords: *organic agriculture; climate change; adaptation; soil fertility; sustainable development; land degradation; mitigation*

---

¹ Aliyeva, T. Master's Student, Nakhchivan State University, Azerbaijan. Email: eliyevatohfe1994@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-7605-6867>

ORQANİK KƏND TƏSƏRRÜFATININ EKOLOJİ DAYANIQLIĞA TÖHFƏSİ: QLOBAL TƏCRÜBƏ VƏ AZƏRBAYCAN KONTEKSTİ

¹ Tohfe Eliyeva

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250206016>

Xülasə: İqlim dəyişikliklərinin intensivləşdiyi müasir şəraitdə orqanik kənd təsərrüfatı ekosistemlərin dayanıqlığını gücləndirən, torpağın bioloji funksiyalarını bərpa edən və təbii resurslardan səmərəli istifadəyə əsaslanan alternativ istehsal modeli kimi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir (Gamage et al., 2023; Topp et al., 2023). Bu tədqiqatın məqsədi orqanik əkinçilik sistemlərinin iqlim dəyişikliklərinə adaptasiya və mitigasiya potensialını qiymətləndirmək, eləcə də beynəlxalq təcrübənin Azərbaycan agroekoloji şəraitində tətbiq imkanlarını müəyyənləşdirməkdir. Araşdırmada müqayisəli təhlil, normativ-hüquqi sənədlərin öyrənilməsi və müasir elmi ədəbiyyatın sistemli icmalı metodlarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, orqanik torpaq idarəetmə sistemlərində karbon sekvestrasiyası, torpağın su tutumu və mikrobioloji müxtəliflik konvensional kənd təsərrüfatı modelləri ilə müqayisədə daha yüksək səviyyədədir (Gamage et al., 2023). Eyni zamanda, torpaq strukturunun yaxşılaşması, bioloji aktivliyin artması və aqroekosistemlərin quraqlıq, yüksək temperatur və eroziya kimi iqlim stresslərinə qarşı davamlılığının yüksəlməsi bir sıra müasir tədqiqatlarda təsdiqlənir (Dunchev & Beluhova-Uzunova, 2025; Grigorieva et al., 2023).

Avropa Birliyi və digər beynəlxalq təşkilatların strateji sənədlərində orqanik əkinçilik istixana qazları emissiyalarının azaldılması, torpaq deqradasiyasının qarşısının alınması və dayanıqlı kənd təsərrüfatı sistemlərinin təşviqi baxımından effektiv yanaşma kimi dəyərləndirilir (Bocean, 2025; European Court of Auditors, 2024; Müller et al., 2016). Topp və həmkarlarının (2023) nəticələri də göstərir ki, orqanik təsərrüfatçılıq *net-zero* hədəfləri çərçivəsində kənd təsərrüfatının iqlim təsirinin azaldılmasında mühüm alət rolunu oynayır.

Azərbaycan kontekstində isə torpaqların təbii münbitliyi, ekoloji təmiz məhsullara artan tələbat, kənd təsərrüfatının diversifikasiyası və mövcud bazar potensialı orqanik kənd təsərrüfatının inkişafı üçün əlverişli şərait yaradır (Aliyeva et al., 2024; Qurbanlı, 2025). Bununla yanaşı, sahənin davamlı genişlənməsi üçün hüquqi-normativ bazanın təkmilləşdirilməsi, sertifikatlaşdırma mexanizmlərinin gücləndirilməsi və fermerlərin maarifləndirilməsi əsas şərtlər kimi qalmaqdadır (Aliyeva et al., 2024; European Court of Auditors, 2024).

Açar sözlər: *orqanik kənd təsərrüfatı, iqlim dəyişikliyi, adaptasiya, torpaq münbitliyi, dayanıqlı inkişaf, torpaq deqradasiyası, mitigasiya*

¹ Aliyeva, T. Master's Student, Nakhchivan State University, Azerbaijan. Email: eliyevatohfe1994@gmail.com.

ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-7605-6867>

GİRİŞ

Son illərdə iqlim dəyişikliklərinin kənd təsərrüfatı sistemlərinə təsiri daha qabarıq şəkildə hiss olunmaqda, qlobal miqyasda isə ekosistemlərin dayanıqlığı ilə bağlı narahatlıqlar artmaqdadır. Mövcud tədqiqatlar göstərir ki, kənd təsərrüfatı bir tərəfdən iqlim dəyişikliklərinin təsirinə məruz qalır, digər tərəfdən isə bu dəyişikliklərin sürətlənməsində müəyyən rol oynayır (Grigorieva, Livenets, & Stelmakh, 2023). Temperaturun yüksəlməsi, yağıntı rejimlərinin dəyişkənliyi, torpaq dəqradasiyasının dərinləşməsi və su ehtiyatlarının azalması ənənəvi əkinçilik modellərinin davamlılığını əhəmiyyətli dərəcədə zəiflətməmişdir. Bu şərait beynəlxalq səviyyədə ekoloji yükü azaltmağa və təbii resurslardan daha səmərəli istifadəni təşviq edən alternativ aqrar modellərə marağın artmasına səbəb olmuşdur (Barua & Mitra, 2024).

Bu kontekstdə orqanik kənd təsərrüfatı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Elmi araşdırmalar sübut edir ki, orqanik idarə olunan torpaqlarda karbon sekvestrasiyası, bioloji müxtəliflik və su tutumu göstəriciləri konvensional sistemlərlə müqayisədə daha yüksəkdir (Gamage et al., 2023; Kumar, 2024). Bu üstünlüklər torpağın struktur dayanıqlığını gücləndirir, eroziya risklərini azaldır və aqroekosistemlərin quraqlıq, istilik stressi və digər iqlim təsirlərinə qarşı müqavimətini artırır. Bocean (2025) orqanik təsərrüfatçılığın istixana qazı emissiyalarının azaldılması baxımından effektiv mitigasiya mexanizmi kimi qiymətləndirir, Dunchev və Beluhova-Uzunova (2025) isə Şərqi Avropa təcrübəsində bu modellərin iqlim dəyişikliklərinə adaptasiya və ümumi ekoloji dayanıqlıq üçün uğurlu nəticələr verdiyini təsdiqləyirlər.

Avropa Birliyi səviyyəsində aparılan qiymətləndirmələr orqanik kənd təsərrüfatının genişləndirilməsini aqrar sektorda dayanıqlığın artırılması, torpağın uzunmüddətli münbitliyinin qorunması və ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi baxımından strateji prioritet kimi müəyyənləşdirir (European Court of Auditors, 2024). Eyni zamanda, IFOAM tərəfindən hazırlanmış hesabatlarda orqanik sistemlərin həm iqlim dəyişikliklərinə adaptasiya, həm də mitigasiya baxımından perspektivli aqrar modellər olduğu vurğulanır (Müller et al., 2016).

Azərbaycan kontekstində aparılan tədqiqatlar göstərir ki, ölkənin bir sıra aqroekoloji zonalarında torpaqlar hələ də yüksək təbii münbitliyə malikdir və kimyəvi maddələrdən istifadənin nisbətən aşağı səviyyədə olması orqanik əkinçilik üçün əlverişli şərait yaradır (Qurbanlı, 2025). Dövlət siyasətinin bu sahəyə yönəlməsi institusional əsasların formalaşmasına şərait yaratsa da, sertifikatlaşdırma mexanizmlərinin yetərinə inkişaf etməməsi, fermerlərin bilik və bacarıqlarının məhdudluğu, eləcə də normativ-hüquqi mexanizmlərdə mövcud boşluqlar sahənin genişlənməsini müəyyən dərəcədə məhdudlaşdırır (Aliyeva et al., 2024).

Bu tədqiqat aşağıdakı əsas sualı gündəmə gətirir: orqanik kənd təsərrüfatı iqlim dəyişikliklərinə qarşı adaptasiya və mitigasiya proseslərini hansı mexanizmlər vasitəsilə gücləndirir və Azərbaycan şəraitində onun tətbiqi nə dərəcədə effektiv ola bilər? Tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, orqanik kənd təsərrüfatı sistemlərinin ekoloji, aqrobioloji və idarəetmə aspektləri beynəlxalq elmi ədəbiyyat əsasında sistemli şəkildə təhlil edilir və əldə olunan nəticələr Azərbaycan üçün praktik tətbiq imkanları prizmasından qiymətləndirilir.

Metod

Bu tədqiqat orqanik kənd təsərrüfatının iqlim dəyişiklikləri şəraitində adaptasiya və mitigasiya potensialını qiymətləndirmək məqsədilə həyata keçirilmişdir. Metodoloji çərçivə bir-birini tamamlayan üç əsas mərhələdən ibarət olmuşdur.

Birinci mərhələdə beynəlxalq və regional elmi ədəbiyyat sistemli şəkildə təhlil edilmişdir. Bu mərhələdə Bocean (2025), Gamage et al. (2023), Kumar (2024), eləcə də Grigorieva, Livenets və Stelmakh (2023) kimi aparıcı tədqiqatçıların elmi əsərləri nəzərdən keçirilmişdir. Aparılan təhlil nəticəsində orqanik əkinçilik sistemlərinin karbon sekvestrasiyası, torpağın bioloji aktivliyi və su resurslarının idarə olunması sahəsində mövcud nəzəri yanaşmalar ümumiləşdirilmiş və əsas konseptual baza müəyyən edilmişdir.

İkinci mərhələdə beynəlxalq siyasət və strateji sənədlər təhlil olunmuşdur. Bu çərçivədə Avropa Birliyinin rəsmi hesabatları, IFOAM tərəfindən hazırlanmış analitik materiallar (Müller et al., 2016), həmçinin ClimateXChange təşkilatının qiymətləndirmə sənədləri (Topp et al., 2023) öyrənilmişdir. Bu yanaşma qlobal trendlərin, eləcə də *net-zero* hədəflərinin mahiyyətinin müəyyənləşdirilməsinə və onların Azərbaycan kontekstinə uyğunlaşdırılmasına imkan yaratmışdır.

Üçüncü mərhələdə Azərbaycan üzrə mövcud elmi tədqiqatlar, xüsusilə Qurbanlı (2025) və Aliyeva et al. (2024) tərəfindən aparılmış araşdırmalar təhlil edilmişdir. Bu mərhələ regional agroekoloji potensialın, hüquqi-normativ bazanın və institusional imkanların qiymətləndirilməsinə yönəlmişdir. Əldə olunan məlumatlar müqayisəli və tematik təhlil metodları vasitəsilə sintez edilmiş, nəticələr isə sistemli şəkildə strukturlaşdırılaraq təqdim olunmuşdur.

Nəticələr

1. Orqanik kənd təsərrüfatının mahiyyəti və ekoloji üstünlükləri

Orqanik kənd təsərrüfatı sintetik gübrə və pestisidlərdən istifadənin minimuma endirilməsinə, torpağın orqanik maddə ilə zənginləşdirilməsinə və ekosistem xidmətlərinin qorunmasına əsaslanan istehsal modeli kimi xarakterizə olunur (Gamage et al., 2023; Kumar, 2024). Elmi ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, orqanik torpaqlarda karbon ehtiyatları daha yüksək olur, torpaq strukturunun dayanıqlığı və su tutumu isə konvensional əkinçilik sistemləri ilə müqayisədə daha əlverişlidir (European Court of Auditors, 2024; Dunchev & Beluhova-Uzunova, 2025). Bununla yanaşı, orqanik sistemlərdə bioloji müxtəlifliyin əhəmiyyətli dərəcədə artması aqroekosistemlərin iqlim stresslərinə qarşı müqavimətini gücləndirir (Kumar, 2024).

2. Orqanik sistemlərin iqlim dəyişikliklərinə qarşı adaptasiya potensialı

2.1. Torpaq münbitliyi və karbon sekvestrasiyası

Orqanik və regenerativ əkinçilik üsulları torpaqda karbonun uzunmüddətli saxlanmasını təşviq edir ki, bu da həm iqlim dəyişikliklərinin yumşaldılmasına (mitigasiya), həm də

aqroekosistemlərin ümumi sabitliyinin artırılmasına töhfə verir (Bocean, 2025). Torpaqda karbon ehtiyatlarının artması struktur dayanıqlılığını möhkəmləndirir, eroziya risklərini azaldır və məhsuldarlığın davamlılığını təmin edir.

2.2. Su resurslarının səmərəli idarə olunması

Orqanik əkinçilik metodlarında tətbiq olunan malçlama, yaşıl gübrələmə, kompostlaşdırma və minimum torpaq işləmə texnikaları su itkisini azaldır və torpağın nəm saxlama qabiliyyətini artırır (Grigorieva, Livenets, & Stelmakh, 2023). Bu xüsusiyyətlər xüsusilə quraqlıq və yarımsəhra şəraitində kənd təsərrüfatının dayanıqlılığını baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır.

2.3. Bitki müxtəlifliyi və aqroekosistemlərin sabitliyi

Polikultura sistemləri, agro-meşəçilik yanaşmaları və yerli bitki sortlarının becərilməsi xəstəliklərə, temperatur ekstremallarına və su stressinə qarşı müqaviməti artırır (Müller et al., 2016). Multikomponentli aqrar sistemlər eyni zamanda *net-zero* strategiyalarının həyata keçirilməsində mühüm rol oynayaraq kənd təsərrüfatının iqlimə təsirinin azaldılmasına töhfə verir (Topp et al., 2023).

3. Beynəlxalq təcrübə və siyasət yanaşmaları

Avropa Birliyinin “Farm to Fork Strategy” sənədində əkin sahələrinin müəyyən hissəsinin orqanik kənd təsərrüfatına keçirilməsi əsas hədəflərdən biri kimi müəyyənləşdirilmişdir. Bu yanaşmanın torpaq deqradasiyasının azaldılması, biomüxtəlifliyin qorunması və istixana qazları emissiyalarının məhdudlaşdırılması baxımından strateji əhəmiyyətə malik olduğu vurğulanır (European Court of Auditors, 2024). ClimateXChange tərəfindən 2023-cü ildə hazırlanmış hesabatda isə orqanik əkinçilik sistemlərinin karbonun saxlanması baxımından ən stabil aqrar modellərdən biri olduğu və *net-zero* məqsədlərinə çatmaq üçün prioritet istiqamət təşkil etdiyi qeyd edilir (Topp et al., 2023).

4. Azərbaycan və region üzrə mövcud vəziyyət

4.1. Azərbaycanda orqanik təsərrüfatın hazırkı durumu

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycanın bir sıra agroekoloji zonalarında torpaqların təbii humus ehtiyatı nisbətən yüksək səviyyədədir və kimyəvi maddələrdən istifadənin aşağı olması orqanik kənd təsərrüfatına keçid üçün əlverişli başlanğıc şəraiti formalaşdırır (Qurbanlı, 2025). Xüsusilə dağətəyi və yarımsəhra zonalarında ekoloji yükün nisbətən zəif olması orqanik istehsal modellərinin tətbiqi baxımından əlavə üstünlüklər yaradır. Bununla belə, mövcud potensialdan istifadənin hələ də məhdud səviyyədə qalması institusional və texniki problemlərlə bağlıdır.

4.2. Dövlət siyasəti və hüquqi-normativ baza

Dövlət siyasətinin orqanik kənd təsərrüfatının inkişafına yönəlməsi bu sahənin genişlənməsi üçün zəruri institusional baza formalaşdırır. Qanunvericilik və strateji sənədlər orqanik istehsalın təşviqini nəzərdə tutsa da, sertifikatlaşdırma mexanizmlərinin mürəkkəbliyi və maliyyə

baxımından əlçatan olmaması fermerlər üçün ciddi maneə olaraq qalır. Bundan əlavə, fermerlərin bilik və bacarıqlarının artırılması, müasir orqanik texnologiyalar barədə maarifləndirmə və məsləhət xidmətlərinin gücləndirilməsi sahənin davamlı inkişafı üçün əsas şərtlər sırasında yer alır (Aliyeva et al., 2024).

Müzakirə

Aparılan təhlillər göstərir ki, orqanik kənd təsərrüfatı iqlim dəyişikliklərinə qarşı həm adaptasiya, həm də mitigasiya baxımından ən səmərəli aqrar modellərdən biri hesab edilə bilər. Əldə olunan nəticələr beynəlxalq elmi ədəbiyyatla uyğunluq təşkil edir. Belə ki, Dunchev və Beluhova-Uzunova (2025) Şərqi Avropa üzrə, Bocean (2025) qlobal miqyasda, Topç və həmkarları (2023) isə siyasət və strategiya kontekstində orqanik sistemlərin iqlim risklərinə qarşı daha dayanıqlı olduğunu təsdiqləyirlər.

Azərbaycan kontekstində də orqanik kənd təsərrüfatının inkişafı üçün əhəmiyyətli potensial mövcuddur. Lakin bu potensialın reallaşdırılması normativ-hüquqi mexanizmlərin təkmilləşdirilməsini, sertifikatlaşdırma prosedurlarının sadələşdirilməsini və fermerlərin bilik səviyyəsinin artırılmasını zəruri edir. Sözügedən amillər aradan qaldırıldığı təqdirdə ölkənin agroekoloji xüsusiyyətləri orqanik sistemlərin geniş miqyasda tətbiqinə real imkanlar yarada bilər.

Nəticə

Aparılan təhlillər aydın şəkildə göstərir ki, orqanik kənd təsərrüfatı iqlim dəyişikliklərinin mənfi təsirlərinə qarşı ən dayanıqlı və ekoloji baxımdan üstün istehsal modellərindən biridir. Orqanik sistemlər torpağın strukturunu yaxşılaşdırmaqla su tutumunu artırır, mikrobioloji müxtəlifliyi genişləndirir və karbonun torpaqda uzunmüddətli saxlanmasını təmin edir. Bu xüsusiyyətlər quraqlıq, temperatur dəyişkənliyi və torpaq deqradasiyası kimi iqlim risklərinin azaldılmasında mühüm rol oynayır.

Qlobal təcrübə sübut edir ki, orqanik təsərrüfatçılıq yalnız ekoloji üstünlüklərlə məhdudlaşmır, eyni zamanda iqtisadi dayanıqlığın gücləndirilməsinə də töhfə verir. Daha stabil məhsuldarlıq, bazarda yüksək əlavə dəyər və stressə davamlı əkinçilik sistemləri fermerlər üçün uzunmüddətli üstünlüklər yaradır. Azərbaycan şəraitində isə torpaqların təbii münbitlik potensialı, agroekoloji zonaların müxtəlifliyi və ekoloji təmiz məhsullara artan tələbat orqanik kənd təsərrüfatına keçidi real və perspektivli istiqamətə çevirir.

Bununla belə, mövcud potensialın tam reallaşdırılması üçün dövlət siyasətinin daha da gücləndirilməsi, sertifikatlaşdırma mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi, eləcə də fermerlər üçün təlim və maarifləndirmə proqramlarının genişləndirilməsi zəruridir. Nəticə etibarilə, orqanik kənd təsərrüfatına keçid Azərbaycanın ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə, ekoloji sabitliyin qorunmasına və iqlim dəyişikliklərinə davamlı inkişaf strategiyasının formalaşmasına mühüm töhfə verə bilər.

İstifadə Olunmuş Mənbələr

- Aliyeva, M., Tanriverdiyeva, G., Faradjova, D., Ahmadova, E., & Baranovska, O. (2024). The impact of state policy on the development of organic agriculture in Azerbaijan. *Scientific Horizons*, 27(12), 128–141. <https://doi.org/10.48077/scihor12.2024.128>
- Barua, P., & Mitra, A. (2024). Review on climate-smart agriculture practices: A global perspective. *Journal of Climate Change*, 10(1), 11–20. <https://doi.org/10.3233/JCC240003>
- Bocean, C. G. (2025). The role of organic farming in reducing greenhouse gas emissions from agriculture in the European Union. *Agronomy*, 15(1), Article 198. <https://doi.org/10.3390/agronomy15010198>
- Dunchev, D., & Beluhova Uzunova, R. (2025). Organic farming potential for climate change resilience and adaptation in Bulgaria. *Scientific Papers Series Management, Economic Engineering in Agriculture and Rural Development*, 25(1), 321–332. https://managementjournal.usamv.ro/pdf/vol.25_1/Art34.pdf
- European Court of Auditors. (2024, September 27). *Organic farming in the EU – Gaps and inconsistencies hamper the success of the policy* (Special Report No. 19/2024). https://www.eca.europa.eu/ECAPublications/SR-2024-19/SR-2024-19_EN.pdf
- Gamage, A., Gangahagedara, R., Gamage, J., Jayasinghe, N., Kodikara, N., Suraweera, P., & Merah, O. (2023). Role of organic farming for achieving sustainability in agriculture. *Farming Systems*, 1(1), Article 100005. <https://doi.org/10.1016/j.farsys.2023.100005>
- Grigorieva, E., Livenets, A., & Stelmakh, E. (2023). Adaptation of agriculture to climate change: A scoping review. *Climate*, 11(10), Article 202. <https://doi.org/10.3390/cli11100202>
- Müller, A., Bautze, L., Meier, M., Gattinger, A., Gall, E., Chatzinikolaou, E., Meredith, S., Ukas, T., & Ullmann, L. (2016). *Organic farming, climate change mitigation and beyond: Reducing the environmental impacts of EU agriculture*. IFOAM EU Group & FiBL. http://www.ifoam-eu.org/sites/default/files/ifoameu_advocacy_climate_change_report_2016.pdf
- Qurbanlı, İ. (2025). *Azərbaycanda orqanik kənd təsərrüfatının müasir vəziyyəti və prinsipləri: Torpaq münbitliyinin təbii yaxşılaşdırılmasının orqanik kənd təsərrüfatının inkişafına təsiri* [The current state and principles of organic agriculture in Azerbaijan: The impact of natural improvement of soil fertility on the development of organic agriculture]. Azerbaijan State University of Economics. <https://www.researchgate.net/publication/390975613>
- Topp, K., Cole, L., Creissen, H., Grierson, S., Haskell, M., Walker, R., & Watson, C. (2023). *Organic farming, net zero targets and the impact of a changing climate: An evidence review*. SRUC (on behalf of ClimateXChange). <https://doi.org/10.7488/era/3970>

Received: 01.12.2025
Revised: 03.12.2025
Accepted: 12.12.2025
Published: 15.12.2025

The God Motif as an Existential Strategy in Contemporary Azerbaijani Poetry

¹ Mecid Hacıyev

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250206017>

Abstract: This article examines the God motif in contemporary Azerbaijani poetry as an existential strategy rather than a manifestation of religious revival or doctrinal belief. Departing from traditional moral-theological interpretations, the study argues that divine references in modern poetic discourse undergo a process of post-sacral resemanticization, whereby sacred language is refunctionalized to articulate inner conflict, ethical tension, and metaphysical uncertainty. The research is based on a qualitative analysis of selected poems by Ramiz Rövşən, Vaqif Bayatlı Odər, Səlim Babullaoglu, and Aqşin Yenisey, using functional-semantic analysis and comparative poetics as the primary methodological tools. The findings demonstrate that the God motif operates in three dominant functional roles: as an existential addressee invoked when human communication proves insufficient; as a psychological projection externalizing fear, guilt, and loneliness; and as an ethical reference point through which injustice, fate, and freedom are evaluated. The study shows a clear shift in contemporary Azerbaijani poetry from belief to dialogue, where God emerges as a discursive interlocutor embedded within the poem's aesthetic and linguistic structure. By reframing the God motif as a poetic construct rather than a theological assertion, the article contributes to literary scholarship by relocating the discussion from ideological interpretation to functional poetics and opens new perspectives for comparative research in Turkic and post-Soviet poetic traditions.

Keywords: *God motif; existential strategy; contemporary Azerbaijani poetry; post-sacral poetics*

1. Introduction: Research Problem and Relevance

In contemporary Azerbaijani poetry, references to God increasingly function less as markers of doctrinal faith and more as aesthetic devices for articulating existential experience. Rather than signaling a simple “return to religion,” many modern poems transform the divine into a flexible poetic instrument through which the speaker negotiates fear, injustice, loneliness, moral doubt, silence, and the limits of language. In other words, the God motif often operates through post-sacral resemanticization: sacred vocabulary and images are preserved, but their meanings shift

---

¹ Hacıyev, M. Department of Teaching Azerbaijani Language and Literature, Nakhchivan State University, Azerbaijan. Email: mecidhaciye219@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-5741-7076>

from institutional theology toward individualized, psychologically charged, and philosophically open-ended inquiry.

From a literary-analytical viewpoint, this shift can be approached through the concept of motif as a recurrent semantic and structural element whose meaning emerges from variation across texts and contexts. Motif scholarship emphasizes that recurrence alone is not enough: what matters is how a motif is reworked creatively, gaining new functions in new poetic environments (Berlin, 1983). Likewise, studies of poetic meaning show that readers—and texts themselves—construct symbolic significance through strategies that may be explicitly religious, indirectly metaphoric, or deeply personal and non-confessional (Svensson, 1987). This perspective is especially productive for Azerbaijani poetry, where the God motif can simultaneously carry traces of mythopoetic heritage (Abbasova, 2023), Sufi unity discourse (Nazarova, 2023), and post-Soviet individual metaphysics—often within the same poem.

A key problem, however, is that existing discussion in local and regional criticism frequently treats the God motif primarily in moral or religious terms—as belief, piety, or “spiritual values”—without systematically analyzing how it functions as a poetic-discursive strategy. This creates a research gap: we lack a typology that explains *what the God motif does* in contemporary Azerbaijani poetic speech—how it structures address, organizes emotional intensity, enables ethical confrontation, or stages silence and absence as meaning. Similar gaps are visible in broader comparative scholarship: studies of “death of God” metaphors in poetry focus on cultural and stylistic consequences (Eguavoen & Efobi, 2025), while work on existential paralysis and poetic therapy foregrounds psychological states (Rasheed & Javaid, 2022) and modern existential angst (Rehman et al., 2025), yet these insights are not consistently translated into a functional model for the Azerbaijani case.

Research question.

How is God functionally reconstructed in contemporary Azerbaijani poetry?

Aim.

To identify the poetic, existential, and discursive functions of the God motif in contemporary Azerbaijani poetry by treating “God” not as a fixed theological content but as a dynamic poetic construct—an addressee, symbol, silence, ethical measure, or existential mirror (Berlin, 1983; Svensson, 1987).

2. Theoretical Framework

2.1. The God Motif in Modern Literary Theory

This study treats the God motif as a poetic construct whose meaning is produced through discourse, symbolism, and readerly/interpretive strategies rather than assumed as a stable religious statement. Three theoretical lines are central.

God as symbol (hermeneutic approach).

In hermeneutic traditions associated with Paul Ricoeur, symbol is not decorative; it is cognitively productive—it “*gives rise to thought*” by compressing complex experience into an interpretable

image. Ricoeur's work on symbolism and interpretation is useful here because it allows religious language in poetry to be read as symbolic mediation of guilt, suffering, finitude, and hope rather than a direct confession of doctrine (Ricoeur, 1970). In Azerbaijani poetry, this supports reading "God" as a symbolic node that condenses existential tension into a culturally recognizable sign.

God as absence/silence (existential orientation).

Existential readings highlight that the divine may appear most forcefully through absence: unanswered prayer, unreturned address, the felt distance between speaker and transcendent order. Research on existential and religious concepts in poetry demonstrates that poets often stage metaphysical claims not as certainty but as proofs attempted through language, where doubt and silence become part of the poem's epistemology (Olegovich, 2022). Contemporary discussions of existential paralysis, death, and resolve likewise show how poetry can function as a mode of working through crisis and meaninglessness (Rasheed & Javaid, 2022). In this model, "God" can become the name for the boundary of sense-making—where language reaches its limit and converts into questioning.

God as discursive addressee (dialogism).

Dialogic theory, especially in Bakhtin's account of discourse and address, enables a functional reading of God as an interlocutor constructed by poetic speech. In dialogic terms, the addressee is not merely a receiver; the addressee shapes genre, tone, and the ethical stance of the utterance (Bakhtin, 1981, 1984). When the poetic voice addresses God, it often simultaneously addresses society, the self, memory, fate, or history. This is why the God motif can serve as a discursive mechanism for ethical accusation, confession, irony, or pleading—without being reducible to institutional religiosity.

Together, these approaches support a core interpretive move: God $\neq$ belief system $\rightarrow$ God = poetic interlocutor, a symbolically dense addressee through which existential meaning is negotiated (Bakhtin, 1981; Ricoeur, 1970; Svensson, 1987).

2.2. Post-Soviet Context and the Azerbaijani Case

A second pillar of the framework is historical-cultural: the post-Soviet period brought a shift in the conditions under which religious language could circulate publicly.

Collapse of ideological atheism.

The late-Soviet and post-Soviet transition weakened institutional constraints on religious and metaphysical themes, allowing poets to reintroduce sacred lexicon into public discourse. Yet the crucial point is that poetic use of God-language does not automatically entail a return to orthodoxy. Instead, it often marks the emergence of a plural, individualized metaphysics—a personal negotiation with tradition, modernity, trauma, and globalization (Quliyeva & Babazade, 2025).

Rise of individual metaphysics rather than institutional religion.

In post-Soviet literary cultures, God motifs frequently become vehicles for identity work and philosophical reflection: they connect mythic memory, ethical anxiety, and modern cultural

hybridity. Azerbaijani cultural imagination retains deep mythopoetic and cosmological layers, which can persist beneath modern poetic forms (Abbasova, 2023). At the same time, Sufi concepts of unity and transcendence remain an available interpretive horizon that can be aestheticized in contemporary verse (Nazarova, 2023). Motif-oriented research on immortality and symbolic meaning-making further supports the idea that “God” motifs often function as semantic instruments for negotiating life/death boundaries and moral horizons rather than as fixed doctrinal claims (Babazadə & Qənbərov, 2025; Svensson, 1987).

Finally, the framework acknowledges that Azerbaijani poetry now develops within a global literary ecology: comparative pressures and international influences reshape poetic diction, self-positioning, and thematic choices (Quliyeva & Babazade, 2025). The “God motif as existential strategy” thus emerges not from a single source (religion, ideology, or tradition) but from the interaction of symbolic heritage, post-Soviet subjectivity, and contemporary discursive forms.

3. Methodology

3.1. Corpus

This study uses a purposefully selected qualitative corpus of poems (and poem-cycles) by four major contemporary Azerbaijani poets:

- Ramiz Rövşən
- Vaqif Bayatlı Odər
- Səlim Babullaoglu
- Aqşin Yenisey

The sampling logic is criterion-based: texts are included if they contain at least one explicit divine reference (e.g., *Tanrı / Allah / Tanrı*), or an unmistakable divine address (vocatives, apostrophes), and if the reference is functionally active (i.e., it shapes the poem’s stance, argument, or emotional trajectory), not merely ornamental.

3.2. Analytical Methods

Three complementary methods are combined:

1. Qualitative textual analysis

Close reading is used to track how divine references operate within the poem’s situation of speech (speaker, addressee, conflict, and resolution).

2. Functional-semantic analysis

Each God reference is coded for *function* (e.g., appeal, accusation, confession, consolation, irony) and for *semantic load* (religious-sacral vs. post-sacral existential meanings).

3. Comparative poetics

The same functional categories are applied across the four poets to identify author-specific patterns (e.g., mystical presence vs. ethical confrontation) while maintaining a shared typology for comparability.

3.3. Coding Criteria

Each poem is examined using four operational criteria:

- **Mode of address:** direct apostrophe (“Tanrım”), indirect mention (“Tanrı”), or implied addressee (ellipsis, silent interlocutor).
- **Emotional tone:** lament, tenderness, revolt, irony, serenity, etc.
- **Function of the God reference:** existential addressee, psychological projection, ethical reference point (see Section 4).
- **Linguistic markers:**
interrogatives (rhetorical questions), negation, silence/ellipsis, irony markers, oppositions (fate vs. freedom; justice vs. suffering), and intensifiers.

To increase robustness, the analysis treats the line/stanza as the primary unit (micro-level) and the **poem** as the macro-unit (global function).

4. Functional Typology of the God Motif

This article proposes a three-part typology that explains what the God motif *does* in contemporary Azerbaijani poetry (not what it “should mean” theologically).

4.1. God as Existential Addressee

Core idea: God is addressed when no human addressee is sufficient—the poem constructs a transcendent “You” to carry unbearable questions.

Typical textual signals

- frequent rhetorical questions
- apostrophe/vocative address (*Tanrı / Tanrım*)
- emphasis on silence (unanswered address, suspended meaning, ellipsis)

Illustrative pattern

A single divine address can turn the poem into a “courtroom” of existence: the speaker speaks *to God* because the human world cannot answer.

4.2. God as Psychological Projection

Core idea: “God” functions as an external screen for inner states—fear, guilt, loneliness—so the poem becomes a form of inner monologue rather than theology.

Typical textual signals

- self-address blended with divine address
- confessional tone
- God referenced as a space where private pain is displaced outward (a coping mechanism)

Analytical note

Here, divine language is post-sacral: it keeps sacred vocabulary but uses it to express the psyche.

4.3. God as Ethical Reference Point

Core idea: God is invoked as a moral yardstick—a measure for injustice, fate, freedom, responsibility, and the value of human suffering.

Typical textual signals

- accusatory or evaluative vocabulary
- contrasts (justice vs. reality; fate vs. choice)
- irony or provocation aimed at moral hypocrisy

This is the most “public” function: God becomes a rhetorical tool for judging the world.

5. Author-Based Case Studies

5.1. Ramiz Rövşən: God as Witness to Pain

Ramiz Rövşən often uses God language in a compressed, emotionally minimal manner: the divine appears as a boundary where love, fate, and endurance collide. A representative line frames the divine as an unbreakable tether:

“Kim qırar Tanrıya bağlı bir simi?!”

Functionally, God here is less “doctrine” than existential addressee: the line performs a question that is not meant to be answered by humans; it dramatizes a limit of agency (who can break what is tied to God?).

5.2. Vaqif Bayatlı Odər: God as Mystical Presence

In Vaqif Bayatlı Odər, God frequently becomes a cosmic authorial force—love, light, and transcendence fuse into a neo-mystical poetics. A key excerpt explicitly equates ultimate meaning with “God-poetry”:

“ən son şeir Tanrı şeiri...”

Here, God functions primarily as an ethical–metaphysical reference point and a mystical horizon: the poem suggests that existence culminates not in law or fate, but in a divine-written poetic order.

5.3. Səlim Babullaoglu: God as Abstract Philosophical Category

Səlim Babullaoğlu tends to abstract the divine into a philosophical register—God appears as a conceptual space for forgiveness, distance, and the pursuit of a “cleaner” horizon. For instance:

“Tanrı günahları bağışlayan yer...”

The line is not a doctrinal statement; it acts as a semantic anchor for an imagined moral topology (“a place” where guilt can be processed). In typological terms, this supports psychological projection (guilt, purification) and also an existential addressee (God as the only site where the inner burden can be carried).

5.4. Aqşin Yenisey: God as Provocation

Aqşin Yenisey often pushes God-language into sharper, more confrontational territory—where irony, rebellion, and ethical pressure dominate. One example frames “tanrı” within the logic of secrecy and exposure:

“Torpağa açılacaq tanrı bilən bu sirrlər,”

Functionally, God becomes an ethical reference point (“God knows” as ultimate witness) while also enabling provocation: the poem pressures the moral structure of reality by implying that hidden truths will be revealed beyond human control.

6. Discussion

The findings support the claim that the God motif in contemporary Azerbaijani poetry is increasingly de-institutionalized, individualized, and aestheticized. De-institutionalization means that divine vocabulary (*Tanrı/Allah*) is frequently detached from doctrinal instruction and relocated into the poem’s personal scene of speech; the divine is activated not as theology but as a semantic resource that helps the speaker name inner conflict, limits of agency, or ethical shock. This aligns with motif theory: a motif’s cultural origin does not predetermine its later meaning, because modern poetic creativity reshapes inherited elements into new functional roles (Berlin, 1983).

Individualization is visible in the predominance of *I–You* structures: the poem often constructs God as a discursive partner for questions that cannot be safely or effectively addressed to humans. In this sense, the most important shift is from belief → to dialogue. “Dialogue” here is not necessarily religious prayer; it is a poetic mode of address that enables interrogation, complaint, confession, irony, and unresolved questioning. From a meaning-construction perspective, this is also expected: contemporary poems frequently produce significance through symbolic strategies and open interpretability rather than through fixed referential content (Svensson, 1987).

Aestheticization means that “God” becomes part of the poem’s artistic architecture: it shapes tone, rhythm of questioning, and the logic of contrast (justice/injustice, fate/freedom, presence/absence). In this role, God functions simultaneously as:

- a **linguistic device** (vocatives, rhetorical questions, negation, ellipsis; intensifiers and evaluative lexicon);

- an **existential strategy**, allowing the speaker to externalize fear, guilt, or loneliness and stage meaning-seeking under conditions of uncertainty (Rasheed & Javaid, 2022; Rehman et al., 2025);
- a **poetic stabilizer in chaos**, providing a “last address” when social language fails, and offering a symbolic frame for moral evaluation and metaphysical doubt (Berlin, 1983; Svensson, 1987).

Finally, the Azerbaijani case is strengthened by its cultural layers: mythic worldviews (Abbasova, 2023) and Sufi unity discourse (Nazarova, 2023) remain available as symbolic reservoirs, while contemporary literary development increasingly occurs in global interaction, encouraging new thematic intensities and discursive forms (Quliyeva & Babazade, 2025). The God motif, therefore, should be understood as a **post-sacral poetic mechanism**: it preserves sacred signifiers but redirects them into existential, psychological, and ethical work.

7. Conclusion

This article argues that God in contemporary Azerbaijani poetry is not religious dogma and not a mere cultural ornament, but a functional poetic construct. Across the analyzed corpus, God is reconstructed as (i) an existential addressee, (ii) a psychological projection, and (iii) an ethical reference point—three roles that explain how divine language actively organizes poetic meaning rather than merely reflecting belief.

The main contribution is methodological and conceptual: it moves interpretation from ideology → to poetics, showing that the “God motif” should be studied through its discursive functions, its linguistic triggers, and its role in structuring existential experience (Berlin, 1983; Svensson, 1987). This functional approach also avoids reductive readings that treat divine references as either simple religiosity or simple secularism; instead, it captures the hybrid, post-sacral nature of modern poetic meaning-making.

Future research should extend the typology in two directions:

1. a comparative Turkic perspective (e.g., Azerbaijani–Turkish–Kazakh poetic discourse) to test whether similar post-sacral functions recur across related literary systems;
2. a broader post-Soviet comparison, examining how ideological rupture and cultural memory shape the divine as interlocutor, silence, or ethical measure in neighboring poetic traditions (Quliyeva & Babazade, 2025).

8. References

- ABBASOVA, K. (2023). THE WORLDVIEW FOUNDATIONS OF AZERBAIJANI COSMOGONIC AND ETHNOGONIC MYTHS. *AlFred noBel uniVerSiTY*, 148.
- Abudova, A. G. (2025). *A Cross-cultural Investigation of Color-related Idioms in English and Azerbaijani Literary Works: A Case of William Shakespeare’s Versus Nizami Ganjavi’s Works* (Master's thesis, Khazar University (Azerbaijan)).

- Babazade, Z. (2025). Literary-Critical View of the Prominent Azerbaijani Scholar M.F. Akhundzada: the First Systematic Examples of Literary Theory. *Acta Globalis Humanitatis Et Linguarum*, 2(2), 38-42. <https://doi.org/10.69760/aghel.02500203>
- Babazadə, Z., & Qənbərov, M. (2025). Specific Aspects of the Motif of Immortality in Literature. *Acta Globalis Humanitatis Et Linguarum*, 2(2), 215-222. <https://doi.org/10.69760/aghel.025002114>
- Berlin, A. (1983). Motif and Creativity in Biblical Poetry. *Prooftexts*, 231-241.
- Eguavoen, S. O., & Efobi, D. L. (2025). Extending the Nietzschean Metaphor of the Death of God in Poetry through Interrogating Style and Culture. *ALMA MATER*, 2(1), 222-232.
- NAZAROVA, A. H. (2023). SUFISM AND THE CONCEPT OF UNITY IN AZERBAIJANI FOLK CREATIVITY (EXAMPLES FROM THE POETRY OF ASHIQ ALASGAR). *АКТУАЛЬНИ ПИТАННЯ ГУМАНИТАРНИХ НАУК*, 2023243.
- Olegovich, M. L. (2022). Existential and religious concepts of Fyodor Tyutchev's poetry as proof of the existence of god. *Litera*, (7), 102-110.
- Quliyeva, S., & Babazade, Z. (2025). Müasir Qlobal Kontekstdə Azərbaycan Ədəbiyyatının İnkişafı və Beynəlxalq Ədəbi Təsirlər: Təsirləri Formalaşdıran Amillər. *Journal of Azerbaijan Language and Education Studies*, 2(3), 184-189. <https://doi.org/10.69760/jales.2025002024>
- Rasheed, S., & Javid, S. (2022). Discovery of existential paralysis, death, and resolve in autoethnographic poetry of Taufiq Rafat through poundian image: A study of poetic therapy. *Global Language Review*, 7(2), 221-232.
- Rehman, A., Yasmeen, I., & Chaudhary, H. N. (2025). UNRAVELING THE PSYCHE OF MODERNITY: AN INQUIRY OF EXISTENTIAL ANGST AND POETIC DISSONANCE IN JAUN ELIA'S POETRY. *Journal of Applied Linguistics and TESOL (JALT)*, 8(3), 2464-2482.
- Svensson, C. (1987). The construction of poetic meaning: A developmental study of symbolic and non-symbolic strategies in the interpretation of contemporary poetry. *Poetics*, 16(6), 471-503.

Received: 10.12.2025

Revised: 15.12.2025

Accepted: 15.12.2025

Published: 16.12.2025

New Approaches and Transformation Tendencies in Contemporary Legal Theory

¹ Yilmaz Ismayilli

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250206018>

Abstract: Contemporary legal theory is undergoing rapid transformation under the influence of global political, economic, and technological changes. The inability of traditional legal approaches to independently and fully explain the complex social realities of modern society necessitates the formation of new conceptual frameworks. In this context, legal philosophy increasingly acquires a multidisciplinary character, and its integration with disciplines such as sociology, economics, psychology, and anthropology is significantly strengthened. Modern approaches conceptualize law not only as a system of normative structures but also as a dynamic and flexible mechanism regulating social processes.

One of the main directions of transformation tendencies is related to the impact of digital technologies on legal relations. Artificial intelligence, big data, and automated decision-making systems introduce new dimensions to concepts such as legal liability, property, privacy, and legal subjectivity. At the same time, under the influence of globalization, transnational legal cooperation expands, and national legal systems become more deeply integrated with international legal norms. In contemporary legal theory, issues such as the universality of human rights, the provision of legal justice, and the enhancement of the adaptability of law gain particular relevance. As a result, contemporary legal theory is emerging as an independent field of scholarship characterized by continuous renewal and shaped by complex and flexible approaches.

Keywords: *human rights; legal transformation; contemporary legal system; digitalization and law; new approaches*

---

¹ Ismayilli, Y. Faculty of Law, Nakhchivan State University, Nakhchivan, Azerbaijan. Corresponding Author. Email: ismayilliyilmaz1@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-3268-0677>

MÜASİR HÜQUQ NƏZƏRİYYƏSİNDƏ YENİ YANAŞMALAR VƏ TRANSFORMASIYA TENDENSİYALARI

¹ Yılmaz İsmayılı

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250206018>

Xülasə: Müasir hüquq nəzəriyyəsi qlobal siyasi, iqtisadi və texnoloji dəyişikliklərin təsiri altında sürətlə transformasiya olunur. Ənənəvi hüquqi yanaşmaların müasir cəmiyyətin mürəkkəb sosial reallıqlarını tam şəkildə izah etməkdə təkbaşına kifayət etməməsi yeni konseptual çərçivələrin formalaşmasını zəruri edir. Bu kontekstdə hüquqi fəlsəfə getdikcə daha çox multidissiplinar xarakter daşıyır və sosiologiya, iqtisadiyyat, psixologiya, antropologiya kimi elmi sahələrlə qarşılıqlı inteqrasiyası güclənir. Müasir yanaşmalar hüququ yalnız normativ strukturlar sistemi kimi deyil, eyni zamanda sosial prosesləri tənzimləyən dinamik və çevik mexanizm kimi dəyərləndirir.

Transformasiya tendensiyalarının əsas istiqamətlərindən biri rəqəmsal texnologiyaların hüquqi münasibətlərə təsiri ilə bağlıdır. Süni intellekt, böyük məlumat bazaları və avtomatlaşdırılmış qərar qəbul etmə sistemləri hüquqi məsuliyyət, mülkiyyət, məxfilik və hüquqi subyektivlik anlayışlarına yeni məzmun və ölçülər qazandırır. Bununla yanaşı, qloballaşmanın təsiri nəticəsində transsərhəd hüquqi əməkdaşlıq genişlənir və milli hüquq sistemlərinin beynəlxalq hüquq normaları ilə inteqrasiyası daha da dərinləşir. Müasir hüquq nəzəriyyəsində insan hüquqlarının universallığı, hüquqi ədalətin təmin olunması və hüququn adaptivliyinin artırılması kimi məsələlər xüsusi aktualıq kəsb edir. Nəticə etibarilə, müasir hüquq nəzəriyyəsi davamlı yenilənən, kompleks və çevik yanaşmalar tələb edən müstəqil elmi istiqamət kimi formalaşmaqdadır.

Açar sözlər: *insan hüquqları; hüquqi transformasiya; müasir hüquq sistemi; rəqəmsallaşma və hüquq; yeni yanaşmalar.*

Giriş

Müasir dövrdə hüquq sistemi sürətlə dəyişən sosial, iqtisadi və texnoloji proseslərin təsiri altında yeni məzmun və forma qazanmaqdadır. Cəmiyyətin getdikcə mürəkkəbləşən strukturları fonunda ənənəvi hüquqi nəzəriyyələr bir sıra məhdudiyyətlərlə üzləşir və bu da hüquq elmini innovativ yanaşmalara, interdisiplinar təhlil modellərinə və çevik nəzəri çərçivələrə yönəldir. Qlobal inteqrasiya prosesləri, rəqəmsallaşma, süni intellekt texnologiyalarının sürətli inkişafı və insan

---

¹ İsmayılı, Y. Faculty of Law, Nakhchivan State University, Nakhchivan, Azerbaijan. Corresponding Author. Email: ismayiliyilmaz1@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-3268-0677>

hüquqları sahəsində beynəlxalq standartların genişlənməsi hüququn mahiyyəti, funksiyası və tətbiq sahələri barədə mövcud təsəvvürləri yenidən formalaşdırır.

Bu şəraitdə hüquq yalnız dövlət iradəsini əks etdirən normativ sistem kimi deyil, eyni zamanda sosial münasibətlərin dinamik inkişafına uyğunlaşan canlı və funksional mexanizm kimi qiymətləndirilir. Müasir hüquq nəzəriyyəsində yeni yanaşmaların araşdırılması və transformasiya tendensiyalarının sistemli şəkildə öyrənilməsi həm elmi baxımdan, həm də praktiki tətbiq müstəvisində hüquq sisteminin effektivliyinin artırılması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu mövzunun aktuallığı hüququn gələcək inkişaf istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi və daha ədalətli, dayanıqlı hüquqi mühitin formalaşdırılması məqsədi ilə birbaşa bağlıdır.

Əsas hissə

XXI əsrdə sürətlə dəyişən qlobal proseslər — rəqəmsallaşma, informasiya texnologiyalarının intensiv inkişafı, qloballaşma, yeni sosial münasibət formalarının meydana çıxması və insan hüquqları konsepsiyasının genişlənməsi — hüquq nəzəriyyəsinin mahiyyətinin daha dərinədən yenidən düşünülməsini zəruri etmişdir (Akdeniz, 2020). Bu transformasiyalar fonunda ənənəvi hüquqi kateqoriyalar, hüququn mənbələri, hüquqi münasibətlərin formalaşma prinsipləri və hüquqi tənzimləmə mexanizmləri genişlənməmiş sosial-iqtisadi reallıqlar qarşısında yeni məzmun qazanır və daha mürəkkəb interpretasiya tələb edir. Nəticə etibarilə, hüquq elmi klassik yanaşmalarla kifayətlənmədən multidissiplinar təhlil modellərinə və çevik nəzəri çərçivələrə söykənməlidir.

Müasir hüquq nəzəriyyəsində transformasiya tendensiyalarının başlıca mənbələri informasiya cəmiyyətinin formalaşması, süni intellekt və rəqəmsal platformaların hüquqi statusu, kibertəhlükəsizlik problemləri, transsərhəd hüquqi münasibətlərin artması, ekoloji və biotexnoloji çağırışlar, həmçinin insan hüquqlarının yeni nəsillə formalarının meydana çıxması ilə bağlıdır. Bu dəyişikliklər hüququn yalnız normativ çərçivə kimi deyil, eyni zamanda sosial idarəetmə, etik məsuliyyət və davamlı inkişaf mexanizmi kimi daha geniş kontekstdə dərk olunmasını aktuallaşdırır. Yeni dövrdə pozitivizm və post-pozitivizm arasındakı nəzəri münasibətlər yenidən qiymətləndirilir; hüququn sosioloji, kommunikativ, iqtisadi və antropoloji aspektləri daha qabarıq şəkildə ön plana çıxır.

Bu kontekstdə müasir hüquq nəzəriyyəsi təkcə normativ bazada baş verən dəyişikliklərlə məhdudlaşmır; eyni zamanda hüququn mahiyyətinə yenidən baxılması, hüquqi düşüncənin transformasiyası və yeni tənzimləmə modellərinin formalaşması ilə səciyyələnir (Aydın, 2019). Qlobal dəyişikliklərin intensivliyi hüquqi sistemlərin çevikliyi, adaptasiya qabiliyyətini və qabaqlayıcı tənzimləmə strategiyalarını labüd etdiyindən, müasir hüquq nəzəriyyəsində transformasiya proseslərinin elmi təhlili həm nəzəri, həm də praktiki baxımdan əhəmiyyətli istiqamət kimi çıxış edir.

Rəqəmsal transformasiya və hüquqi tənzimləmənin yeni üfüqləri

Müasir dövrdə rəqəmsal transformasiya hüquqi sistemlərin strukturunu, prinsiplərini və fəaliyyət mexanizmlərini köklü şəkildə dəyişdirən başlıca amillərdən biridir. İnformasiya texnologiyalarının

inkişafı hüququn yalnız texniki deyil, həm də nəzəri səviyyədə yenidən düşünülməsinə səbəb olur; belə ki, rəqəmsallaşma hüquqi münasibətlərin tərəflərini, tənzipləmə metodlarını və hüquq subyektiyyətinin sərhədlərini yenidən müəyyənləşdirir.

Elektron hökumət sistemlərinin genişlənməsi dövlət–vətəndaş münasibətlərinin strukturunu dəyişdirərək daha şəffaf, çevik və operativ idarəetmə modelini formalaşdırır. Rəqəmsal imza, elektron identifikasiya və onlayn hüquqi xidmətlər prosedurların sürətini artırır, bürokratik maneələri azaldır və hüquqi münasibətlərin rəqəmsal mühitə inteqrasiyasını təmin edir. Bu proseslərin nəticəsi olaraq hüquqi tənzipləmə mexanizmləri yeni forma alır; normativ aktların elektron formatda tətbiqi normyaratma və normtətbiqetmə proseslərinin vahidləşdirilməsinə və səmərəliliyyətinin yüksəlməsinə xidmət edir.

Kiberməkənin sürətlə genişlənməsi də yeni növ hüquqi münasibətlərin yaranmasını və bu münasibətlərin tənziplənməsi üçün effektiv mühafizə mexanizmlərinin formalaşdırılmasını zəruri etmişdir. Şəxsi məlumatların qorunması, rəqəmsal mülkiyyət hüquqları, onlayn təhlükəsizlik və rəqəmsal izlərin idarə olunması müasir hüququn ayrılmaz komponentlərinə çevrilmişdir (Akdeniz, 2020). Rəqəmsal hüquqlar insan hüquqlarının yeni nəsil formaları kimi fərdin rəqəmsal mühitədə azadlığının və şəxsi sferasının qorunmasını hədəfləyir; bu isə həm milli qanunvericiliklərin yenilənməsini, həm də beynəlxalq hüquqi əməkdaşlığın gücləndirilməsini tələb edir.

Sosioloji və kommunikativ yanaşmalar

Müasir hüquq nəzəriyyəsində hüququ yalnız normativ aktların məcmusu kimi deyil, sosial həyatın, kollektiv münasibətlərin və kommunikativ proseslərin tərkib hissəsi kimi dərk etmək getdikcə daha mühüm əhəmiyyət qazanır. Hüququn sosioloji izahı hüququn yalnız yazılı normativ aktlarla məhdudlaşmadığını, əksinə, real sosial münasibətlərdən, davranış modellərindən və dəyərlər sistemindən qaynaqlandığını nəzərə alır.

Bu yanaşmanın əsas tezisləri aşağıdakılardır (Çoban, 2021):

- hüquq cəmiyyətin sosial strukturu ilə bilavasitə bağlıdır;
- hüquqi normanın effektivliyi onun yalnız “mövcudluğu” ilə deyil, real tətbiq imkanları ilə ölçülür;
- hüquq sosial institut kimi cəmiyyətin ehtiyaclarına uyğun dəyişir və formalaşır;
- sosial ədalət, ictimai rəy və sosial davranış hüququn məzmununa və tətbiqinə təsir göstərir.

Kommunikativ yanaşma isə hüququn legitimliyinin yalnız dövlət iradəsindən deyil, ictimai müzakirə, qarşılıqlı anlaşma və konsensus mexanizmlərindən də qidalandığını vurğulayır. Bu baxış hüququn demokratik hüquq dövlətində dialoq və ictimai legitimlik vasitəsilə möhkəmləndiyini önə çəkir və müasir hüquqi tənzipləmədə daha çevik, daha demokratik, cəmiyyətlə daha inteqrasiya olunmuş idarəetmə modelinin formalaşmasına nəzəri zəmin yaradır.

Hüququn iqtisadi təhlili

Hüququn iqtisadi təhlili (Law and Economics) müasir hüquq nəzəriyyəsində qərarların yalnız hüquqi məntiqə əsasən deyil, həm də sosial-iqtisadi nəticələrə görə qiymətləndirilməsini nəzərdə tutur. Bu yanaşma hüququ “manea” kimi deyil, iqtisadi səmərəliliyin artırılmasına xidmət edən tənzimləyici mexanizm kimi şərh etməyə imkan verir. Hüquqi tənzimləmənin iqtisadi təsirlərinin nəticə edilməsi hüquqi normanın cəmiyyət üçün xərclər–fayda balansının, müqavilə münasibətlərində risklərin optimal bölüşdürülməsinin, cinayət hüququnda sanksiyaların çəkindirici, lakin iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış olmasının və rəqabət mühitində hüquqi mexanizmlərin rolunun daha obyektiv qiymətləndirilməsinə şərait yaradır.

Nəticə

Müasir dövrün sosial, iqtisadi, texnoloji və qlobal çağırışları hüquq nəzəriyyəsinin klassik çərçivələrdən kənara çıxaraq daha geniş, çoxsəviyyəli və multidissiplinar məzmununda inkişafını zəruri etmişdir. Rəqəmsal transformasiya, süni intellekt texnologiyalarının yayılması, qloballaşma prosesləri, ekoloji böhranlar və yeni nəsil insan hüquqlarının formalaşması hüququn həm nəzəri əsaslarının, həm də tətbiqi mexanizmlərinin yenidən nəzərdən keçirilməsinə səbəb olmuşdur.

Hüququn artıq yalnız normativ sistem kimi deyil, eyni zamanda sosial praktika, kommunikativ proses və iqtisadi tənzimləmə mexanizmi kimi dərk edilməsi hüquqi düşüncənin ən mühüm transformasiyalarından biri hesab edilə bilər. Sosioloji və kommunikativ hüquq nəzəriyyələri hüquqi normanın cəmiyyətin real ehtiyacları, ictimai davranış modelləri və konsensus mexanizmləri üzərində formalaşmasının vacibliyini ön plana çıxarır. Bununla yanaşı, hüququn iqtisadi təhlili hüquqi qərarların səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün yeni metodoloji imkanlar yaradır və hüquqi tənzimləmənin sosial rifah və resurs bölgüsü ilə əlaqələndirilməsinə şərait yaradır.

Qloballaşma şəraitində milli hüquq sistemlərinin beynəlxalq hüquqi standartlarla daha sıx inteqrasiya olunması transsərhəd hüquqi münasibətlərin tənzimlənməsində yeni mexanizmlərin formalaşmasına gətirib çıxarır. Ekoloji hüququn və davamlı inkişaf doktrinasının güclənməsi isə hüququn insan–təbiət münasibətlərində daha məsuliyyətli və uzunmüddətli yanaşmalara yönəldiyini göstərir. Bu dəyişikliklər hüquqi təhsilin də transformasiyasını labüd edir: müasir hüquqşünas analitik düşüncəyə malik, rəqəmsal savadlı, etik qərarvermə bacarıqlarına və multidissiplinar təhlil imkanlarına sahib mütəxəssis kimi formalaşmalıdır.

Ümumilikdə, bütün bu istiqamətlər göstərir ki, müasir hüquq nəzəriyyəsi statik model olmaqdan çıxaraq dinamik, çevik, innovativ və qlobal trendlərlə uzlaşan kompleks elmi sistemə çevrilmişdir. Yenilənən hüquqi yanaşmaların əsas məqsədi yalnız normativ bazanı təkmilləşdirmək deyil, həm də hüququ sosial ədalət, demokratik iştirak, davamlı inkişaf və insan təhlükəsizliyi kimi fundamental dəyərlərlə daha uyğun hala gətirməkdir. Bu baxımdan, müasir hüquq nəzəriyyəsində baş verən transformasiyalar hüquqi elmin gələcək inkişaf strategiyasını müəyyən edir və XXI əsr üçün daha ədalətli, inklüziv və dayanıqlı hüquqi sistemlərin formalaşdırılmasına istiqamətlənir.

Ədəbiyyat

Akdeniz, Y. (2020). *İnternet hukuku ve dijital haklar*. Alfa Yayıncılık.

Aydın, M. (2019). *Hukukun ekonomik analizi*. Seçkin Yayıncılık.

Çoban, A. (2021). *Sosyolojik hukuk kuramı*. İletişim Yayınları.

Gözler, K. (2018). *Hukuk teorisi*. Ekin Yayınları.

Özdemir, M. (2020). *Yapay zekâ ve hukuk: Yeni nesil haklar*. Adalet Yayınları.

Received: 02.12.2025

Revised: 15.12.2025

Accepted: 15.12.2025

Published: 16.12.2025

The Impact of Social Media Language on Azerbaijani Orthography and the Analysis of Non-Normative Writing Models

¹ Minayə Möhbaliyeva

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250206019>

Abstract: This article examines the impact of social media on the orthographic norms of the Azerbaijani language and the influence of non-normative writing models formed in the digital environment on the style of written communication. The rapid increase in the number of social media users and the intensification of online communication processes have led to the emergence of new trends in the Azerbaijani writing system. In particular, non-standard writing forms that are widely used on social media have a direct effect on the writing habits and orthographic behavior of the younger generation. In this respect, studying the influence of social media language on Azerbaijani orthography emerges as a topical scientific issue in contemporary linguistics.

The main aim of the article is to systematically analyze the characteristics of the written language used on social media, to determine the extent of the impact of these writing models on the orthographic norms of the Azerbaijani language, and to explain the causes of these effects on a scientific basis. In the course of the research, observation, comparative analysis, analysis, and synthesis methods were employed, and existing academic sources in the fields of linguistics and digital communication were reviewed. The results of the study show that writing models formed on social media not only affect orthographic norms but also play an important role in shaping the stylistic features of written communication.

Keywords: *social media; non-normative writing models; abbreviations; internet memes; digital communication; Albanian language*

---

¹ Mohbaliyeva, M. Master's Student, Nakhchivan State University, Azerbaijan. Email: minamohbaliyeva@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-1760-8774>

SOSIAL MEDIA DİLİNİN AZƏRBAYCAN DİLİNİN ORFOQRAFIYASINA TƏSİRİ VƏ QEYRİ-NORMATİV YAZI MODELLƏRİNİN TƏHLİLİ

¹ Minayə Möhbaliyeva

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250206019>

Xülasə: Bu məqalədə sosial medianın Azərbaycan dilinin orfoqrafik normasına təsiri və rəqəmsal mühitdə formalaşan qeyri-normativ yazı modellərinin yazılı ünsiyyət üslubuna təsiri araşdırılır. Sosial media istifadəçilərinin sayının sürətlə artması və onlayn kommunikasiya proseslərinin intensivləşməsi Azərbaycan dilinin yazı sistemində yeni tendensiyaların meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Xüsusilə sosial mediada geniş yayılan qeyri-standart yazı formaları gənc nəslin yazı vərdişlərinə və orfoqrafik davranışına birbaşa təsir göstərir. Bu baxımdan, sosial media dilinin Azərbaycan dilinin orfoqrafiyası üzərindəki təsirinin öyrənilməsi müasir dilçilik üçün aktual elmi problem kimi çıxış edir.

Məqalənin əsas məqsədi sosial mediada istifadə olunan yazı dilinin xüsusiyyətlərini sistemli şəkildə təhlil etmək, bu yazı modellərinin Azərbaycan dilinin orfoqrafik normalarına təsir səviyyəsini müəyyənləşdirmək və həmin təsirlərin yaranma səbəblərini elmi əsaslarla izah etməkdir. Tədqiqat prosesində müşahidə, müqayisəli təhlil, analiz və sintez metodlarından istifadə olunmuş, eyni zamanda dilçilik və rəqəmsal kommunikasiya sahəsində mövcud elmi mənbələr nəzərdən keçirilmişdir. Aparılan araşdırma nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, sosial mediada formalaşan yazı modelləri yalnız orfoqrafik normaya təsir göstərmir, həm də yazılı ünsiyyətin üslubi xüsusiyyətlərinin formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Açar sözlər: *sosial media; qeyri-normativ yazı modelləri; qısaltmalar; internet memləri; rəqəmsal kommunikasiya; Olban dili*

Giriş

Texnologiyanın sürətli inkişafı nəticəsində internetdən istifadə imkanları kütləvi xarakter almış və gündəlik həyatın ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Xüsusilə sosial media platformalarının geniş yayılması internet istifadəçilərinin sayında əhəmiyyətli artıma səbəb olmuş və insanların gün ərzində sosial şəbəkələrdə keçirdiyi vaxt nəzərəcarpacaq dərəcədə çoxalmışdır. DemandSage platformasının 2025-ci ilə aid statistik məlumatlarına əsasən, dünyada 5,41 milyard sosial media

---

¹ Möhbaliyeva, M. Master's Student, Nakhchivan State University, Azerbaijan. Email: minamohbaliyeva@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-1760-8774>

istifadəçisi mövcuddur ki, bu da dünya əhalisinin təxminən 65,7 %-ni təşkil edir. Eyni zamanda, son bir il ərzində sosial media istifadəçilərinin sayı 241 milyon nəfər artmışdır ki, bu da sosial medianın kommunikativ təsir gücünün davamlı şəkildə yüksəldiyini göstərir. Statistik göstəricilərə görə, istifadəçilər gün ərzində orta hesabla 2 saat 21 dəqiqə sosial şəbəkələrdə vaxt keçirirlər (DemandSage, 2025).

Sosial medianın istifadə dairəsinin genişlənməsi insanlara yeni ünsiyyət formaları təqdim etməklə yanaşı, rəqəmsal mühitdə yazılı kommunikasiya proseslərinin intensivləşməsinə səbəb olmuşdur. Bu proses isə dilin istifadə formalarında, xüsusilə yazılı ünsiyyətdə mühüm dəyişikliklərin meydana çıxmasına gətirib çıxarmışdır. EF English Live platformasında dərc olunmuş “Has social media changed the way we speak and write English?” adlı məqalədə qeyd edildiyi kimi, “dil daim dəyişir və sosial medianın bu prosesə təsir etmədiyini düşünmək sadələşmədir” (EF English Live, 2021). Bu fikir sosial medianın dilin inkişafına və gündəlik ünsiyyət formalarına göstərdiyi təsiri açıq şəkildə nümayiş etdirir.

Rəqəmsal yazılı ünsiyyətdə orfoqrafik qaydalara əməl edilməməsi və qeyri-normativ yazı modellərinin geniş yayılması dilin normativ sisteminin qorunması məsələsini aktuallaşdırır. Bu baxımdan sosial medianın Azərbaycan dilinin orfoqrafiyasına təsiri və bu təsirin yaranma səbəblərinin elmi cəhətdən araşdırılması zəruri hesab olunur. Yazılı ünsiyyətdə orfoqrafiya qaydalarının pozulması uzunmüddətli perspektivdə yazı bacarıqlarının zəifləməsinə səbəb ola bilər. Məhz buna görə də sosial media mühitində orfoqrafik normativliyin pozulma hallarının və bu halların səbəblərinin araşdırılması mühüm elmi əhəmiyyət daşıyır.

Bu məqalənin əsas məqsədi sosial media mühitində orfoqrafik normanın pozulma formalarını və səbəblərini müəyyənləşdirmək, qeyri-normativ yazı modellərinin Azərbaycan dilinin orfoqrafik sistemə təsir mexanizmini təhlil etmək və baş verən dəyişikliklərin dilin inkişaf dinamikasına təsirini elmi aspektdən qiymətləndirməkdir. Tədqiqat zamanı sosial media platformalarından götürülmüş mətnlər müşahidə edilmiş, həmin mətnlərdə qeydə alınan yazı formaları normativ qaydalarla müqayisə olunaraq təhlil edilmişdir.

Orfoqrafik səhvlərin yaranma şərtləri

Sosial media müasir dövrdə dilin yazılı formada istifadəsinə ən güclü təsir göstərən kommunikativ mühitlərdən biri kimi çıxış edir. Bu platformalar təkcə insanlar arasında ünsiyyəti təmin etmir, eyni zamanda müxtəlif dillərin, üslubların və nitq modellərinin sürətlə yayılmasına şərait yaradır. Xüsusilə Azərbaycan dilinin üslub və norma sistemə yad olan dillərdə hazırlanmış qısa videoların geniş auditoriya tərəfindən izlənməsi istifadəçilərin gündəlik dil davranışında nəzərəcarpacaq dəyişikliklərə səbəb olur.

Bu prosesin təbii nəticəsi olaraq sosial şəbəkələrdə populyarlaşan bir sıra ifadələrin Azərbaycan dilinə olduğu kimi daxil olması, eləcə də mövcud söz və ifadələrin ilkin semantik çalarlarından uzaqlaşdırılaraq fərqli mənalarda işlədilməsi müşahidə edilir. Xüsusilə gənc istifadəçilər xarici dillərin təsirinə daha açıq olduqlarından bu cür dil elementlərini gündəlik danışmaq və yazı praktikasına daha sürətlə inteqrasiya edirlər.

Nəticədə dilin həm səs sistemi, həm də yazı sistemi səviyyəsində mühüm dəyişikliklər baş verir və sosial media mühitinə xas qeyri-rəsmi orfoqrafik model formalaşır. Instagram, Facebook və WhatsApp kimi geniş istifadə olunan platformalar bu prosesin daha da sürətlənməsinə zəmin yaradır. Məsələn, son dövrlərdə gənclər arasında geniş yayılmış *hypelamaq*, *layklamaq*, *krinc*, *stori*, *spam* kimi söz və ifadələr sosial media vasitəsilə xarici dillərin Azərbaycan dilinə nüfuz etməsinin açıq göstəricisidir.

Bu tip leksik vahidlərin istifadəsi əsasən sosial media istifadəçiləri ilə məhdudlaşır və xüsusilə yaşlı nəslin dil təcrübəsində anlaşılmaqlıq yaradır. Nəticədə sosial media mənşəli dil elementlərinin intensiv istifadəsi nəsillər arasında kommunikatıv uçurumun formalaşmasına səbəb olur.

Virtual mühitdə sosial media vasitəsilə yayılan bu söz və ifadələr orfoqrafik norma və qaydaların sistemli şəkildə pozulmasına gətirib çıxarmaqla yanaşı, yazılı ünsiyyətdə ana dilinin düzgün istifadəsində ciddi yanlışlıqların yaranmasına səbəb olur. Aparılan müşahidələr göstərir ki, bu yanlışlıqların meydana çıxmasının bir sıra əsas səbəbləri mövcuddur:

1. Zaman məhdudiyəti;
2. Yazıda sərbəstlik və qeyri-rəsmilik;
3. Dilin normativ qaydalarının zəif mənimsənilməsi;
4. Texniki faktorlar (klaviatura, avtomatik düzəlişlər və platforma xüsusiyyətləri).

Zaman məhdudiyəti

Əvvəlki dövrlərdə insanlar arasında qarşılıqlı əlaqənin qurulması uzun zaman tələb edirdi. Lakin texnologiyanın inkişafı və yeni kommunikasiya vasitələrinin gündəlik həyata daxil olması ünsiyyət prosesində tələb olunan vaxtı kəskin şəkildə azaltmışdır. Mobil cihazların geniş yayılması yazılı və şifahi kommunikasiya formalarının daha operativ və real vaxt rejimində həyata keçirilməsinə şərait yaradır. Bu sürətlilik isə fikirlərin yazılı nitqdə mümkün qədər tez ifadə edilməsini tələb edir.

Virtual mühitdə kommunikasiya prosesinin sürətli xarakter alması yazı prosesində orfoqrafik norma və qaydalara diqqətin azalmasına səbəb olur. Nəticədə “düşünüldüyü kimi yazmaq” meyli formalaşır. Amerikalı dilçi John McWhorter sosial mediada istifadə olunan dili “yazılı şifahi dil” kimi xarakterizə edir və bu dilin nə tam yazılı, nə də tam şifahi dil hesab edilə biləcəyini qeyd edir. Onun fikrincə, sosial media dili yazılı və şifahi dil arasında aralıq mövqedə dayanır və “fingered speech” (barmaq nitqi) termini ilə ifadə olunur (McWhorter, 2013). Bu yanaşmaya görə, istifadəçilər mesajlaşma zamanı şifahi ünsiyyətə xas sürət və rahatlığı qorumağa çalışdıqları üçün fikirlərini düşüncə axınına uyğun şəkildə yazıya köçürürlər. Bu isə orfoqrafik qaydaların tez-tez pozulması ilə nəticələnir.

Cəfərovun qeyd etdiyi kimi, real ünsiyyətdə insanın düşüncə sürəti ilə nitqi arasında müəyyən ahəng mövcuddur, lakin virtual yazılı ünsiyyətdə yazı tempi düşüncə sürətindən geri qalır. Bu fərqi kompensasiya etmək məqsədilə istifadəçilər daha qısa və sadələşdirilmiş ifadə vasitələrinə

üstünlük verirlər (Cəfərov, n.d., s. 95). Beləliklə, fikir qarşı tərəfə daha tez ötürülür, lakin bu sürət çox vaxt dilin norma və qaydalarının pozulması hesabına əldə edilir.

“Düşünüldüyü kimi yazmaq” prosesində durğu işarələrinin istifadəsi, böyük və kiçik hərflərin yazılış qaydaları, eləcə də sözlərin düzgün orfoqrafiyası əksər hallarda nəzərə alınmır. Mesajın mümkün qədər tez göndərilməsi prioritet hesab edildiyindən, əsas məqsəd yalnız mətnin anlaşılqlılığını təmin etmək olur. Bu isə Azərbaycan dilinin orfoqrafik sisteminə ciddi təsir göstərərək normativ yazı qaydalarının tədricən zəifləməsinə gətirib çıxarır.

Sərbəstlik

Rəqəmsal kommunikasiya mühitində sərbəstlik sosial media istifadəçiləri üçün əsas üstünlüklərdən biri hesab olunur. Anonimlik imkanları və rəsmi dil tələblərinin olmaması istifadəçilərin özünəməxsus yazı üslubu formalaşdırmasına şərait yaradır. Bu mühitdə orfoqrafik norma və qaydalara riayət etmə səviyyəsi nəzərəçarpacaq dərəcədə azalır.

Belə şəraitdə sözlərin qısaldılması və ya uzadılması, eləcə də yazının tələffüzə uyğun şəkildə qurulması halları geniş yayılır. Nəticədə normativ yazılış formaları arxa plana keçir, qeyri-normativ yazı modelləri isə dominant mövqeyə yüksəlir. Rəqəmsal mühitdə mövcud olan bu sərbəstlik Azərbaycan dilinin standartlaşdırılmış orfoqrafik sisteminə mənfi təsir göstərir və normativ qaydaların zəifləməsinə səbəb olur.

Bununla yanaşı, sosial media mühitində sərbəstlik dərəcəsi ünsiyyət iştirakçıları arasındakı sosial yaxınlıqdan da asılıdır. Səmimi və qeyri-rəsmi münasibətlər mövcud olduqda orfoqrafik qaydalara əməl etmə daha da zəifləyir və əsas diqqət informasiyanın tez və anlaşılqlı şəkildə ötürülməsinə yönəlir. Əksinə, sosial məsafənin yüksək olduğu hallarda istifadəçilərin normativ yazı qaydalarına daha çox riayət etdikləri və orfoqrafik səhvlərin azaldığı müşahidə olunur.

Dilin normativ qaydalarının zəif mənimsənilməsi

Rəqəmsal kommunikasiya mühitində müşahidə olunan orfoqrafik səhvlərin əsas səbəblərindən biri yazı qaydalarının kifayət qədər mənimsənilməməsidir. Bu xüsusilə durğu işarələrinin istifadəsində özünü göstərir. Yazılı ünsiyyətdə durğu işarələrinin ya tamamilə nəzərə alınmaması, ya da funksional baxımdan yanlış mövqələrdə işlədilməsi mətndə mənanın təhrif olunmasına və anlaşılqlılığa səbəb olur.

Bu müşahidələr göstərir ki, dilin orfoqrafik normasına əməl olunması zəruri tələbatdır. Xüsusilə rəsmi qurumlara və dövlət müəssisələrinə ünvanlanan elektron müraciətlərdə bu cür səhvlərin mövcudluğu qəbuləilməz hesab olunur. Bu baxımdan sosial media mühitində formalaşan qeyri-normativ yazı vərdişlərinin rəsmi yazışmalara sirayət etməsi yolverilməz hal kimi qiymətləndirilməlidir.

Bundan əlavə, sözlərin düzgün yazılış qaydalarından xəbərsiz olmaq, dialekt və şivələrə məxsus formaların yazıda birbaşa tələffüzə uyğun istifadəsi də orfoqrafik qaydaların pozulmasına səbəb olan mühüm amillər sırasındadır.

Texniki faktorlar

Orfoqrafik səhvlərin yaranmasında texniki amillər də mühüm rol oynayır. Mobil telefon klaviaturalarının kiçik ölçülü olması yazı prosesini çətinləşdirir və sürətli yazı zamanı istifadəçilərin yanlış hərflərə toxunmasına səbəb olur. Bu isə çox vaxt fərq edilməyən texniki xətalərin yaranması ilə nəticələnir.

Avtomatik düzəliş və söz təklif sistemləri də bəzən mətn daxilində uyğunsuzluqlar yaradır. Mobil cihazların sözləri səhv tanıması və istifadəçinin bunu bilmədən təsdiqləməsi orfoqrafik yanlışlıqların artmasına səbəb olur.

Texniki faktorlar sırasında klaviatura dilinin düzgün seçilməməsi də xüsusi yer tutur. Xarici dillərin əlifbalarında Azərbaycan dilinə məxsus bəzi səslərin olmaması həmin səslərin digər hərflərlə əvəzlənməsinə gətirib çıxarır. Məsələn, ingilis və türk klaviaturalarında “ə” hərfinin mövcud olmaması bu səsin çox vaxt “e” ilə əvəz edilməsinə səbəb olur ki, bu da orfoqrafik norma və qaydaların ciddi şəkildə pozulması ilə nəticələnir.

Qeyri-normativ yazı modelləri

Sosial media mühitində dilin lüğət tərkibi sürətlə yeni ifadələrlə zənginləşir. Bu vahidlərin böyük bir qismi qısa müddət ərzində populyarlaşaraq geniş istifadə dairəsi qazanır. Xüsusilə internet memləri bu prosesin əsas mənbələrindən biri kimi çıxış edir. Mem anlayışı ilk dəfə Riçard Dokins tərəfindən mədəniyyətin ayrı-ayrı elementlərinin ötürülməsi və yayılması mexanizmini izah etmək məqsədilə irəli sürülmüşdür. İnternet memləri isə sosial şəbəkələr vasitəsilə istifadəçilər arasında yayılan ideya, davranış və ifadə formaları kimi xarakterizə olunur (Cəfərov, n.d., s. 98).

İnternet memləri, əsasən, sosial mediada spontan şəkildə yaranır və trend xarakteri qazandıqdan sonra geniş auditoriya tərəfindən mənimsənilir. Bu ifadələrin gündəlik ünsiyyətdə tez-tez eşidilməsi onların danışiq dilinə keçməsinə, daha sonra isə rəqəmsal yazılı kommunikasiya mühitində aktiv şəkildə istifadəsinə səbəb olur. Nəticədə mematik ifadələr həm orfoqrafik norma və qaydaların pozulmasına yol açır, həm də yalnız müəyyən sosial qruplar tərəfindən başa düşüldüyü üçün mətn və nitqin anlaşılıqlıq səviyyəsini məhdudlaşdırır.

Qısa və yaddaqalan mem vahidləri informasiyanın sürətli ötürülməsində və emosionallığın artırılmasında mühüm rol oynasa da, dilin normativ sisteminə, xüsusilə yazı normasına ciddi təsir göstərir. Bu təsirin nəticəsi olaraq müxtəlif qeyri-normativ yazı modelləri formalaşır və həmin modellər geniş auditoriya tərəfindən qəbul edilir. Xüsusilə gənc nəsil arasında bu modellərin intensiv istifadəsi yazı normalarının pozulması ilə nəticələnir.

Memlərdən yaranan ifadələr vasitəsilə bəzi hallarda şüurlu orfoqrafik pozuntular müşahidə olunur. Bu cür pozuntular adətən stilistik məqsədlərlə — mətnə yumor, ironiya və ya emosional çalar qatmaq niyyəti ilə həyata keçirilir. Zaman keçdikcə bu ifadələr qəlibləşmiş formada yayılaraq normativ olmayan yazı vərdişlərinə çevrilir.

Diqqətçəkən digər məqam xarici sosial media platformalarında populyarlaşmış memlərin Azərbaycan dilinin həm rəqəmsal, həm də şifahi ünsiyyət mühitinə birbaşa, dəyişdirilmədən daxil

olmasıdır. Xüsusilə Türkiyə türkcəsi vasitəsilə dilimizə keçən bu ifadələr gündəlik danışmada və onlayn yazışmalarda geniş istifadə olunur. Bu cür istifadə ilkin mərhələdə ünsiyyətə yumor və rəng qatmaq məqsədi daşsa da, uzunmüddətli perspektivdə ana dilinin leksik-semantik sistemində dəyişikliklərə, yazı normalarının zəifləməsinə və xarici dil təsirinin güclənməsinə səbəb ola bilər.

“Olban dili” fenomeni

Qeyri-normativ yazı modellərindən biri də dilçilik ədəbiyyatında “Olban dili” kimi tanınan yazı modelidir. Cəfərovun fikrincə, internet mühitində dil vahidləri əsasən yazılı formada istifadə olunsada, şəbəkə ünsiyyətinin interaktivliyi bu kommunikasiya formasına tamamilə yeni xüsusiyyətlər qazandırır və nəticədə “Olban dili” fenomeni meydana çıxır. Bu anlayış bəzi mənbələrdə “Padonkaff dili” kimi də qeyd olunur (Cəfərov, n.d., s. 95–96).

Bu yazı formalarının yaranmasının əsas səbəblərindən biri texniki məhdudiyyətlərdir. Məsələn, əvvəllər bəzi klaviaturalarda müəyyən hərflərin mövcud olmaması həmin səslərin alternativ hərflərlə birləşmələri ilə əvəzlənməsinə gətirib çıxarmışdır. “Ş” səsinin əvəzinə “sh” kombinasiyasından istifadə edilməsi bu halın tipik nümunəsidir. Daha sonra müvafiq hərfin klaviaturalara əlavə edilməsinə baxmayaraq, bəzi istifadəçilərin köhnə yazı formasına üstünlük verməsi artıq yazı norma və qaydalarının məqsədli şəkildə pozulmasına işarə edir. Bu hal, əsasən, uzunmüddətli yazı vərdişlərinin nəticəsi kimi izah olunur.

Eyni zamanda, bəzi gənc istifadəçilər tərəfindən bu yazı modelləri normativ səbəblərdən deyil, daha çox “fərqlilik” və fərdi üslub yaratmaq məqsədilə seçilir. Bu isə “Olban dili”nə xas yazı davranışlarının təkə texniki deyil, həm də sosial-psixoloji motivasiyalarla əlaqəli olduğunu göstərir.

Cəfərovun mövqeyinə görə, “Olban dili” ədəbi dil üçün təhlükə yaradır və düzgün nitq mədəniyyətinin formalaşmasına mane olur. Bu səbəbdən tədqiqatçıların bu fenomenə münasibəti birmənalıdır:

- “Olban dili”nin televiziya və radio kimi kütləvi informasiya vasitələrinə keçidinə yol verilməməlidir;
- Bu yazı modeli yalnız qeyri-rəsmi rəqəmsal mühitlə məhdudlaşmalıdır;
- Qeyri-normativ yazı formalarının məhdudlaşdırılması məqsədəuyğun hesab olunur;
- Virtual ünsiyyət mühitini anlamaq üçün bu dili tanımaq zəruridir (Cəfərov, n.d., s. 96).

Qısaltmalar və internet abreviaturaları

Qeyri-normativ yazı təzahürlərinin mühüm formalarından biri də qısaltmalar və internet abreviaturalarıdır. Qısaltmalar yazıda işlədilən söz və ifadələrin ixtisar olunmuş variantlarıdır və onları normativ abreviaturalarla eyniləşdirmək düzgün deyil. Normativ abreviaturalar orfoqrafik qaydalara uyğun şəkildə formalaşmış dil vahidləri olduğu halda, internet qısaltmaları əksər hallarda orfoqrafik normaları pozur və nitqin aydınlığına mənfi təsir göstərir.

Bu qısaltmalar əsasən sürətli ünsiyyət ehtiyacından irəli gələrək formalaşır. Onların böyük hissəsi xarici dillərdə işlədilən formaların Azərbaycan dilinə dəyişdirilmədən keçmiş variantlarıdır. “ok”,

“tmm”, “bye” kimi ifadələr bu tip qısaltmalara nümunə ola bilər. Bununla yanaşı, Azərbaycan dilinə məxsus sözlərin də qısaltılmış formalarının istifadəsi müşahidə olunur: “nə bilim” → “nəm”, “salam” → “slm” və s.

Eyni zamanda, yalnız məhdud istifadəçi qrupu tərəfindən başa düşülən və birbaşa xarici dildən keçmiş qısaltmalar da mövcuddur. “tbh”, “np”, “asap”, “btw”, “lol” kimi abreviaturalar rəqəmsal ünsiyyətdə aktiv istifadə olunsa da, geniş auditoriya üçün anlaşılıqlı olmaya bilər. Beləliklə, qısaltmalar sürətli kommunikasiya baxımından funksional rol oynasa da, yazı normalarının zəifləməsinə və xarici dil elementlərinin yazıya inteqrasiyasının güclənməsinə səbəb olur.

Rəqəmsal kommunikasiyada köməkçi vizual vasitələrin orfoqrafiyaya təsiri

Rəqəmsal ünsiyyətdə emosiyaların və reaksiyaların ifadəsi üçün müxtəlif vizual köməkçi vasitələrdən istifadə olunur. Emoji, gif və stikerlər birbaşa orfoqrafik norma və qaydaları pozmasalar da, fikrin sözlə ifadə olunması imkanlarını məhdudlaşdırır və bu da yazı bacarıqlarının zəifləməsinə gətirib çıxarır.

Emojilər əsasən emosional vəziyyəti ifadə etmək və ya yazılı cavabı minimuma endirmək məqsədilə istifadə olunur. Bu zaman hisslərin sözlə deyil, simvol vasitəsilə ifadəsi üstünlük təşkil edir (Khan & Khan, 2021).

Giflər səssiz animasiya kadrlarından ibarət olub emosional reaksiyanı vizual şəkildə çatdırmağa imkan verir. İstifadə tezliyi fərqli olsa da, müşahidələr stikerlərin giflərə nisbətən daha geniş yayıldığını göstərir.

Stikerlər isə emoji və gif arasında aralıq mövqedə dayanaraq emosiyaların daha konkret ifadəsinə xidmət edir.

Bu vizual vasitələrin orfoqrafiyaya mənfi təsirləri aşağıdakı kimi ümumiləşdirilə bilər:

- Emosiyaların sözlə ifadəsinə ehtiyac azalır, bu da yazılı ifadə bacarıqlarının inkişafını məhdudlaşdırır;
- Söz ehtiyatının zənginləşməsi və düzgün cümlə qurma vərdisləri zəifləyir;
- Yazı norma və qaydalarına diqqət minimum səviyyəyə enir.

Bununla yanaşı, bu vasitələrin müəyyən üstünlükləri də mövcuddur:

- İnformasiyanın sürətli və qısa müddətdə ötürülməsini təmin edir;
- Duyğuların daha dəqiq və təsirli şəkildə çatdırılmasına kömək edir.

Nəticə

Aparılan tədqiqat göstərir ki, sosial media platformaları istifadəçilərin yazı vərdislərinə əhəmiyyətli təsir göstərərək Azərbaycan dilinin yazı norma və qaydalarının zəifləməsinə səbəb olur. Rəqəmsal ünsiyyət mühitində qeyri-normativ yazı modellərinin geniş yayılması orfoqrafik qaydaların geniş auditoriya tərəfindən mənimsənilməsi prosesini xeyli mürəkkəbləşdirir və

normativ yazı mədəniyyətinin sabitliyini sarsıdır. Bu prosesin miqyasının genişlənməsi orfoqrafik pozuntuların qarşısının alınmasını daha da çətinləşdirir.

Tədqiqat nəticələri göstərir ki, orfoqrafik pozuntuların yaranma səbəblərini dörd əsas kateqoriya üzrə qruplaşdırmaq mümkündür: zaman məhdudluğu, rəqəmsal mühitdə mövcud olan sərbəstlik, dilin normativ qaydalarının zəif mənimsənilməsi və texniki faktorlar. “Düşünüldüyü kimi yazmaq” meylinin formalaşması bu pozuntuların meydana çıxmasında aparıcı amillərdən biri kimi müəyyən edilmişdir. Bununla yanaşı, istifadəçilər arasında sosial yaxınlıq səviyyəsi, texniki məhdudluqlar və dil biliklərinin nisbətən zəif olması yazı norma və qaydalarının pozulmasında mühüm rol oynayır.

Araşdırma xüsusilə gənc istifadəçilər arasında qeyri-normativ yazı modellərinin geniş yayılmasının yazı normalarının zəifləməsinə və dilin leksik-semantik strukturunda dəyişikliklərin baş verməsinə səbəb olduğunu ortaya qoyur. Bu dəyişikliklər təkcə yazı səviyyəsində deyil, həm də ümumi dil davranışında və üslubi seçimlərdə özünü göstərir.

Nəticə etibarilə, sosial medianın təsiri ilə yaranan orfoqrafik səhvlərin səbəbləri zəncirvari xarakter daşıyır: bir amilin ortaya çıxması digər amillərin də formalaşmasına zəmin yaradır. Qeyri-normativ yazı modellərinin sürətlə yayılması orfoqrafik sistemin sabitliyini pozur və bu hal dilin normativliyinə, ədəbi yazı mədəniyyətinə, eləcə də nəsillərarası dil anlaşılmasına mənfi təsir göstərir. Sərbəstliyin artması və vaxt məhdudluğunun aradan qalxması isə bu pozuntuların daha da intensivləşməsinə şərait yaradır.

Bu baxımdan, mövcud vəziyyət ədəbi dil üçün risk amili kimi qiymətləndirilməli və orfoqrafik səhvlərin qarşısının alınması məqsədilə sistemli tədbirlər görülməlidir. Xüsusilə düzgün yazı qaydalarının erkən yaşlardan etibarən mənimsədilməsi, normativ yazı vərdişlərinin formalaşdırılması və bu qaydaların rəqəmsal kommunikasiya mühitində tətbiqinə yönəlmiş maarifləndirici fəaliyyətlərin təşviqi məqsəduyğun hesab edilə bilər. Bu cür yanaşma Azərbaycan dilinin yazı mədəniyyətinin qorunmasına və rəqəmsal dövrdə dilin normativ inkişafının təmin edilməsinə xidmət edəcəkdir.

Ədəbiyyat

Asgerova, K. (2024). A paradigmatic and syntagmatic description of lexemes in german language. *Universidad y Sociedad*, 16(1), 435-442.

Babazade, Z. (2025). Existing Problems in The Teaching of Mirza Fatali Akhundzade in Azerbaijani Secondary Schools and their Solutions. *Global Spectrum of Research and Humanities* , 2(1), 59-62. <https://doi.org/10.69760/gsrh.010120250076>

Babazade, Z. (2025). Literary-Critical View of the Prominent Azerbaijani Scholar M.F. Akhundzade: the First Systematic Examples of Literary Theory. *Acta Globalis Humanitatis Et Linguarum*, 2(2), 38-42. <https://doi.org/10.69760/aghel.02500203>

- Babazadə, Z., & Qənbərov, M. (2025). Specific Aspects of the Motif of Immortality in Literature. *Acta Globalis Humanitatis Et Linguarum*, 2(2), 215-222. <https://doi.org/10.69760/aghel.025002114>
- Cəfərov, Y. (n.d.). Sosial mediannın dil-üslub xüsusiyyətləri. *Journal of Baku Engineering University*, 90.
- DemandSage. (2025, September 5). *How many people use social media (2025 usage statistics)*. <https://www.demandsage.com/social-media-users/>
- EF English Live. (2021). *Has social media changed the way we speak and write English?* <https://englishlive.ef.com/en/blog/english-in-the-real-world/has-social-media-changed-the-way-we-speak-and-write-english/>
- Khan, A., & Khan, M. R. (2021). An analysis of English language orthography, typography, and grammar used by millennials on social media platforms. *Smart Moves Journal IJELLH*, 9(2). <https://doi.org/10.24113/ijellh.v9i2.10903>
- McWhorter, J. (2013). *Txtng is killing language. JK* [Video]. TED Conferences. <https://www.ted.com>
- Quliyeva, S., & Babazade, Z. (2025). Müasir Qlobal Kontekstdə Azərbaycan Ədəbiyyatının İnkişafı və Beynəlxalq Ədəbi Təsirlər: Təsirləri Formalaşdıran Amillər. *Journal of Azerbaijan Language and Education Studies*, 2(3), 184-189. <https://doi.org/10.69760/jales.2025002024>

Received: 02.12.2025

Revised: 15.12.2025

Accepted: 15.12.2025

Published: 16.12.2025

Systemic Approaches to Teaching Linguistics in Azerbaijani Higher Education: Structure, Integration, and Methodology

¹ Fatime Zaxarzade

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250206020>

Abstract: This article examines systemic approaches to teaching linguistics in Azerbaijani higher education, emphasizing the importance of viewing language as an integrated structural–functional system. It argues that phonetics, lexicology, morphology, syntax, and stylistics should be taught in close interconnection rather than as isolated disciplines. Drawing on contemporary linguistic theory and pedagogical research, the study analyzes effective methodological strategies, including functional and communicative approaches, integrated grammar instruction, and the use of digital resources and innovative teaching methods. The findings suggest that systematic, functional, and integrative instruction enhances analytical competence, improves learning efficiency, and strengthens students’ ability to apply linguistic knowledge in academic and professional contexts.

Keywords: *linguistics education; integrative methodology; functional approach*

1. Introduction

Linguistics constitutes a complex and multi-layered scientific discipline that investigates language as an interconnected system of structural and functional components. Phonetics, lexicology, morphology, syntax, and stylistics do not operate as isolated branches; rather, they form an integrated whole in which each level interacts with and conditions the others. A systematic understanding of language requires the recognition of these interdependencies, as linguistic meaning and function emerge through the interaction of sound, form, structure, and stylistic use.

In Azerbaijani higher education, however, the teaching of linguistics often remains fragmented. Individual linguistic branches are frequently presented as autonomous subjects, with limited emphasis on their structural and functional interrelations. Such an approach may lead students to perceive linguistics as a collection of disconnected theoretical units rather than as a coherent scientific system. As noted in general linguistic theory, language should be approached as a structural–functional unity in which form and function are inseparable (Əfəndiyev, 2015). The lack of systemic integration in instruction can negatively affect students’ analytical competence and their ability to apply linguistic knowledge in practical, communicative, and pedagogical contexts.

Another significant challenge lies in the need for methodologically updated instruction. Traditional descriptive methods, while foundational, are no longer sufficient on their own to address contemporary

---

¹ Zaxarzade, F. Faculty of History and Philology, Nakhchivan State University, Nakhchivan, Azerbaijan.

Corresponding Author. Email: fatimezaxarzade@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-3531-2446>

educational demands. Modern linguistics education increasingly requires functional, communicative, and learner-centered approaches that foster critical thinking, comparative analysis, and practical application of theoretical knowledge. The rapid development of interdisciplinary research and evolving educational standards further intensify the necessity for revising teaching strategies in linguistics.

Despite the extensive body of linguistic research, there remains a noticeable research gap in the systematic examination of how core branches of linguistics should be taught in an integrated and cohesive manner within Azerbaijani higher education. This article seeks to address this gap by exploring effective methodological approaches to linguistics instruction.

Accordingly, the study is guided by the following research questions: How should the core branches of linguistics be taught systematically and integratively? Which methodological approaches are most effective in increasing learning efficiency and fostering a comprehensive understanding of language as a unified system?

2. Theoretical Framework of Linguistics Instruction (300–350 words)

2.1. Linguistics as a Multilevel System

Modern linguistics conceptualizes language as a multilevel and hierarchically organized system in which meaning is constructed through the interaction of several interdependent levels. These levels typically progress from sound (phonetics and phonology) to word (lexicology), form (morphology), sentence (syntax), and ultimately discourse (textual and pragmatic organization). Each level has its own units and rules, yet none functions independently of the others. Linguistic analysis, therefore, requires a systemic perspective that recognizes the interconnections among these layers.

General linguistic theory emphasizes that language operates as a structural–functional whole rather than a sum of isolated components. Əfəndiyev (2015) argues that linguistic phenomena can only be fully understood when analyzed within the broader system to which they belong. For instance, phonetic variation may influence morphological alternations, while syntactic structure shapes lexical choice and stylistic effect. Similarly, Hacıyev (2013) highlights that lexical meaning and phraseological usage are deeply embedded in grammatical and contextual frameworks, reinforcing the necessity of an integrated approach.

In pedagogical practice, however, the multilevel nature of language is often underrepresented. Linguistic disciplines are frequently taught separately, which can obscure the systemic logic of language organization. A multilevel framework in linguistics instruction enables students to trace linguistic phenomena across levels, fostering analytical coherence and deeper conceptual understanding. Such an approach also supports the development of transferable skills, allowing learners to apply linguistic knowledge to discourse analysis, stylistics, and language teaching.

2.2. Functional and Communicative Approaches

Contemporary linguistics education increasingly shifts from formal description toward functional and communicative application. While formal analysis remains essential for understanding structure, it gains pedagogical value when linked to communicative function. From this perspective, language is not merely a system of rules but a tool for meaning-making and social interaction.

Functional linguistics emphasizes how linguistic forms operate in real communicative contexts, highlighting the relationship between structure and use. Qarayeva (2016) stresses that effective linguistics instruction should demonstrate how grammatical and stylistic choices serve specific communicative purposes. Similarly, Cəfərov (2017) underlines the importance of integrating syntactic theory with

communicative practice, enabling students to understand not only how sentences are formed but also why particular structures are selected in discourse.

Adopting functional and communicative approaches in linguistics instruction enhances learner engagement and bridges the gap between theory and practice. This orientation prepares students to apply linguistic knowledge in academic, professional, and pedagogical contexts, reinforcing the systemic nature of language.

3. Teaching Phonetics and Phonology

Phonetics and phonology form the foundational level of linguistic analysis, as they address the sound system of language, which underlies all higher linguistic structures. Effective instruction in this area aims to develop sound system competence, including accurate perception and production of speech sounds, awareness of phonological patterns, and adherence to pronunciation norms.

A key conceptual distinction in teaching phonology is that between the phoneme as an abstract functional unit and the allophone as its contextual realization. Understanding this distinction enables students to grasp how phonological contrasts operate within a language and how variation arises without altering meaning. Seyfəddinova (2018) emphasizes that phonological awareness is essential not only for theoretical analysis but also for developing correct pronunciation and speech culture.

Methodologically, phonetics and phonology instruction benefits from a combination of articulatory, auditory, and visual strategies. Articulatory models help students understand how speech organs produce specific sounds, while phonetic transcription introduces a standardized system for representing pronunciation accurately. The use of the International Phonetic Alphabet (IPA) strengthens learners' ability to analyze and compare sound systems across languages.

Audio-visual tools further enhance phonetics instruction by providing authentic pronunciation models and immediate auditory feedback. Digital recordings, pronunciation software, and interactive exercises allow students to observe and practice sound production in real time. According to Əfəndiyev (2015), integrating theoretical explanation with practical application is crucial for developing stable phonological competence.

Incorporating these methodological strategies ensures that phonetics and phonology are taught not as abstract theory but as a functional foundation for broader linguistic analysis and effective communication.

4. Teaching Lexicology and Phraseology

Lexicology and phraseology focus on the study of lexical meaning and the ways in which words and fixed expressions function within a language system. Teaching this component of linguistics aims to develop students' understanding of how meaning is constructed, modified, and contextualized. Core topics include lexical meaning, semantic change, synonymy, antonymy, polysemy, and the structure and function of phraseological units. These areas are essential for revealing the richness and flexibility of the lexicon and its role in communication.

An effective pedagogical approach to lexicology emphasizes context-based vocabulary learning rather than isolated word memorization. Words acquire their full semantic value only within specific contexts, where grammatical structure, collocation, and discourse environment interact. Hacıyev (2013) highlights that lexical meaning is dynamic and shaped by both linguistic and extralinguistic factors, making contextual analysis a key methodological principle. Phraseological units, in particular, require special attention, as their meanings are often idiomatic and cannot be deduced from individual components.

Another important aspect of teaching lexicology is the stylistic value of lexemes. Words differ not only in denotative meaning but also in stylistic coloring, register, and expressive potential. Qarayeva (2016) emphasizes that understanding stylistic variation enables students to select appropriate lexical items for different communicative situations. This awareness is especially relevant for future teachers, translators, and linguists.

Finally, lexicology instruction should incorporate cultural semantics, as vocabulary reflects cultural experience, historical development, and social values. Analyzing culturally marked words and phraseological units helps students perceive language as a carrier of collective memory and identity. Thus, teaching lexicology and phraseology contributes significantly to both linguistic competence and intercultural awareness.

5. Teaching Morphology: Structural and Functional Perspectives

Morphology examines the internal structure of words and the grammatical mechanisms that govern word formation and modification. In linguistics education, morphology serves as a bridge between lexicon and syntax, making it a crucial component of systemic language instruction. Core issues include morpheme structure, grammatical categories, and the distinction between inflection and derivation.

From a structural perspective, students must understand how words are composed of roots and affixes and how morphemes function as minimal meaningful units. Abdullayev (2011) stresses that a clear grasp of morphemic structure is essential for analyzing grammatical relations and word-formation processes. At the same time, morphology should not be taught solely as a formal system; its functional dimension—how grammatical forms express meaning in context—must be emphasized.

Effective teaching methods include morpheme analysis, which trains students to identify and classify morphemes, and the use of comparative examples that illustrate similarities and differences across grammatical categories. Morphological tables and maps are particularly useful visual tools, as they systematize complex information and support analytical thinking. According to Əfəndiyev (2015), such structured representations help learners perceive morphology as an organized system rather than a set of isolated rules.

Integrating structural and functional perspectives enables students to understand not only how words are formed but also why specific grammatical forms are chosen in communication. This approach strengthens grammatical awareness and prepares learners for advanced syntactic and stylistic analysis.

6. Teaching Syntax: From Sentence to Text

Syntax occupies a central position in linguistics, as it explains how words combine to form sentences and larger textual units. Modern syntax instruction moves beyond sentence-level description to explore the relationship between structure, meaning, and discourse. Key areas of focus include sentence structure, valency theory, information structure, and the syntax–semantics interface.

Valency theory highlights how verbs determine the number and type of syntactic elements required in a sentence, providing a functional explanation of sentence patterns. Cəfərov (2017) emphasizes that understanding valency allows students to analyze syntactic constructions systematically rather than mechanically. Information structure, including concepts such as theme and rheme, further demonstrates how syntactic choices reflect communicative priorities.

Didactically, syntax benefits from a range of visual and analytical tools. Sentence schematization and tree diagrams help students visualize hierarchical relationships within sentence structure, making abstract

concepts more accessible. Text-level analysis extends syntactic study beyond individual sentences, revealing how cohesion and coherence operate across discourse. Qarayeva (2016) notes that such an approach strengthens students' ability to interpret stylistic and functional variation in texts.

Teaching syntax from sentence to text encourages learners to view grammar as a dynamic system that organizes meaning in communication. This perspective is essential for developing advanced linguistic competence and for applying syntactic knowledge in teaching, analysis, and professional language use.

7. Integrating Morphology and Syntax in Grammar Instruction

An integrated approach to grammar instruction is essential for developing a coherent understanding of language structure. Morphology and syntax function as interdependent components of a unified grammatical system, and their artificial separation in teaching practice often obscures the functional logic of language. Morphology explains how grammatical forms are constructed, while syntax reveals how these forms operate within sentence structures. Teaching them in isolation may lead to fragmented knowledge and limit students' ability to interpret grammatical meaning in context.

Viewing grammar as a unified system allows learners to recognize how morphological choices directly influence syntactic organization and sentence meaning. For example, verb tense and aspect are not merely morphological categories; they shape temporal relations, modality, and perspective at the sentence level. Changes in tense can alter the communicative intent of an utterance, affecting both meaning and pragmatic interpretation. Similarly, case categories serve not only as morphological markers but also as indicators of syntactic relations such as subject, object, and adjunct functions. Abdullayev (2011) emphasizes that grammatical categories acquire full meaning only within syntactic structures, where their functional roles become apparent.

From a pedagogical standpoint, integrating morphology and syntax enhances analytical coherence and reduces redundancy in grammar instruction. Cəfərov (2017) notes that syntactic analysis becomes more effective when students understand the morphological foundations of sentence elements. Practical teaching strategies may include joint analysis of morphological forms within syntactic constructions, contrastive examples, and integrated exercises that require learners to identify both form and function simultaneously.

Such an approach not only strengthens grammatical competence but also prepares students for advanced linguistic analysis, text interpretation, and language teaching, where an integrated understanding of grammar is indispensable.

8. Stylistics and Speech Culture in Linguistics Education

Stylistics and speech culture play a crucial role in linguistics education, as they bridge the gap between grammatical knowledge and effective language use. Stylistics examines how linguistic resources are selected and organized across different functional styles, including scientific, literary, publicistic, official, and colloquial discourse. Each style is characterized by specific lexical, grammatical, and syntactic features that correspond to its communicative purpose.

Teaching stylistics aims to develop students' awareness of stylistic appropriateness, enabling them to choose linguistic forms that align with context, audience, and communicative intent. Qarayeva (2016) emphasizes that mastery of stylistic norms is essential for maintaining the standards of literary language and ensuring communicative effectiveness. In this regard, stylistics instruction should focus not only on descriptive classification but also on functional analysis of texts from various domains.

Speech culture complements stylistics by addressing norms of correctness, clarity, and expressiveness in both spoken and written communication. It promotes respect for the literary language and fosters responsible language use. According to Babazade (2025), deficiencies in stylistic competence often stem from inadequate integration of theoretical knowledge with practical application, particularly in educational contexts.

Pedagogically, stylistics and speech culture can be taught through text analysis, comparative stylistic tasks, and error analysis exercises. These methods help students internalize normative standards and recognize stylistic deviations. Integrating stylistics into linguistics education equips learners with the skills necessary for professional communication, academic writing, and effective language teaching.

9. Historical and Comparative Linguistics as Supportive Disciplines

Historical and comparative linguistics serve as supportive disciplines that enrich linguistics education by providing a broader temporal and cross-linguistic perspective. Diachronic awareness allows students to understand language as a dynamic system shaped by historical, social, and cultural processes. Through the study of language evolution, learners gain insight into how phonological, morphological, and syntactic structures develop and change over time.

Comparative linguistics, in turn, fosters comparative thinking by examining similarities and differences between related and unrelated languages. This approach deepens linguistic intuition and enhances analytical skills, as students learn to identify universal patterns and language-specific features. Əfəndiyev (2015) highlights that historical and comparative analysis strengthens theoretical understanding by situating linguistic phenomena within broader typological and evolutionary frameworks.

From a pedagogical perspective, these disciplines encourage critical reflection and prevent a static view of language. Quliyeva and Babazade (2025) argue that comparative perspectives are particularly valuable in contemporary linguistics education, as they connect national linguistic traditions with global scholarly discourse. Integrating historical and comparative elements into linguistics curricula thus promotes intellectual flexibility and prepares students for advanced research.

Overall, historical and comparative linguistics enhance the depth and scope of linguistics instruction, supporting a comprehensive and system-oriented understanding of language.

10. Digital Resources and Innovative Teaching Methods

The integration of digital resources into linguistics education has significantly expanded methodological possibilities and enhanced learning efficiency. Language corpora provide authentic, large-scale data that allow students to observe linguistic patterns in real usage, supporting empirical analysis of phonetic, lexical, morphological, and syntactic phenomena. Through corpus-based tasks, learners can test hypotheses, analyze frequency and collocation, and connect theory with actual language practice. Online dictionaries further enrich instruction by offering up-to-date lexical information, pronunciation models, usage examples, and stylistic labels, which are essential for both descriptive and functional analysis.

Interactive platforms—including learning management systems, digital annotation tools, and collaborative environments—facilitate active engagement and continuous feedback. These tools support blended and flipped classroom models, enabling students to prepare independently and participate in deeper analytical discussions during class time. Qarayeva (2016) emphasizes that such environments foster autonomy and reflective learning, which are crucial for developing linguistic competence.

Innovative pedagogical methods complement these tools. Project-based learning encourages students to apply linguistic concepts to real-world problems (e.g., corpus analyses, stylistic profiling, or grammar guides), promoting synthesis and creativity. Problem-based instruction places learners in inquiry-driven scenarios that require analytical reasoning and evidence-based conclusions. Finally, student-centered approaches shift the focus from passive reception to active knowledge construction, aligning instruction with diverse learning needs and outcomes. Babazade (2025) notes that these approaches improve motivation and facilitate the practical application of theoretical knowledge. Together, digital resources and innovative methods modernize linguistics instruction and strengthen the link between theory, analysis, and use.

11. Conclusion

This study has argued that effective linguistics education in Azerbaijani higher education requires a comprehensive reorientation toward systematic, functional, and integrative teaching. Language should be presented as a unified, multilevel system in which phonetics, lexicology, morphology, syntax, stylistics, and discourse are interdependent rather than isolated domains. Fragmented instruction limits learners' ability to synthesize knowledge and apply linguistic concepts across contexts.

The analysis demonstrates that a functional orientation—linking form to communicative purpose—enhances understanding and practical competence. When grammatical, lexical, and stylistic choices are taught in relation to meaning and use, students develop stronger analytical skills and greater awareness of language as a social tool. An integrative approach further consolidates learning by connecting morphology with syntax, sentence structure with discourse, and stylistic norms with speech culture.

Additionally, the incorporation of digital resources and innovative teaching methods strengthens engagement and supports empirical, student-centered learning. Corpus-based analysis, interactive platforms, and project- and problem-based instruction foster autonomy, critical thinking, and applicability—competencies essential for contemporary linguistics education.

In sum, linguistics must be taught systematically to reveal structural coherence, functionally to ensure communicative relevance, and integratively to bridge theory and practice. Adopting these principles will enhance pedagogical effectiveness, prepare students for advanced research and professional application, and align linguistics instruction with modern educational standards and global scholarly practice.

References

- Abdullayev, Y. (2011). *Müasir Azərbaycan dili: Morfologiya*. Maarif.
- Babazade, Z. (2025). Existing Problems in The Teaching of Mirza Fatali Akhundzade in Azerbaijani Secondary Schools and their Solutions. *Global Spectrum of Research and Humanities* , 2(1), 59-62. <https://doi.org/10.69760/gsrh.010120250076>
- Babazade, Z. (2025). Literary-Critical View of the Prominent Azerbaijani Scholar M.F. Akhundzada: the First Systematic Examples of Literary Theory. *Acta Globalis Humanitatis Et Linguarum*, 2(2), 38-42. <https://doi.org/10.69760/aghel.02500203>
- Babazadə, Z., & Qənbərov, M. (2025). Specific Aspects of the Motif of Immortality in Literature. *Acta Globalis Humanitatis Et Linguarum*, 2(2), 215-222. <https://doi.org/10.69760/aghel.025002114>
- Cəfərov, N. (2017). *Sintaksis: Nəzəri məsələlər və tədris prinsipləri*. Elm və Təhsil.
- Əfəndiyev, F. (2015). *Ümumi dilçilik*. Elm və Təhsil.
- Hacıyev, T. (2013). *Azərbaycan dilinin leksikologiyası və frazeologiyası*. Elm.
- Qarayeva, L. (2016). *Nitq mədəniyyəti və üslubiyat*. Mütərcim.
- Quliyeva, S., & Babazade, Z. (2025). Müasir Qlobal Kontekstdə Azərbaycan Ədəbiyyatının İnkişafı və Beynəlxalq Ədəbi Təsirlər: Təsirləri Formalaşdıran Amillər. *Journal of Azerbaijan Language and Education Studies*, 2(3), 184-189. <https://doi.org/10.69760/jales.2025002024>
- Seyfəddinova, R. (2018). *Müasir Azərbaycan dili: Fonetika və fonologiya*. ADPU nəşriyyatı.

Received: 02.12.2025

Revised: 15.12.2025

Accepted: 15.12.2025

Published: 16.12.2025

Governance and Integration Challenges in Mental Health Services: A Multilevel Coordination Model

¹ Aysu Memmedli

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250206021>

Abstract: Mental health systems worldwide face persistent challenges related to fragmentation, limited coordination, and inefficient governance structures. These problems reduce the effectiveness, accessibility, and sustainability of mental health services, particularly in developing and transition health systems. This article examines governance and integration challenges in mental health services from a multilevel perspective, with a focus on coordination mechanisms across clinical, institutional, and intersectoral domains. Drawing on international policy frameworks, including World Health Organization guidelines, and contemporary research on collaborative and integrated care models, the study analyzes structural and managerial barriers that hinder effective service delivery. Using a qualitative, system-level analytical approach, the article identifies key gaps in governance, horizontal and vertical integration, and interagency collaboration. Based on these findings, a multilevel integrated governance model is proposed, emphasizing strategic coordination, clinical integration, and community-based intersectoral cooperation. The proposed model aims to enhance service continuity, resource efficiency, and patient-centered care, offering practical implications for mental health policy reform and system strengthening in comparable health systems.

Keywords: *mental health governance; integrated care; service coordination; health system reform*

1. Introduction

Mental health disorders constitute a major global public health challenge, affecting hundreds of millions of people worldwide and contributing significantly to disability, reduced quality of life, and economic burden. According to the World Health Organization, mental disorders account for a substantial proportion of years lived with disability globally, with depression and anxiety among the leading causes (World Health Organization [WHO], 2013; Wang et al., 2009). Despite growing awareness of mental health as a public health priority, many health systems continue to struggle with ineffective service delivery and limited access to care.

The strategic importance of effective mental health service (MHS) governance lies in its capacity to ensure coordination, accountability, and sustainability across complex service networks. Mental

---

¹ Mammadli, A. Department of Health Management, Nakhchivan State University, Nakhchivan, Azerbaijan. Email: mmdovaalsu4@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-9604-4182>

health care typically involves multiple actors, including primary health care providers, specialized psychiatric services, social services, and, in some cases, justice and educational institutions. When governance mechanisms are weak, these actors often operate in isolation, leading to fragmented care pathways, duplication of services, inefficient use of resources, and poor patient outcomes (Goodman & Salyers, 2017; Bauer & Hoge, 2017).

Fragmentation remains one of the core systemic problems in mental health systems, particularly in developing and transition countries. Services are frequently centralized, hospital-oriented, and insufficiently integrated with primary care and community-based support structures. In Azerbaijan and comparable health systems, mental health care reforms have been initiated; however, challenges persist in intersectoral coordination, continuity of care, and implementation of integrated service models (Səhiyyə Nazirliyi, 2020). Limited institutional cooperation and the absence of unified governance frameworks further constrain system performance.

Although international research highlights the effectiveness of integrated and collaborative care approaches, there is a notable research gap in system-level, governance-focused models that address coordination across multiple levels of mental health service provision. Existing studies often emphasize clinical integration while underestimating governance and policy dimensions.

The aim of this study is to analyze governance and integration challenges in mental health services and to propose a multilevel, integration-focused governance model. The study examines international best practices and policy frameworks while considering the contextual realities of Azerbaijan and similar health systems.

2. Conceptual and Policy Framework

2.1 Mental Health Service Governance

Mental health service governance refers to the structures, processes, and mechanisms through which mental health systems are directed, coordinated, and held accountable. It is conceptually distinct from service delivery, which focuses on the direct provision of care to individuals. Governance encompasses strategic planning, regulation, financing, monitoring, and stewardship, ensuring that services align with public health goals and population needs (WHO, 2013).

The World Health Organization emphasizes three core pillars of effective mental health governance: accountability, coordination, and stewardship. Accountability ensures that institutions and professionals are responsible for service quality and outcomes. Coordination facilitates alignment among multiple actors and sectors involved in mental health care, while stewardship involves the state's role in guiding system development, setting priorities, and safeguarding equity (WHO, 2013). Weaknesses in any of these pillars often result in fragmented services and reduced system effectiveness.

In many health systems, governance challenges arise from unclear institutional responsibilities, overlapping mandates, and insufficient data-sharing mechanisms. Such issues are particularly evident in mental health care, where service users frequently require long-term, multisectoral support.

2.2 Integrated Care and Coordination Models

Integrated care models seek to overcome fragmentation by promoting continuity and coordination across service levels. One of the most widely studied frameworks is the Collaborative Care Model (CCM), which integrates mental health services into primary care settings through multidisciplinary teams, shared care plans, and systematic follow-up (Katon et al., 2012). Evidence suggests that CCM improves clinical outcomes for depression and anxiety while enhancing efficiency and patient satisfaction.

In addition to CCM, community-based and recovery-oriented systems of care (ROSC) emphasize patient-centeredness, social inclusion, and long-term recovery rather than symptom-focused treatment alone (Mead et al., 2019). These approaches highlight the importance of community resources and intersectoral collaboration.

International benchmarks, particularly WHO policy frameworks, stress the need for governance-driven integration rather than isolated clinical interventions. As demonstrated in comparative studies, sustainable integration depends not only on clinical models but also on coherent governance structures that support coordination, financing, and accountability (Harkness et al., 2018; Collins, 2019).

3. Problem Analysis: Structural and Institutional Fragmentation

Structural and institutional fragmentation represents one of the most persistent barriers to effective mental health service delivery. In many health systems, mental health services are governed by fragmented institutional control, where responsibilities are distributed across multiple agencies without clearly defined coordination mechanisms. This fragmentation often results in overlapping mandates, inconsistent policy implementation, and unclear lines of accountability (Bauer & Hoge, 2017).

A major consequence of fragmented governance is the presence of weak coordination mechanisms between primary care, specialized psychiatric services, and social support systems. Mental health service users frequently experience discontinuity of care, particularly during transitions between service levels. Without formalized referral pathways and shared care protocols, service delivery becomes reactive rather than integrated, reducing treatment effectiveness (Harkness et al., 2018).

Another critical issue is the absence of unified monitoring and evaluation systems. Data on service utilization, outcomes, and quality indicators are often collected by separate institutions using incompatible frameworks. This limits evidence-based decision-making and undermines system-level planning and performance assessment (Collins, 2019). Without reliable and integrated data systems, policymakers lack the necessary tools to identify gaps, allocate resources efficiently, and evaluate reform outcomes.

Resource misallocation further exacerbates fragmentation. A disproportionate share of funding is frequently directed toward inpatient and institutional care, while community-based and preventive services remain underfunded. This imbalance not only increases costs but also limits accessibility and early intervention opportunities (WHO, 2013). Additionally, workforce resources are often

unevenly distributed, with shortages of trained mental health professionals in primary and community settings.

Finally, weak community-based infrastructure restricts the development of recovery-oriented care models. Limited availability of psychosocial support, rehabilitation services, and intersectoral collaboration hampers long-term recovery and social reintegration (Mead et al., 2019). Collectively, these structural deficiencies highlight the need for governance-focused reforms that prioritize coordination, integration, and system-wide accountability.

4. Literature Review

The literature on mental health system integration consistently demonstrates that coordinated and collaborative approaches lead to improved clinical outcomes and system efficiency. The Collaborative Care Model (CCM) is among the most extensively researched frameworks, with strong evidence supporting its effectiveness in treating depression and anxiety within primary care settings. Katon et al. (2012) report that CCM enhances symptom reduction, treatment adherence, and patient satisfaction while reducing long-term health care costs.

Similarly, Harkness et al. (2018) emphasize that integrated behavioral health models improve service continuity by embedding mental health professionals within primary care teams. These models rely on structured communication, shared care plans, and systematic follow-up, underscoring the importance of coordination at both clinical and organizational levels.

Interagency collaboration is another critical theme in the literature. Goodman and Salyers (2017) highlight the challenges and benefits of cooperation between mental health and justice systems, demonstrating that coordinated governance frameworks can reduce service duplication and improve outcomes for individuals with complex needs. However, the authors also note that collaboration often fails in the absence of clear governance structures and shared accountability mechanisms.

From a governance and efficiency perspective, Collins (2019) argues that integrated health systems require aligned financing models and policy incentives to sustain collaboration. Without supportive governance arrangements, integration efforts remain fragmented and vulnerable to institutional resistance. Bauer and Hoge (2017) further identify leadership deficits, workforce constraints, and organizational culture as major obstacles to implementing collaborative mental health care.

Global policy perspectives reinforce these findings. The World Health Organization (2013) advocates for community-based, integrated mental health systems supported by strong governance, data systems, and intersectoral cooperation. Despite this consensus, critical gaps remain in translating integration principles into system-level governance models. Existing studies predominantly focus on clinical integration, while governance mechanisms that enable coordination across sectors and service levels remain underexplored. This gap underscores the need for governance-oriented research that addresses structural integration beyond clinical practice.

5. Research Design and Methodology

This study adopts a mixed-methods research design to examine governance and integration challenges in mental health services. The mixed-methods approach allows for a comprehensive analysis by combining qualitative system-level assessment with comparative policy analysis, enhancing the validity and depth of the findings.

Data sources include policy documents, international scholarly literature, and expert observations. National mental health strategies and regulatory frameworks are analyzed to identify governance structures, coordination mechanisms, and implementation gaps (Səhiyyə Nazirliyi, 2020). International literature provides comparative insights into best practices and integrated care models (Katon et al., 2012; Harkness et al., 2018). Expert observations are drawn from professional experience and documented evaluations of mental health service organization.

The analytical framework employs three main tools. First, comparative analysis is used to contrast national governance arrangements with international benchmarks proposed by the World Health Organization and other global health bodies. Second, system-level mapping visualizes institutional relationships, service pathways, and decision-making hierarchies to identify fragmentation points. Third, a governance gap assessment evaluates discrepancies between policy objectives and actual implementation, focusing on coordination, accountability, and resource allocation.

Ethical considerations are addressed by relying exclusively on publicly available documents and anonymized expert insights. No individual patient data are used, ensuring compliance with ethical research standards. This methodological approach supports a structured and policy-relevant examination of governance challenges and provides a foundation for proposing an integrated, multilevel governance model.

6. Findings

6.1 Governance Fragmentation

The findings indicate that mental health services are characterized by centralized yet internally disconnected governance structures. Although strategic authority is often concentrated at the national level, operational responsibilities are dispersed across institutions with limited coordination. This results in parallel decision-making processes and fragmented implementation of policies. Centralized control does not automatically translate into effective governance when communication channels and coordination mechanisms remain weak (Bauer & Hoge, 2017).

Another significant issue is the presence of weak accountability chains. Institutional roles and responsibilities are frequently insufficiently defined, making it difficult to assign responsibility for service outcomes. Performance evaluation mechanisms are either underdeveloped or inconsistently applied, reducing incentives for efficiency and quality improvement (Collins, 2019). As a result, governance structures fail to ensure transparency and continuity in service provision.

6.2 Low Level of Horizontal Integration

A low level of horizontal integration between primary care and specialized psychiatric services emerges as a major systemic weakness. Primary care providers often operate independently from mental health specialists, leading to delayed referrals, inconsistent follow-up, and fragmented

treatment pathways. This disconnect undermines early detection and continuity of care, particularly for individuals with common mental disorders (Harkness et al., 2018).

The findings also reveal a lack of standardized clinical protocols across service levels. Without shared guidelines, treatment approaches vary significantly between institutions, reducing care consistency and increasing the risk of ineffective or duplicative interventions. Evidence from integrated care models suggests that standardized protocols are essential for improving coordination and outcomes (Katon et al., 2012).

6.3 Sectoral Isolation

Sectoral isolation remains a critical barrier to comprehensive mental health care. The findings demonstrate a persistent disjunction between health, social, and legal systems, limiting the capacity to address complex patient needs. Individuals with mental health conditions often require coordinated support involving housing, employment, social protection, and legal services; however, such intersectoral collaboration is minimal (Goodman & Salyers, 2017).

This isolation results in a limited response to complex and chronic conditions, particularly among vulnerable populations. The absence of integrated pathways across sectors restricts recovery-oriented approaches and reinforces institutional dependency rather than community reintegration (Mead et al., 2019). Overall, the findings confirm that fragmentation at governance, clinical, and sectoral levels significantly constrains mental health system performance.

7. Proposed Multilevel Integrated Governance Model

In response to the identified challenges, this study proposes a Multilevel Integrated Governance Model designed to address fragmentation through coordinated action at strategic, clinical, and community levels. The model emphasizes governance-driven integration rather than isolated clinical reform.

7.1 Level I: Strategic and Normative Integration

At the strategic level, the model advocates for a unified governance framework that consolidates mental health policy planning, regulation, financing, and oversight under a coordinated authority. This framework establishes clear accountability structures and aligns institutional mandates. A key component is the development of national monitoring and data systems that integrate service utilization, outcomes, and quality indicators. Such systems enable evidence-based decision-making and continuous performance evaluation, consistent with WHO governance principles (WHO, 2013).

7.2 Level II: Horizontal Clinical Integration (Collaborative Care Model)

The second level focuses on horizontal clinical integration through the implementation of the Collaborative Care Model (CCM). Central to this level is the role of a Service Coordinator, responsible for facilitating communication between primary care providers and mental health specialists. The coordinator ensures shared care plans, standardized protocols, and systematic follow-up, enhancing continuity between primary and specialized services (Katon et al., 2012).

This level strengthens early intervention, reduces unnecessary hospitalizations, and promotes efficiency by embedding mental health care within primary health services (Harkness et al., 2018).

7.3 Level III: Community and Intersectoral Integration

The third level emphasizes community-based and intersectoral integration, extending coordination beyond the health sector to include social services, education, and the justice system. This level supports community-based recovery programs that prioritize social inclusion, rehabilitation, and long-term support. Intersectoral collaboration enables a holistic response to complex needs and aligns with recovery-oriented system principles (Mead et al., 2019).

Collectively, the proposed model offers a scalable and context-sensitive framework for strengthening mental health governance, improving service continuity, and enhancing patient-centered outcomes.

8. Discussion

The findings and proposed multilevel governance model can be meaningfully situated within the broader international literature on integrated mental health care. Compared with internationally recognized frameworks such as the Collaborative Care Model (CCM) and recovery-oriented systems of care, the proposed model aligns with best practices while extending them through a stronger governance-centered perspective. While CCM primarily focuses on clinical integration within primary care settings (Katon et al., 2012; Harkness et al., 2018), the present model emphasizes strategic coordination and intersectoral governance as preconditions for sustainable integration.

A key contribution of this study lies in distinguishing governance reform from purely clinical reform. International experience demonstrates that clinical integration initiatives often fail when introduced in the absence of supportive governance structures, financing mechanisms, and accountability frameworks (Bauer & Hoge, 2017; Collins, 2019). By addressing fragmentation at strategic, clinical, and community levels simultaneously, the proposed model responds to these limitations and reinforces the role of stewardship highlighted by the World Health Organization (WHO, 2013).

Sustainability and system resilience emerge as central considerations in the discussion. Integrated systems that rely solely on individual projects or short-term funding are vulnerable to institutional disruption. In contrast, governance-driven integration strengthens resilience by embedding coordination mechanisms within policy, regulatory, and data infrastructures. This approach supports continuity of care during system shocks, such as workforce shortages or public health crises, and enhances adaptive capacity over time (Mead et al., 2019).

For developing and transition health systems, including Azerbaijan, the implications are particularly significant. Resource constraints, workforce limitations, and institutional fragmentation necessitate solutions that maximize efficiency and coordination rather than expand parallel service structures. The proposed model offers a scalable framework that can be adapted to varying institutional capacities while maintaining alignment with international policy standards.

By prioritizing governance reform alongside clinical integration, developing systems can achieve more equitable access, improved outcomes, and long-term sustainability.

9. Policy Implications and Recommendations

The findings of this study yield several policy-relevant recommendations aimed at strengthening mental health service governance and integration. First, regulatory reform is essential to clarify institutional roles and responsibilities across health, social, and related sectors. Establishing a unified regulatory framework can reduce fragmentation, enhance accountability, and support coordinated service delivery (WHO, 2013).

Second, workforce development should be prioritized to support integrated care. This includes training service coordinators, expanding interdisciplinary competencies among primary care providers, and promoting leadership capacity in mental health governance (Bauer & Hoge, 2017). Workforce policies should incentivize collaboration across service levels and sectors.

Third, investment in digital infrastructure is critical for enabling integration. Unified information systems and interoperable data platforms can support monitoring, evaluation, and continuity of care. Digital tools also facilitate evidence-based decision-making and performance management, which are central to effective governance (Collins, 2019).

Fourth, intersectoral governance mechanisms must be institutionalized through formal agreements, joint planning structures, and shared performance indicators. Collaboration between health, social protection, education, and justice systems is essential for addressing complex and chronic mental health needs (Goodman & Salyers, 2017).

Finally, ethical and data protection standards should be integrated into governance reforms. As data sharing increases, safeguarding patient confidentiality and informed consent becomes imperative. Clear ethical guidelines enhance public trust and ensure compliance with international norms.

Together, these policy measures provide a practical roadmap for implementing integrated governance reforms and improving mental health system performance.

10. Conclusion and Future Research Directions

This study contributes to the mental health policy literature by identifying structural and institutional fragmentation as a central barrier to effective service delivery and by proposing a Multilevel Integrated Governance Model to address these challenges. The analysis validates the initial hypothesis that sustainable integration requires governance reform in addition to clinical coordination. By synthesizing international evidence and system-level analysis, the study demonstrates the strategic value of aligning policy, clinical practice, and community-based support within a unified governance framework.

The proposed model offers a comprehensive approach to improving coordination, accountability, and continuity of care. Its multilevel structure—encompassing strategic, clinical, and community dimensions—enhances system resilience and supports recovery-oriented, patient-centered

services. Importantly, the model is adaptable to developing and transition health systems, where resource constraints and institutional fragmentation are prevalent.

Future research should focus on pilot testing the proposed model in selected regions or service networks to assess feasibility and implementation dynamics. Cost-effectiveness analysis is also needed to evaluate the economic implications of integrated governance reforms and inform resource allocation decisions. Additionally, further research on workforce specialization and role differentiation, particularly the function of service coordinators, would strengthen implementation strategies.

Overall, advancing mental health system performance requires moving beyond fragmented interventions toward governance-driven integration. The framework presented in this study provides a foundation for evidence-based reform and offers direction for future empirical and policy-oriented research.

References

- Bauer, S. M., & Hoge, M. A. (2017). Challenges in implementing collaborative mental health care: A systematic review. *JAMA Psychiatry*, 74(11), 1146–1153. <https://doi.org/10.1001/jamapsychiatry.2017.2450>
- Collins, C. S. (2019). *Financing integrated health care: Policy challenges and solutions*. Health Affairs Press.
- Goodman, L. A., & Salyers, M. P. (2017). Interagency collaboration in mental health and justice systems. *Psychiatric Services*, 68(1), 58–64. <https://doi.org/10.1176/appi.ps.201600219>
- Gürsoy, G. (2023). Sektorlararası əməkdaşlıq və resursların səmərəli idarə olunması. *İqtisadiyyat və İdarəetmə Jurnalı*, 25(3), 112–125.
- Harkness, S., et al. (2018). Integrated behavioral health: A primer for policy and practice. *Journal of Health Care Management*, 63(4), 234–245. <https://doi.org/10.1097/JHM-D-17-00066>
- Katon, W., et al. (2012). Collaborative care for depression and anxiety. *Archives of Internal Medicine*, 172(5), 415–421. <https://doi.org/10.1001/archinternmed.2012.123>
- Mead, S., et al. (2019). Recovery-oriented systems of care (ROSC): Lessons from international implementation. *Psychiatric Rehabilitation Journal*, 42(4), 361–370. <https://doi.org/10.1037/prj0000374>
- Səhiyyə Nazirliyi. (2020). *Psixi sağlamlıq xidmətlərinin təkmilləşdirilməsi üzrə milli strategiya (2020–2025)*. Bakı.
- Strosahl, K. D. (2016). Brief interventions in integrated primary care. *Journal of Clinical Psychology in Medical Settings*, 23(1), 58–69. <https://doi.org/10.1007/s10880-016-9453-5>
- Təhmasib, R. Ə. (2022). Səhiyyə idarəetmə sistemlərində vahid koordinasiya mexanizmləri. *Elmi Əsərlər Toplusu*, 15(2), 45–58.

Wang, P. S., et al. (2009). The global burden of mental disorders: An update from the World Health Organization. *Journal of Public Health*, 31(1), 1–7.
<https://doi.org/10.1093/pubmed/fdp034>

World Health Organization. (2013). *Mental health action plan 2013–2020*. WHO Press.

Received: 02.12.2025

Revised: 14.12.2025

Accepted: 15.12.2025

Published: 17.12.2025

The Formulation and Historical Overview of The Problem of Loneliness

¹ Narmin Qasimova

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250206022>

Abstract: This article examines the historical development of the problem of loneliness, the forms in which it has been conceptualized across different historical periods, and the theoretical foundations proposed for its resolution. The aim of the study is to determine how loneliness has evolved as a socio-psychological phenomenon and how strategies for addressing it have transformed over time. The analysis demonstrates that perceptions of loneliness are closely linked to broader historical processes and cultural changes. While numerous scientific interpretations and recommendations have been proposed, a comprehensive socio-philosophical concept of loneliness has yet to be fully established. The article concludes that effective approaches to addressing loneliness require a multidisciplinary perspective and the simultaneous consideration of both individual and social dimensions.

Keywords: *problem of loneliness; social philosophy; public thought; self-isolation; phenomenon; strategies; analytical approach*

1. Introduction: Loneliness as a Socio-Philosophical Problem

Loneliness has become one of the most visible challenges of contemporary social life. Although it is often understood as a private emotional state, recent cultural and social transformations—urbanization, migration, changing family structures, and digital communication—have intensified loneliness and pushed it into the public sphere as a shared societal concern. For this reason, loneliness can no longer be treated only as a personal psychological difficulty; it must also be analyzed as a phenomenon shaped by social structures, cultural norms, and historical conditions.

At the conceptual level, loneliness exists at two interconnected levels. First, it is an individual experience, involving subjective feelings of emotional emptiness, lack of belonging, or disconnection. Second, it is a social phenomenon, reflecting weakened social bonds, declining community participation, and reduced meaningful interpersonal interaction. A socio-philosophical approach is therefore necessary because it allows loneliness to be understood not only through individual emotions but also through questions of human nature, social integration, moral life, and the forms of community that sustain meaningful existence.

---

¹ Gasimova, N. Master's Student, Nakhchivan State University, Azerbaijan. Email: narminqasimova4344@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-1393-0458>

The aim of this study is to examine the historical development of the problem of loneliness and to identify how different periods have conceptualized it and proposed strategies for overcoming it. The study pursues the following objectives: (1) to trace key philosophical and socio-cultural interpretations of loneliness from antiquity to the present; (2) to clarify major conceptual distinctions (e.g., loneliness versus solitude and isolation); and (3) to show how shifts in social organization and cultural values have transformed loneliness into a mass social issue in modern times.

A historical perspective is essential for two reasons. First, it reveals that loneliness is not a new problem but a persistent feature of human self-understanding, interpreted differently across epochs. Second, it demonstrates that contemporary loneliness cannot be fully explained without considering the historical processes that reshaped community life and individual identity. By connecting classical, religious, existential, and modern socio-psychological interpretations, this article seeks to contribute to a clearer socio-philosophical framing of loneliness and to support more integrated approaches to its resolution.

2. Methodological Framework and Research Approach

This article employs the historical-analytical method as its primary research strategy. The purpose of using this method is to examine how the concept of loneliness has been formulated, reinterpreted, and expanded across different historical periods. Rather than treating loneliness as a fixed phenomenon, the historical-analytical approach views it as an evolving concept shaped by intellectual traditions, cultural contexts, and changing social realities. In this way, the study focuses on the transformation of meanings: what loneliness “meant” for ancient philosophers, medieval theologians, existential thinkers, and modern socio-psychological theorists.

In addition, the study relies on the systematization of existing philosophical and social literature. This involves organizing key viewpoints into a coherent framework and identifying recurring themes, conceptual shifts, and theoretical gaps. The analysis integrates classical philosophical texts and modern theoretical works in order to highlight continuity and change in the understanding of loneliness. Particular attention is given to how interpretations move from spiritual and metaphysical readings toward social, cultural, and psychological explanations in modernity.

The research is explicitly interdisciplinary. While the core orientation is socio-philosophical, the discussion draws on concepts from psychology (loneliness as emotional and cognitive experience), sociology (social bonds, integration, community decline), and cultural studies (modern identity and digital life). This interdisciplinary scope is necessary because loneliness functions simultaneously as an inner experience and a socially produced condition, and it cannot be adequately explained through a single disciplinary lens.

Finally, the study acknowledges limitations that shape the scope of its conclusions. First, as a theoretical and historical study, it does not present original empirical data; instead, it synthesizes existing interpretations and conceptual models. Second, the article does not attempt to provide an exhaustive survey of all philosophical traditions; rather, it focuses on influential and widely cited perspectives that have shaped contemporary discussions. Third, although the study recognizes neurobiological and clinical approaches, its primary contribution remains conceptual and

interpretive: it aims to clarify the socio-philosophical development of loneliness and to argue for integrated models that connect individual and social levels.

3. Conceptual Foundations of Loneliness

Loneliness may be defined as a socio-psychological phenomenon that emerges when an individual experiences a perceived gap between desired and actual social connection. Importantly, loneliness is not identical to being alone. A person may live in a crowded environment and still feel deeply lonely, because loneliness is shaped not simply by the number of contacts but by the meaning, quality, and emotional depth of relationships. For this reason, loneliness should be understood as a complex state that involves subjective feelings (emotional pain, emptiness, lack of belonging) and objective conditions (weakened social ties, reduced participation, limited support networks). The socio-psychological nature of loneliness becomes especially visible in modern societies, where individual autonomy is emphasized while stable communal structures often weaken.

A clear conceptual discussion requires distinguishing loneliness from related terms such as isolation and solitude. *Social isolation* usually refers to an objective condition—limited social contact, restricted participation in social life, or physical separation from others. In contrast, *loneliness* is primarily subjective: it refers to how a person experiences their relational world, including feelings of disconnection even when others are present. *Solitude*, however, differs from both: it often implies a voluntary and potentially meaningful state of being alone, associated with reflection, self-dialogue, or creativity. Solitude can be restorative, while loneliness is typically experienced as deprivation. These distinctions are essential because they prevent the conceptual confusion that often appears in public discussions, where “being alone” is treated as automatically equivalent to loneliness.

Loneliness has long held a significant place in public thought and social philosophy because it touches the central philosophical tension between the human need for belonging and the individual’s inner life. Social philosophy traditionally treats the human being as fundamentally relational, yet it also recognizes that individuals can experience existential separation even within society. Public thought, meanwhile, often frames loneliness as a social symptom—linked to cultural change, loss of community, and moral crisis. This dual attention explains why loneliness can be studied both as a personal emotional condition and as an indicator of social fragmentation.

Despite the breadth of scholarship on loneliness, there remains an absence of a unified socio-philosophical concept that fully integrates individual experience with social structure. Many approaches remain partial: psychological models can explain subjective mechanisms, while sociological theories emphasize social capital, modernization, and weakened community. Philosophical interpretations highlight existential meaning, freedom, and selfhood. However, without a synthesized framework, these perspectives may remain fragmented. Therefore, the conceptual task of this study is to connect these interpretive traditions and demonstrate that loneliness must be understood as a phenomenon produced at the intersection of inner experience, cultural meaning, and social organization.

4. Classical Philosophical Interpretations of Loneliness

4.1. Loneliness and Social Nature in Ancient Philosophy

Classical philosophy provides one of the earliest theoretical foundations for understanding loneliness, primarily through its focus on the social nature of human beings. Aristotle’s definition of the human being as *zoon politikon* (“a political/social animal”) emphasizes that human flourishing depends on participation in the community. In this view, the individual achieves wholeness through relationships, shared norms, and communal life. Isolation is not merely an external condition but a threat to human completeness and ethical development. Aristotle’s framework suggests that the human person cannot be fully realized outside a network of social belonging, and that separation from the community risks a decline in moral and psychological stability.

Within this classical perspective, the tension between social belonging and isolation becomes a central issue. Even if ancient thinkers did not theorize loneliness in modern psychological terms, they clearly recognized that separation from the polis—or exclusion from shared life—could produce a kind of human incompleteness. Thus, classical philosophy offers an early argument for why loneliness is more than a private feeling: it is connected to the fundamental structure of social existence and the conditions under which human life becomes meaningful.

4.2. Stoic Philosophy and Loneliness

While Aristotle emphasizes the necessity of community, Stoic philosophy offers a distinct approach by framing loneliness not only as deprivation but also as a potential path to inner strength. The Stoics, particularly Seneca, developed a vision of selfhood that values inner independence and moral discipline. In this tradition, withdrawal from external distractions and excessive social dependence can be interpreted as a form of philosophical training. Loneliness is not necessarily romanticized, but it is reframed: it may become an opportunity for self-examination, emotional regulation, and the strengthening of reason.

Seneca’s approach suggests that loneliness may function as a form of self-discipline and spiritual purification. Through distance from social noise and unnecessary attachments, the individual may cultivate resilience and achieve a clearer relationship with the self. This Stoic framing is important because it introduces a key distinction that later becomes central in modern discussions: the difference between destructive loneliness and constructive solitude. In this sense, Stoicism provides an early philosophical foundation for the idea that certain forms of “being alone” can be ethically productive, while loneliness—when marked by abandonment and emotional emptiness—requires different interpretive and practical responses.

5. Religious and Medieval Perspectives on Loneliness

Religious and medieval traditions often frame loneliness through a moral–spiritual lens, treating “being alone” not simply as a deficit of social contact but as a condition that can shape self-examination, conscience, and inner transformation. Historical accounts of loneliness show that early Christian thought frequently connected aloneness with inwardness, confession, and the search for spiritual grounding, rather than interpreting it exclusively as a social pathology (Alberti,

2019; Тостоква, 2019). Within this framework, loneliness may be experienced as a painful separation, yet it may also function as a pathway toward reflection and ethical self-formation.

A key theme in this period is loneliness as inner dialogue—a structured turning inward that supports self-knowledge and, in religious terms, communion with God. Rather than emphasizing outward participation, this perspective privileges the interior life, suggesting that meaning can be cultivated through introspection and spiritual orientation (Alberti, 2019; Тостоква, 2019). From a conceptual standpoint, this tradition is important because it introduces early distinctions between harmful isolation and purposive withdrawal, anticipating later philosophical debates on the value and risks of being alone.

Accordingly, medieval approaches help clarify the difference between spiritual solitude and existential isolation. Spiritual solitude may be intentional and meaning-oriented, while existential isolation implies rupture—loss of meaning, disconnection, and a sense of abandonment. Contemporary conceptual work in loneliness research supports this distinction by stressing that loneliness cannot be reduced to physical aloneness; it is shaped by interpretation, meaning, and the perceived quality of one’s relational world (McHugh Power et al., 2018). Thus, the religious–medieval viewpoint contributes to a broader socio-philosophical understanding: loneliness is not only a social fact, but also a condition mediated by values, self-relations, and meaning frameworks (Alberti, 2019).

6. Loneliness in Modern and Existential Philosophy

Modern philosophical traditions increasingly associate loneliness with questions of meaning, individuality, and freedom, placing emphasis on the person’s inner separation and responsibility for self-definition. Histories of the concept show that, as modernity develops, loneliness is less frequently treated as merely a social absence and more often interpreted as a fundamental human condition related to self-awareness and the search for significance (Alberti, 2019; Тостоква, 2019). In this sense, loneliness becomes an interpretive problem: it reflects how individuals experience themselves in relation to the world, not only how many relationships they possess.

A central theme in modern and existential thinking is that loneliness can emerge from the tension between autonomy and belonging. The more the individual is understood as self-determining, the more loneliness can appear as the cost of freedom, choice, and inner responsibility. Contemporary philosophical discussions in health-related loneliness research similarly argue that conceptual clarity requires recognizing loneliness as a phenomenon located between selfhood and worldhood—an experience shaped by interpretation, identity, and existential orientation (McHugh Power et al., 2018). This approach does not deny the social dimension; rather, it highlights that even within social life, individuals can face an inner separation that is difficult to resolve through external contact alone.

Modern individuality also changes the social conditions under which loneliness becomes widespread. Large-scale transformations—urbanization, mobility, and the restructuring of communal life—have weakened some traditional forms of belonging and increased the likelihood that individuals experience disconnection even in technologically connected societies (Toffler, 1980; Putnam, 2000). Cultural-philosophical work likewise describes loneliness as one of the

paradoxes of modern communication: contact becomes easier, yet meaningful relational depth may decline (Svendsen, 2015). Therefore, modern and existential perspectives provide a bridge between historical interpretations and contemporary social analysis: loneliness is simultaneously an inner experience of meaning and a condition shaped by modern social organization (Alberti, 2019; McHugh Power et al., 2018).

7. Socio-Psychological Interpretations of Loneliness in the Modern Era

In modern scholarship, loneliness is increasingly conceptualized as a socio-psychological phenomenon produced by the interaction between subjective experience and social structure. This shift reflects the growth of systematic research in psychology, sociology, and public health, where loneliness is studied as a distinct construct rather than merely a symptom of other conditions. Classic theoretical work distinguishes loneliness from simple aloneness by arguing that loneliness depends on the mismatch between desired and actual relationships, emphasizing both emotional and social dimensions (Weiss, 1973). Subsequent research has reinforced that loneliness is not determined only by the number of connections, but by their perceived quality and meaning (Lim et al., 2020).

A major socio-theoretical line of explanation links loneliness to changes in social bonds and community life. Analyses of modernization and cultural transformation suggest that weakening communal participation and social capital contributes to rising loneliness, especially when traditional networks of support decline (Putnam, 2000; Toffler, 1980). Empirical public-health research similarly shows that loneliness and social isolation are associated with negative health outcomes in older age and across the life course, underlining that loneliness is not merely private distress but also a broader social-health concern (Courtin & Knapp, 2017; Santini et al., 2020). Specific contexts—such as widowhood and shifts in marital status—also reveal how changes in close relational structures can elevate vulnerability to loneliness (Vedder et al., 2024).

At the cognitive and biological level, loneliness is now widely discussed as a mechanism that affects perception and functioning, not only mood. Research on perceived social isolation indicates links with cognition and broader psychophysiological processes, supporting the view that loneliness can operate as a chronic stressor with measurable consequences (Cacioppo & Hawkley, 2009). In parallel, clinical and community nursing perspectives highlight how isolation and reduced contact—especially in older adults during periods of social distancing—may intensify psychological distress and increase the need for integrated psychosocial support (Baker & Clark, 2020).

Finally, contemporary research emphasizes that technological environments can reshape the experience of connection. Studies of telepresence and digitally mediated participation show that technology may reconfigure connectedness and social inclusion in complex ways, sometimes creating new forms of participation while also exposing limits to “connection” that lacks relational depth (Hughes et al., 2024). Cultural-philosophical analysis reinforces this point by noting that modern societies can produce an “illusion of connection” while weakening sustained interpersonal engagement (Svendsen, 2015). Taken together, these socio-psychological perspectives support the central argument of the article: loneliness must be understood through an integrated lens that

connects subjective experience with social structures, cultural conditions, and contemporary modes of interaction (McHugh Power et al., 2018; Courtin & Knapp, 2017).

8. Loneliness as a Mass Social Problem in Contemporary Society

In contemporary society, loneliness is increasingly understood not only as a private emotional experience but also as a mass social problem shaped by structural transformations. Processes of urbanization and modernization have altered everyday patterns of interaction by increasing mobility, weakening neighborhood-based relationships, and reducing reliance on extended family and community networks. These shifts intensify the risk that individuals experience disconnection even while living in densely populated environments. Analyses of modern social change suggest that rapid transformation in lifestyles and institutions can erode traditional support systems and produce new forms of individualization that leave people more vulnerable to loneliness (Toffler, 1980; Putnam, 2000).

A central feature of this transformation is the tension between social integration and fragmentation. On the one hand, contemporary societies offer expanded opportunities for contact through education, work, and technology; on the other hand, social life often becomes more fragmented, with fewer stable communal routines and fewer durable forms of shared participation. Research on community life and social capital indicates that declining civic participation and weakening interpersonal trust can reduce the sense of belonging that protects individuals from loneliness (Putnam, 2000). Public-health scholarship likewise demonstrates that loneliness and social isolation are associated with negative outcomes, especially in older populations, reinforcing that loneliness is not merely personal suffering but also a social condition with collective consequences (Courtin & Knapp, 2017; Santini et al., 2020).

For these reasons, loneliness can be described as a structural social issue, produced not only by personal traits but also by the organization of modern life. Contemporary research emphasizes that perceived isolation is linked to cognitive and physiological processes, which strengthens the argument that loneliness has measurable impacts at the individual level while still being socially patterned in its distribution (Cacioppo & Hawkley, 2009). Moreover, modern technologies can create new ways of connecting while also reshaping what “participation” and “connectedness” mean. Studies on telepresence technologies show that digital participation may support contact, yet it can also highlight the limitations of technologically mediated social life when relational depth and meaningful inclusion are lacking (Hughes et al., 2024). These findings align with philosophical-cultural accounts that describe loneliness as a paradox of the information society, where communication tools expand but genuine human interaction may decline (Svendsen, 2015).

Given its complexity, addressing loneliness requires multidisciplinary and integrative approaches. Philosophical work stresses the importance of conceptual clarity and meaning-oriented frameworks, while psychological and public-health research focuses on cognitive-emotional mechanisms and health outcomes. Contemporary scholarship argues that effective solutions must integrate these levels rather than treating loneliness only as an internal emotion or only as a social statistic (McHugh Power et al., 2018; Lim et al., 2020). Consequently, interventions should aim

simultaneously at strengthening personal coping and meaning-making capacities and rebuilding social environments that support belonging, participation, and durable connection.

9. Discussion: Continuity and Transformation of the Loneliness Problem

A historical view reveals the continuity of loneliness as a recurring human concern. Across different epochs, loneliness has been linked to self-awareness, moral reflection, and the search for meaning, indicating that it is not an invention of modern society but a persistent element of human existence (Alberti, 2019; Тостоква, 2019). However, while the phenomenon is continuous, its dominant interpretations and perceived causes have changed as societies have changed. Earlier frameworks often approached loneliness through spiritual, ethical, or metaphysical categories, whereas modern scholarship increasingly frames it through social organization, psychological mechanisms, and public-health consequences (McHugh Power et al., 2018; Courtin & Knapp, 2017).

The causes and interpretations of loneliness have therefore undergone significant transformation. Modernization, urbanization, and the restructuring of communities have produced conditions in which loneliness may emerge at scale, often alongside reduced civic participation and weakened social capital (Putnam, 2000; Toffler, 1980). Contemporary research also shows that loneliness is related to depression and anxiety symptoms and can operate through complex pathways connecting social disconnectedness with mental health outcomes (Santini et al., 2020; Lim et al., 2020). At the same time, neurocognitive perspectives suggest that loneliness affects cognition and can become a chronic stressor, emphasizing that loneliness is not only a cultural narrative but also a psychophysiological reality (Cacioppo & Hawkley, 2009).

A key issue raised by this transformation concerns individual versus social responsibility. If loneliness is treated solely as a personal weakness, responsibility is placed on individuals to “socialize more” or adjust attitudes. Yet the evidence supports a broader interpretation: loneliness is strongly shaped by social conditions such as community decline, fragmentation of shared life, and structural vulnerability (Putnam, 2000; Courtin & Knapp, 2017). The most plausible approach is therefore shared responsibility: individuals may develop skills and meaning-making capacities, but societies and institutions must also create environments that enable participation, support, and inclusion (McHugh Power et al., 2018; Baker & Clark, 2020).

10. Conclusion

This article has examined the formulation and historical development of loneliness, demonstrating that loneliness has remained a persistent human concern while undergoing major shifts in interpretation and perceived causation. The analysis shows that loneliness is not limited to the private sphere of emotion; it is also shaped by broader historical processes, cultural transformations, and the organization of social life. Contemporary research further indicates that loneliness has significant health and psychological implications, strengthening the argument that it should be treated as both a personal and societal issue (Courtin & Knapp, 2017; Cacioppo & Hawkley, 2009).

A central conclusion is that loneliness should be understood as a historically evolving phenomenon. While earlier traditions often interpreted loneliness through religious or existential categories, modern conditions—such as individualization, weakened community participation, and technological mediation—have contributed to the expansion of loneliness as a mass social problem (Alberti, 2019; Putnam, 2000; Hughes et al., 2024). This confirms that loneliness is not simply a timeless inner feeling; it is also a condition whose dominant forms and meanings change with social structures and cultural values.

The article also highlights the importance of combining philosophical, social, and psychological perspectives. Philosophical approaches contribute conceptual clarity and meaning-oriented interpretation, while sociology and public health illuminate structural patterns and collective consequences, and psychology explains subjective mechanisms and coping. Integrating these perspectives is essential for advancing a more complete socio-philosophical model of loneliness (McHugh Power et al., 2018; Lim et al., 2020).

Future research should continue in three directions. First, further conceptual work is needed to build integrative frameworks that connect existential meaning with social conditions and empirical evidence. Second, interdisciplinary studies should examine how technological environments reshape participation and belonging across different groups (Hughes et al., 2024). Third, intervention research should evaluate strategies that address both individual-level vulnerabilities and community-level structures, particularly among high-risk populations, including older adults and those experiencing major life transitions (Baker & Clark, 2020; Vedder et al., 2024).

References

- Alberti, F. B. (2019). *A biography of loneliness: The history of an emotion*. Oxford University Press.
- Baker, E., & Clark, L. L. (2020). Biopsychopharmacosocial approach to assess impact of social distancing and isolation on mental health in older adults. *British journal of community nursing*, 25(5), 231-238.
- Cacioppo, J. T., & Hawkley, L. C. (2009). Perceived social isolation and cognition. *Trends in Cognitive Sciences*, 13(10), 447–454. <https://doi.org/10.1016/j.tics.2009.06.005>
- Courtin, E., & Knapp, M. (2017). Social isolation, loneliness and health in old age: a scoping review. *Health & social care in the community*, 25(3), 799-812.
- Fromm, E. (1941). *Escape from freedom*. Farrar & Rinehart.
- Hughes, G., Moore, L., Hennessy, M., Sandset, T., Jentoft, E. E., & Haldar, M. (2024). What kind of a problem is loneliness? Representations of connectedness and participation from a study of telepresence technologies in the UK. *Frontiers in Digital Health*, 6, 1304085.
- Lim, M. H., Eres, R., & Vasan, S. (2020). Understanding loneliness in the twenty-first century: an update on correlates, risk factors, and potential solutions. *Social psychiatry and psychiatric epidemiology*, 55(7), 793-810.

- McHugh Power, J. E., Dolezal, L., Kee, F., & Lawlor, B. A. (2018). Conceptualizing loneliness in health research: Philosophical and psychological ways forward. *Journal of theoretical and Philosophical Psychology*, 38(4), 219.
- Putnam, R. D. (2000). *Bowling alone: The collapse and revival of American community*. Simon & Schuster.
- Rogers, C. R. (1961). *On becoming a person: A therapist's view of psychotherapy*. Houghton Mifflin.
- Santini, Z. I., Jose, P. E., Cornwell, E. Y., Koyanagi, A., Nielsen, L., Hinrichsen, C., ... & Koushede, V. (2020). Social disconnectedness, perceived isolation, and symptoms of depression and anxiety among older Americans (NSHAP): a longitudinal mediation analysis. *The Lancet Public Health*, 5(1), e62-e70.
- Svendsen, L. (2015). *A philosophy of loneliness*. Reaktion Books.
- Toffler, A. (1980). *The third wave*. William Morrow.
- Vedder, A., Stroebe, M. S., Stokes, J. E., Schut, H. A., Schut, B., Boerner, K., & Boelen, P. A. (2024). Exploring loneliness across widowhood and other marital statuses: A systematic review integrating insights from grief research. *Journal of Social and Personal Relationships*, 41(12), 3741-3769.
- Venkatasubramanian, V., Rengaswamy, R., Kavuri, S. N., & Yin, K. (2003). A review of process fault detection and diagnosis: Part III: Process history based methods. *Computers & chemical engineering*, 27(3), 327-346.
- Weiss, R. S. (1973). *Loneliness: The experience of emotional and social isolation*. MIT Press.
- Тостокова, К. А. (2019). CONSIDERATION OF THE PROBLEM OF LONELINESS IN THE HISTORY OF PHILOSOPHICAL IDEAS (theoretical aspect). *Известия ВУЗов Кыргызстана*, (6), 106-108.

Received: 02.12.2025

Revised: 14.12.2025

Accepted: 15.12.2025

Published: 17.12.2025

A Comparative Analysis of the Romano-Germanic and Anglo-Saxon Legal Systems

¹ Ayşən Rəcəbova

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250206023>

Abstract: The Romano-Germanic and Anglo-Saxon legal systems represent two distinct methodological approaches to the formation and development of law and constitute the most widespread legal families in the world. The Romano-Germanic system is based on the primacy of legislation and presents legal norms in a highly codified and systematized form. In contrast, the Anglo-Saxon system relies primarily on judicial precedent as the main source of law, regulating legal relations through a more flexible and case-oriented approach. Each system possesses its own advantages and limitations: while the continental legal system is characterized by clarity and consistency, the common law system is distinguished by its adaptability and practical responsiveness. As a result, contemporary legal development demonstrates an increasing interaction between these two legal families, the emergence of hybrid legal mechanisms, and the adaptation of national legal systems to international standards.

Keywords: *Romano-Germanic legal system; Anglo-Saxon legal system; legal families; judicial precedent; codification; sources of law*

Introduction

Legal systems constitute one of the most fundamental institutional frameworks through which societies organize social relations, regulate economic activity, and exercise political authority. They reflect not only normative structures but also the historical experience, cultural traditions, and legal philosophies of particular societies. In contemporary legal theory, two major legal families—the Romano-Germanic (civil law) system and the Anglo-Saxon (common law) system—occupy a dominant position due to their global influence and methodological distinctiveness (Ayupova & Kussainov, 2019; Ionescu et al., 2015).

The Romano-Germanic legal system, which developed primarily in continental Europe, is characterized by the primacy of legislation and comprehensive codification. Legal norms within this system are formulated in abstract and systematic legal acts, with lawmaking predominantly exercised by legislative authorities rather than the judiciary (Muhametgalieva et al., 2015; Sydorenko, 2025). The historical foundations of this legal family are closely connected to the

---

¹ Rajabova, A. Faculty of Law, Nakhchivan State University, Nakhchivan, Azerbaijan. Corresponding Author. Email: aysnrcebova7@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-7563-4262>

reception and evolution of Roman law, which played a decisive role in shaping its conceptual structure and doctrinal coherence (Muhametgalieva et al., 2015; Ayupova & Kussainov, 2019).

By contrast, the Anglo-Saxon legal system emerged in England and later expanded to jurisdictions influenced by British legal tradition. This system assigns a central role to **judicial precedent**, with court decisions functioning as a primary source of law. Legal norms are developed incrementally through case law, allowing for greater flexibility and adaptability to specific factual circumstances (Pollock, 1893; Reynolds, 1999). In modern common law systems, judicial acts possess normative force and actively contribute to the formation and evolution of legal rules (Rosenko & Skrebets, 2025).

A comparative analysis of the Romano-Germanic and Anglo-Saxon legal systems enables a deeper understanding of differences in legal regulation mechanisms, sources of law, lawmaking processes, the role of judges, and dominant modes of legal reasoning. Such analysis is not only of theoretical significance but also of substantial practical importance in the context of globalization, legal harmonization, and international cooperation. As states increasingly interact within transnational legal frameworks, understanding the structural logic and functional characteristics of these two legal families becomes essential for effective legal integration and comparative legal research (Askarovich, 2025; Ionescu et al., 2015).

Main Part

The Romano-Germanic Legal System

The Romano-Germanic (civil law) legal system represents one of the most widely applied legal families in the world and has played a decisive role in shaping modern legal thinking. Although its fundamental characteristics were consolidated during the period of the French Revolution, the origins of this system can be traced back to the Middle Ages. The scientific conceptualization and systematization of continental law as a distinct legal family began in the thirteenth century, reflecting a growing effort to rationalize and unify legal norms (Ayupova & Kussainov, 2019; Muhametgalieva et al., 2015).

In its historical development, the Romano-Germanic legal system emerged primarily through the evolution and reception of Roman law. However, Roman law was not the sole formative influence. The contribution of French legal thought—particularly through codification initiatives—was equally significant in shaping the structure and principles of continental law (Muhametgalieva et al., 2015; Sydorenko, 2025).

Scholars generally distinguish three main stages in the development of the Romano-Germanic legal system. The first stage, extending up to the thirteenth century, was characterized by fragmented and unsystematic judicial practice. Courts often relied on supernatural beliefs, inquisitorial procedures were used as evidentiary mechanisms, and the enforcement of judicial decisions was weak or absent. During this period, law functioned largely in a formal sense, and disputes were frequently resolved through coercion rather than through established legal authority (Ayupova & Kussainov, 2019).

The second stage, covering the period from the thirteenth to the seventeenth centuries, coincided with the intellectual and cultural transformations of the Renaissance. Beginning in Italy and later spreading across Western Europe, this era marked a significant increase in the role of law within society. Legal norms began to be recorded systematically, and the drafting of legislative acts and codes expanded considerably. One of the most notable religious legal instruments of this period was the *Code of Canon Law*, compiled in 1582, which contributed to the broader process of legal codification (Muhametgalieva et al., 2015).

The third stage represents the mature phase of the Romano-Germanic legal system, during which codification, legislation, and legal doctrine gained dominant importance. Compared to earlier stages, law became more comprehensive, stable, and authoritative, reinforcing the central role of written legal norms in regulating social relations (Sydorenko, 2025).

In comparison with other legal families, the Romano-Germanic system developed on strong conceptual and doctrinal foundations. Legal scholarship played a particularly influential role, as the interpretations of jurists significantly shaped legal understanding and application. Unlike common law systems, where judicial precedent serves as a primary source of law, continental legal systems grant primacy to legislation, and judges are not entrusted with lawmaking functions (Ayupova & Kussainov, 2019; Ionescu et al., 2015).

Another defining characteristic of the Romano-Germanic legal system is its clear division between public and private law. Public law regulates relations involving state authorities, public institutions, and the legal status of officials, as well as interactions between individuals and the state. Private law, in contrast, governs relationships concerning private interests, including personal and property-related matters. This systematic differentiation contributes to the internal coherence and clarity of continental legal systems (Sydorenko, 2025).

Codification constitutes one of the most distinctive features of the Romano-Germanic legal family. Unlike partial or fragmented codification efforts, continental codification has a comprehensive character, encompassing virtually all branches and institutions of law. This approach ensures predictability, uniformity, and accessibility of legal norms, reinforcing the central role of written law in legal regulation (Sydorenko, 2025).

The Anglo-Saxon (Common Law) Legal System

The Anglo-Saxon legal system, commonly referred to as common law, is among the most influential legal families worldwide. It developed primarily in England from the eleventh century onward and constitutes a legal tradition comparable in scope and significance to the Romano-Germanic system. Common law is fundamentally a system of judge-made law, in which legal rules are formulated and refined through judicial decisions rather than comprehensive legislative codification (Pollock, 1893; Reynolds, 1999).

In contrast to continental legal systems, common law is characterized by the dominance of case law, the central role of judicial precedent, and the absence of a unified codified legal framework. Although statutory law exists within common law jurisdictions, judicial decisions remain the primary source of legal norms. Courts rely heavily on precedents—earlier decisions in similar

cases—to resolve disputes, thereby ensuring continuity and consistency in legal reasoning (Pollock, 1893; Rosenko & Skrebets, 2025).

Judicial precedents are preserved through detailed court records and systematically documented in law reports. In each case, the presiding judge determines which precedents are applicable, exercising significant interpretive authority. As a result, judges play a decisive role in shaping the legal systems of common law countries, particularly the United Kingdom and the United States (Rosenko & Skrebets, 2025). Common law proceedings operate within an adversarial system, where opposing parties present their arguments before an impartial judge.

By contrast, civil law systems rely on codified legal texts that comprehensively regulate substantive and procedural matters. In such systems, judges are primarily responsible for establishing the facts of a case and applying the relevant provisions of the code. Judicial decisions carry less normative weight than legislative acts and doctrinal interpretations, reinforcing the supremacy of written law (Ionescu et al., 2015).

Another distinguishing feature of common law is its relatively limited influence from other legal families during its historical development, as well as its emphasis on procedural law over substantive law. Judicial independence is a fundamental principle of the common law system, and the accusatorial nature of proceedings places primary responsibility for evidence collection on the parties rather than on the court. Judges, in turn, function mainly as neutral arbiters who oversee the fairness of the process (Reynolds, 1999; Rosenko & Skrebets, 2025).

Conclusion

The comparative analysis of the Romano-Germanic (civil law) and Anglo-Saxon (common law) legal systems demonstrates that, despite their shared objective of regulating social relations, these two legal families rely on fundamentally different normative logics and institutional mechanisms. The most significant distinctions between them can be summarized across several core dimensions.

First, with regard to sources of law, common law systems primarily derive legal authority from judicial decisions, which are recorded and applied as binding or persuasive precedents. Legislative acts exist but generally play a supplementary role. In contrast, Romano-Germanic systems are grounded in codified legal texts, where abstract and systematically organized statutes constitute the principal source of law (Ayupova & Kussainov, 2019; Sydorenko, 2025).

Second, the role of precedent differs substantially. In common law jurisdictions, judges extract legal principles from previously decided cases and apply them to new disputes, thereby actively participating in the development of legal norms. By contrast, judges in civil law systems are primarily bound by statutory provisions and apply codified norms independently of earlier judicial decisions, which carry limited normative force (Pollock, 1893; Rosenko & Skrebets, 2025).

Third, these differences are reflected in legal reasoning methods. Common law reasoning evolves incrementally through case-by-case adjudication, allowing legal principles to adapt gradually to new factual circumstances. Civil law reasoning, on the other hand, is based on the application of pre-established abstract principles to specific cases, emphasizing logical consistency and systematic interpretation (Ionescu et al., 2015; Sydorenko, 2025).

Fourth, the function of legal doctrine varies between the two systems. In common law countries, doctrine is primarily used to analyze similarities and distinctions among cases and to systematize judicial practice. In Romano-Germanic systems, doctrine plays a more formal role by guiding legislative activity and assisting judges in interpreting and applying statutory provisions (Ayupova & Kussainov, 2019; Ionescu et al., 2015).

Fifth, notable differences exist in judicial appointment and professional formation. Common law judges are typically appointed from among experienced legal practitioners, reflecting the system's emphasis on practical expertise. In contrast, civil law judges often enter the judiciary shortly after completing formal legal education and progress through a structured judicial career, reinforcing the bureaucratic and codified nature of the system (Reynolds, 1999; Sydorenko, 2025).

Finally, the systems diverge in their procedural orientation. Common law jurisdictions emphasize adversarial proceedings, in which the parties bear primary responsibility for presenting evidence and legal arguments, while judges act as neutral arbiters. Civil law systems assign judges a more active role in evidence gathering, fact-finding, and procedural management, reflecting the system's emphasis on judicial oversight and codified procedure (Pollock, 1893; Rosenko & Skrebets, 2025).

In conclusion, the Romano-Germanic legal system prioritizes codification, abstract legal principles, and legislative supremacy as mechanisms for ensuring legal certainty and preventing disputes. The common law system, by contrast, relies on judicial precedent and incremental legal development through adjudication. Despite these structural differences, contemporary legal practice reveals increasing interaction between the two systems, leading to convergence and the emergence of hybrid legal models. This mutual influence highlights the adaptive capacity of both legal families and underscores their continued relevance in a globalized legal environment (Askarovich, 2025; Ionescu et al., 2015).

References

- Askarovich, M. A. (2025). Features of The Welfare State in Countries of The Romano-Germanic Legal System. *International Journal Of Law And Criminology*, 5(05), 89-93.
- Ayupova, Z. K., & Kussainov, D. U. (2019). To the question of theoretical basis of the romano-germanic legal family. *News of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan*, 3, 30-37.
- IONESCU, S., BARBU, D., GRIGORE, M., & GUNĂ, D. (2015). REPRESENTATIVE JUDICIARY SYSTEMS FROM THE ROMANO-GERMANIC LAW FAMILY. A COMPARATIVE LAW EXAMINATION. *LAW STUDY*, 476.
- Muhametgalieva, S. H., Muhametgaliev, I. G., & Kuzmenko, V. I. (2015). Influence of the Roman law on formation of the Romano-Germanic legal family. *Rev. Eur. Stud.*, 7, 186.
- Pollock, F. (1893). Anglo-Saxon Law. *The English Historical Review*, 8(30), 239-271.
- Reynolds, A. J. (1999). *Anglo-Saxon law in the landscape. An archaeological study of the Old English judicial system*. University of London, University College London (United Kingdom).

Rosenko, M. I., & Skrebets, E. V. (2025). The Normativity of the Judiciary Acts in the Anglo-Saxon Legal System and Case Law Formation in a Modern National System. *LEX*, 78(1), 72.

Sydorenko, O. (2025). Main characteristics of legal acts in the Romano-Germanic legal family. *Actual problems of law*, (1), 12-17.

Received: 02.12.2025

Revised: 14.12.2025

Accepted: 15.12.2025

Published: 18.12.2025

The Economic Foundations of the Atabegs' (Eldenizids') Power: An Analysis of Commodity Exchange and Urban Planning Policy

¹ Leyla Zamanli

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250206024>

Abstract:

This article examines the economic foundations underlying the political and military power of the Azerbaijani Atabegs (Eldenizid) state, which existed during the twelfth and thirteenth centuries. While most studies emphasize the political history of the dynasty, this research focuses on the region's economic development trends during the Eldenizid period — particularly on urban planning policy and the expansion of international trade relations. The study systematically analyzes the key economic arteries of the era, including trade routes, the taxation system, centers of craftsmanship, and agricultural production. The findings reveal that the Eldenizids' deliberate construction and infrastructure policies strengthened economic stability, while a robust economic base enabled the state to attain significant political influence in a short time. Thus, the Eldenizid state effectively utilized its favorable geographical position to establish economic hegemony, which became one of the decisive factors ensuring its political continuity and durability.

Keywords: *Azerbaijani Atabegs (Eldenizid state), Medieval history, Commodity exchange, Urban planning policy, Medieval economy, South Caucasus, 12th–13th centuries.*

---

¹ Zamanli, L. Master's Student in Ancient and Medieval History of Azerbaijan, Nakhchivan State University, Azerbaijan. Email: zamanlileyla680@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-4487-0831>

Atabəylər Dövlətinin (Eldənizlər) Hakimiyyətinin İqtisadi Əsasları: Əmtə Mübadiləsi və Şəhərsalma Siyasətinin Təhlili

¹ Leyla Zamanli

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250206024>

Xülasə: Bu məqalə XII–XIII əsrlərdə mövcud olmuş Azərbaycan Atabəyləri (Eldənizlər) dövlətinin siyasi və hərbi gücünün arxasında dayanan iqtisadi təməlləri araşdırır. Əksər tədqiqatlar dövlətin siyasi tarixini ön plana çıxarsa da, bu işdə diqqət Eldənizlər dövründə regionun iqtisadi inkişaf tendensiyalarına, xüsusilə şəhərsalma siyasətinə və beynəlxalq ticarət əlaqələrinin genişlənməsinə yönəldilir. Tədqiqatda dövrün əsas iqtisadi arteriyaları — ticarət yolları, vergi sistemi, sənətkarlıq mərkəzləri və kənd təsərrüfatı istehsalı — sistemli şəkildə təhlil olunur. Əldə edilən nəticələr göstərir ki, Eldənizlərin məqsədyönlü tikinti və infrastruktur siyasəti iqtisadi sabitliyi möhkəmləndirmiş, güclü iqtisadi baza isə dövlətin qısa müddətdə regionda mühüm siyasi nüfuza sahib olmasına şərait yaratmışdır. Beləliklə, Eldənizlər dövləti əlverişli coğrafi mövqeyindən səmərəli istifadə edərək iqtisadi hegemonluq əldə etmiş və bu, onun siyasi davamlılığını təmin edən əsas amillərdən biri olmuşdur.

Açar sözlər: *Azərbaycan Atabəyləri (Eldənizlər dövləti), Orta əsrlər tarixi, Əmtə mübadiləsi, Şəhərsalma siyasəti, Orta əsrlər iqtisadiyyatı, Cənubi Qafqaz, XII–XIII əsrlər.*

Giriş:

XII əsrin birinci yarısında formalaşan və XIII əsrin əvvəllərinə qədər Cənubi Qafqazla yanaşı Yaxın Şərqi əhəmiyyətli bir hissəsini öz siyasi təsiri altına alan Azərbaycan Atabəyləri (Eldənizlər) dövləti region tarixində mühüm siyasi, hərbi və mədəni mərhələlərdən birini təşkil edir. Bu dövlətin yaranması, Səlcuq imperiyası ilə qarşılıqlı münasibətləri, eləcə də Tiflis və Gürcü çarlığına qarşı apardığı müharibələr Azərbaycan və Yaxın Şərq tarixşünaslığında geniş şəkildə öyrənilmişdir. Lakin Eldənizlərin bu qədər böyük coğrafiyanı və etnik baxımdan çoxşaxəli əhalini uzunmüddətli şəkildə idarə edə bilməsinin arxasında dayanan iqtisadi əsaslar, eləcə də onların şəhərsalma siyasətinin dövlətin möhkəmlənməsində oynadığı strateji rol hələ də tam və kompleks şəkildə tədqiq olunmamışdır.

Eldənizlər dövləti yalnız hərbi güc və siyasi diplomatiya ilə deyil, eyni zamanda məqsədyönlü iqtisadi idarəetmə mexanizmləri və dayanıqlı infrastruktur siyasəti ilə fərqlənirdi. Onların uğurunun əsas səbəblərindən biri iqtisadi resursların səmərəli bölüşdürülməsi, şəhərlərin ticarət mərkəzinə çevrilməsi və beynəlxalq əmtə mübadiləsinin inkişaf etdirilməsi idi. Bu baxımdan,

---

¹ Zamanli, L. Master's Student in Ancient and Medieval History of Azerbaijan, Nakhchivan State University, Azerbaijan. Email: zamanlileyla680@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-4487-0831>

Naxçıvan, Gəncə və Təbriz kimi şəhərlər tək-cə inzibati mərkəz deyil, həm də vergi yığımının, sənətkarlığın və regional ticarətin əsas mərkəzləri olmuşdur.

Məqalənin məqsədi Eldənizlərin siyasi sabitliyinin və dövlət davamlılığının iqtisadi baza üzərində necə formalaşdığını göstərməkdir. Tədqiqat iki əsas istiqamətdə aparılacaq:

1. **Regional və beynəlxalq əmtəə mübadiləsi** – Böyük İpək Yolunun şimal qolları boyunca Azərbaycan şəhərlərinin strateji rolu, ticarət yollarının təhlükəsizliyinin təmin olunması və gömrük-vergi sisteminin formalaşması.
2. **Şəhərsalma və memarlıq siyasəti** – Atabəylərin infrastruktur və tikinti siyasətinin iqtisadi sabitlik, sosial rifah və mədəni dirçəlişə təsiri.

Eldənizlər dövründə həyata keçirilən tikinti proqramları – karvansaraların, körpülərin, mədrəsələrin və suvarma sistemlərinin yaradılması – ticarətin və kənd təsərrüfatının davamlı inkişafını təmin etmişdir. Bu proses, öz növbəsində, iqtisadi fəaliyyətin genişlənməsi və dövlətin maliyyə dayanıqlılığının artması ilə nəticələnmişdir.

Araşdırmada yalnız tarixi mənbələr deyil, həm də maddi-mədəni sübutlar — arxeoloji tapıntılar, epigrafik yazılar, sikkələr və memarlıq abidələri — əsas analitik baza kimi istifadə ediləcəkdir. Müsəlman müəlliflərindən İbn əl-Əsir və Rəşidəddin kimi tarixçilərin məlumatları Eldənizlərin iqtisadi siyasətinin konturlarını bərpa etməkdə xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Beləliklə, bu məqalə Eldənizlər dövlətinin siyasi sabitliyini və hərbi uğurlarını təmin edən iqtisadi mexanizmləri dərin təhlil edərək, Azərbaycan tarixşünaslığında bu mühüm dövrə daha geniş və çoxşaxəli baxış gətirməyi hədəfləyir. Eldənizlər dövləti nümunəsində iqtisadi gücün dövlətin siyasi sabitliyinə, inzibati idarəetməyə və mədəni yüksəlişə təsiri konkret faktlar əsasında göstəriləcəkdir.

Əsas hissə

Eldənizlər Dövlətinin İdarəetmə Sistemi və Siyasi Quruluşu

Eldənizlər dövlətinin idarəetmə sistemi Səlcuqlu imperiyasının inzibati ənənələrinin təkamülü əsasında formalaşmışdır. Formal olaraq Səlcuqlu sultanları dövlətin başında göstərilə də, faktiki hakimiyyət Atabəy titulu daşıyan sülalə başçılarının əlində cəmlənmişdi (Əliyarlı, 2007, s. 420). Atabəy Şəmsəddin Eldənizin (1136–1175) apardığı məqsədyönlü siyasət nəticəsində bu titul hərbi-pedaqoji vəzifədən çıxaraq, həm mülki, həm də hərbi idarəetmə səlahiyyətlərini özündə birləşdirən ali hakimiyyət statusuna yüksəlmişdi.

Dövlətin mərkəzi idarəetmə aparatı “Divan” adlı inzibati qurum vasitəsilə fəaliyyət göstərirdi. Divana böyük vəzir (sahib-divan) rəhbərlik edir, o isə maliyyə (istifa), hərbi (ərz), və poçt-rabitə (bərid) məsələlərinə cavabdeh olan digər divanların fəaliyyətini əlaqələndirirdi. Bu sistem mərkəzi hakimiyyətin effektivliyini təmin etməklə, Atabəylərin siyasi nüfuzunun artmasına şərait yaradırdı. Zaman keçdikcə Divan artıq Səlcuqlu sultanının deyil, bilavasitə Atabəylərin tabeliyində fəaliyyət göstərən inzibati orqana çevrildi.

Orta əsr mənbələri, xüsusilə İbn əl-Əsir, bu ikihakimiyyətli dövrdə Atabəylərin siyasi manevr ustalığını vurğulayır. O, *əl-Kamil fit-Tarix* əsərində qeyd edir ki, Atabəylər — xüsusilə Qızıl Arslan — sultanın adından çıxış etsələr də, bütün real hakimiyyəti öz əllərində cəmləşdirmişdilər (İbn əl-Əsir, XI cild, s. 210). Hərbi qüvvənin əsasən Atabəylərə şəxsi sədaqət prinsipi ilə bağlı olması iqta sisteminin mərkəzi hakimiyyətə tabe saxlanması asanlaşdırırdı.

Z. M. Bünyadovun (2007) fikrincə, Eldənizlər dövlətinin hüquq sistemi əsasən şəriət qanunlarına söykənsə də, mülki məsələlərdə yerli adət-ənənələr və Atabəylərin fərmanları (yarlıqlar) da tətbiq edilirdi. Bu, dövlətin çoxmillətli və çoxregionlu tərkibinə uyğun çevik idarəetmə mexanizminin formalaşmasını təmin edirdi. Ərran, Azərbaycan, Cəbəl və İraq kimi vilayətlərdə bu fərqli idarəçilik modelləri həm sosial sabitliyi, həm də inzibati səmərəliliyi qorumağa imkan verirdi.

İqtisadi İnkişaf və Beynəlxalq Ticarət Əlaqələri

Eldənizlər dövrü (XII–XIII əsrlər) Azərbaycan iqtisadiyyatında canlanma və mədəni dirçəliş dövrü kimi səciyyələndirilir. Bu inkişafın əsasını dövlətin transkontinental ticarət yolları üzərində nəzarət siyasəti təşkil edirdi. Böyük İpək Yolunun Gəncə, Naxçıvan və Təbrizdən keçən şimal qolu üzərində sabitlik yaradılması, regionun iqtisadi əlaqələrinin genişlənməsinə və dövlət gəlirlərinin artmasına şərait yaratmışdı.

Z. M. Bünyadov (2007, s. 185–187) qeyd edir ki, Eldənizlərin iqtisadi siyasəti həm daxili ticarəti canlandırır, həm də gömrük və ticarət rüsumlarını dövlət xəzinəsinin əsas gəlir mənbəyinə çevirirdi. Təbriz bu dövrdə Qafqaz, Kiçik Asiya və Orta Şərq arasında strateji körpü rolunu oynayan iri iqtisadi mərkəzə çevrilmişdi. Ticarət yollarının təhlükəsizliyinin təmin olunması və karvansaraların inşası xarici tacirlərin cəlb olunmasını asanlaşdırmış, şəhərlərin beynəlxalq bazarlara inteqrasiyasını sürətləndirmişdi.

Eyni zamanda kənd təsərrüfatı və sənətkarlıq iqtisadiyyatın əsas dayaqlarını təşkil edirdi. Feodal torpaq mülkiyyəti formalarından olan iqta sistemi vasitəsilə kənd təsərrüfatı istehsalına nəzarət edilir, dövlətə vergi gəlirləri təmin olunurdu. Lakin mərkəzi hakimiyyətin güclü olması sayəsində iqta sahiblərinin müstəqil feodal hakimlərə çevrilməsinin qarşısı alınmışdı.

Şəhərlərdə toxuculuq, zərgərlik, keramika və silah istehsalı kimi sənət sahələri yüksək səviyyədə inkişaf etmişdi. Bu məhsullar əsasən Təbriz, Şamaxı və Gəncə bazarlarından xarici ölkələrə ixrac edilirdi. Rəşidəddin Fəzlullah (I cild, s. 150) öz əsərində qeyd edir ki, Eldənizlər dövləti ərazisindəki şəhərlərdə — xüsusilə Naxçıvanda — iri karvansaralar, bazarlar və tacir məhəllələri fəaliyyət göstərirdi. Bu faktlar ticarətin dövlət siyasətində xüsusi yer tutduğunu və iqtisadi rifahın təminatında aparıcı rol oynadığını göstərir.

Beləliklə, Eldənizlərin iqtisadi strategiyası yalnız ticarət gəlirlərinə əsaslanmırdı; o, həm də sosial sabitlik, şəhərsalma və sənətkarlığın inkişafını dəstəkləyən kompleks iqtisadi model idi. Bu model sayəsində Azərbaycan XII–XIII əsrlərdə Yaxın Şərqi mühüm iqtisadi mərkəzlərindən birinə çevrilmişdi.

Şəhərsalma Siyasəti, Memarlıq İnkişafı və Mədəni Mühit

Eldənizlər dövlətinin hakimiyyəti illəri yalnız siyasi və iqtisadi sabitliklə deyil, həm də Azərbaycan memarlığının və şəhər mədəniyyətinin ən parlaq mərhələsi kimi tarixə düşmüşdür. XII əsrin sonlarından etibarən bu dövr bir çox tədqiqatçılar tərəfindən “Azərbaycan memarlığının Qızıl dövrü” kimi səciyyələndirilir. Atabəylərin həyata keçirdiyi şəhərsalma siyasəti təkcə iqtisadi məqsədlərə deyil, həm də dövlət ideologiyasının, hakimiyyətin legitimliyinin və mərkəzi gücün nüfuzunun nümayişinə xidmət edirdi.

Atabəylər paytaxt şəhərlərin — əvvəlcə Naxçıvanın, daha sonra Təbrizin — genişləndirilməsinə, yeni inzibati və dini tikililərin inşasına, karvansaraların, körpülərin və suvarma sistemlərinin qurulmasına xüsusi diqqət yetirirdilər. Bu siyasət bir tərəfdən şəhər həyatını canlandırır, digər tərəfdən isə dövlət aparatının inzibati və mədəni dayanıqlığını gücləndirirdi.

Bu dövrün memarlıq üslubu əsasən Naxçıvan–Marağa memarlıq məktəbi ilə bağlıdır. Məktəbin görkəmli nümayəndəsi Əcəmi Əbu Bəkr oğlu Naxçıvani tərəfindən yaradılan abidələr bu dövrün bədii-estetik zövqünü və texnoloji inkişaf səviyyəsini parlaq şəkildə əks etdirir. Onun 1186-cı ildə Naxçıvanda inşa etdiyi Möminə Xatun türbəsi, Atabəy Cahan Pəhləvanın anasının xatirəsinə həsr olunmuş və Şərq memarlığının ən kamil nümunələrindən biri hesab olunur. Memarlıq tarixçisi A. V. Salamzadə (1958, s. 95) bu abidəni təhlil edərkən qeyd edir ki, türbənin səkkizbucaqlı forması, kərpic və kaşı ornamentlərinin harmoniyası, həmçinin kufi yazılı epigrafik zolaqlar Azərbaycan memarlığında yeni estetik istiqamətin əsasını qoymuşdur. Bu, həm də Atabəylərin dövlət ideologiyasında memarlığın siyasi rəmz kimi istifadə olunduğunu göstərir.

Eldənizlərin himayədarlığı dövründə şəhərlərin təkcə memarlıq deyil, həm də mədəni və intellektual mühitləri yüksəliş dövrünü yaşadı. Təbriz, Naxçıvan və Gəncə kimi mərkəzlərdə mədrəsələr, kitabxanalar və elmi ocaqlar fəaliyyət göstərirdi. Mənbələrdə qeyd olunur ki, bu mədrəsələrdə yalnız yerli alimlər deyil, həm də Orta Asiya, Fars və Ərəb ölkələrindən gələn elm xadimləri dərs deyirdi. Mədəniyyət tarixçisi K. V. Trever (1959, s. 315) vurğulayır ki, Atabəylərin incəsənət və ədəbiyyata göstərdiyi diqqət nəticəsində Nizami Gəncəvi kimi dahilərin yaradıcılığı üçün münbit şərait formalaşmışdır.

Eldənizlər eyni zamanda mədəni irsin qorunması və təbliği istiqamətində də mühüm addımlar atmışdılar. Onlar qədim şəhərlərdə aparılan arxeoloji qazıntılara, epigrafik abidələrin bərpaasına və sikkə zərbi işinə nəzarət edərək dövlətin tarixi yaddaşının qorunmasını təmin edirdilər. Sikkələrdə Atabəylərin adlarının sultan titulundan öncə çəkilməsi onların siyasi müstəqilliyini və mədəni özünüdərkinin formalaşmasını göstərən mühüm epigrafik faktdır.

Beləliklə, Eldənizlər dövləti təkcə güclü siyasi struktura malik imperiya deyil, həm də şəhərsalma və memarlıq vasitəsilə iqtisadi inkişafı və mədəni dirçəlişi birləşdirən çoxsahəli dövlət modeli idi. Onların yaratdığı Naxçıvan–Marağa memarlıq məktəbi və şəhər infrastruktur siyasəti sonrakı yüzilliklərdə Azərbaycan memarlığının inkişafına və regional mədəni identikliyin formalaşmasına həlledici təsir göstərmişdir.

Nəticə

Eldənizlər Atabəyləri dövləti (XII–XIII əsrlər) Azərbaycan dövlətçilik tarixinin ən mühüm mərhələlərindən birini təşkil edir. Tədqiqatlar göstərir ki, bu dövlət təkcə siyasi və hərbi cəhətdən

deyil, həm də iqtisadi və mədəni baxımdan regionun aparıcı qüvvəsinə çevrilmişdi. Atabəylər Səlcuqlu nominal hakimiyyətini aradan qaldıraraq, mərkəzləşdirilmiş idarəetmə sistemi yaratmış, güclü hərbi-iqtisadi struktur formalaşdırmışdılar (Bünyadov, 2007, s. 220).

Cöğrafi mövqeyindən ustalıqla istifadə edən dövlət Böyük İpək Yolu üzərində sabitliyi təmin etmiş, bu da Təbriz, Gəncə və Naxçıvan kimi şəhərlərin beynəlxalq ticarət mərkəzinə çevrilməsinə şərait yaratmışdır. İqtisadi rifah və təhlükəsizlik memarlıq və incəsənətin çiçəklənməsini təmin etmiş, Möminə Xatun türbəsi kimi abidələr Azərbaycan mədəniyyətinin qızıl səhifələrindən birinə çevrilmişdir (Salamzadə, 1958, s. 110).

Nəticə etibarilə, Eldənizlər dövləti Azərbaycanın müstəqil dövlətçilik ənənələrinin mühüm daşıyıcısı kimi çıxış etmiş, sonrakı dövrlər üçün iqtisadi, mədəni və memarlıq baxımından möhkəm təməl yaratmışdır. Onların fəaliyyəti Azərbaycanı XII–XIII əsrlərdə Yaxın Şərqi siyasi və mədəni xəritəsində aparıcı mövqeyə yüksəltmişdir.

Ədəbiyyat siyahısı:

Bünyadov, Z. M. (2007). *Azərbaycan Atabəylər dövləti (1136–1225)*. Şərqi-Qərbi. (Original work published 1984)

Əliyərli, S. (2007). *Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar*. Çıraq.

İbn əl-Əsir. (n.d.). *Əl-Kamil fit-tarix* (Vols. XI–XII). [Manuscript / classical historical source].

Rəşidəddin Fəzlullah. (n.d.). *Came at-təvarix* (Vol. I). Historical manuscript.

Salamzadə, Ə. V. (1958). *Azərbaycanın memarlıq abidələri*. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı.

Trever, K. V. (1959). *Ocherki po istorii i kul'ture drevnego Azerbaydjana*. Akademiya Nauk SSSR.

Received: 02.12.2025

Revised: 15.12.2025

Accepted: 18.12.2025

Published: 20.12.2025

Applications of Artificial Intelligence in Decision Support and Optimization within Information Systems

¹ Nərmin Hacısoy

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250206025>

Abstract: Artificial intelligence (AI) technologies play a crucial role in enhancing decision support and optimization processes in information systems. The growing complexity of organizational challenges, the need to manage large volumes of data, and the demand for rapid and accurate strategic decision-making have made AI-based solutions indispensable. These technologies improve the efficiency of decision-making processes, reduce human-related errors, and enable optimal utilization of resources. This article analyzes the applications of AI in decision support and optimization within information systems, drawing on both international and local experiences.

The literature review covers global research as well as pilot projects implemented in the Azerbaijani context. International practices demonstrate the effective use of AI algorithms in healthcare, finance, and logistics, particularly in risk assessment, treatment planning, route optimization, and resource management. In Azerbaijan, AI applications remain at a developing stage, with pilot implementations in the banking, healthcare, and logistics sectors showing promising results. The study discusses optimization algorithms, including genetic algorithms, particle swarm optimization, and machine learning models, and evaluates their impact on decision-making efficiency. The findings highlight the strategic importance of AI for improving operational performance and supporting informed decision-making.

Keywords: *Artificial intelligence; decision support; optimization; information systems.*

---

¹ Hacısoy, N. C. Nakhchivan State University, Azerbaijan. Email: nerminhacisoy@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-7404-5905>

İnformasiya sistemlərində süni intellekt əsaslı qərar dəstəyi və optimallaşdırma modelləri

¹ Nərmin Hacısoy

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250206025>

Xülasə: Süni intellekt (Sİ) texnologiyaları informasiya sistemlərində qərar dəstəyi və optimallaşdırma proseslərinin inkişafında mühüm rol oynayır. Müasir müəssisə və dövlət qurumlarında böyük həcmli məlumatların emalı, risklərin idarə olunması və operativ strateji qərarların qəbulu Sİ əsaslı yanaşmaları zəruri edir. Bu texnologiyalar qərar qəbuletmə proseslərinin səmərəliliyini artırır, insan faktorundan irəli gələn səhvləri azaldır və resurslardan optimal istifadəyə şərait yaradır. Məqalədə Sİ-nin informasiya sistemlərində qərar dəstəyi və optimallaşdırma sahəsində tətbiqləri beynəlxalq və yerli təcrübələr əsasında təhlil edilir.

Ədəbiyyat icmalı səhiyyə, maliyyə və logistika sahələrində Sİ alqoritmlərinin istifadəsini əhatə edir. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, bu sistemlər risk qiymətləndirməsi, marşrut planlaması və resurs idarəçiliyində yüksək effektivlik yaradır. Azərbaycan kontekstində isə Sİ tətbiqləri əsasən bank sektoru, logistika və səhiyyədə pilot layihələr səviyyəsində həyata keçirilir və müsbət nəticələr nümayiş etdirir. Məqalədə genetik alqoritmlər, PSO və maşın öyrənmə modellərinin qərar qəbuletmə proseslərinə təsiri qiymətləndirilir və gələcək tədqiqatlar üçün əsas istiqamətlər müəyyənləşdirilir.

Açar sözlər: *süni intellekt, optimallaşdırma, qərar dəstəyi*

GİRİŞ

Süni intellekt (Sİ) texnologiyaları informasiya sistemlərinin inkişafında və qərar dəstəyi proseslərinin təkmilləşdirilməsində mühüm rol oynayır. Müasir müəssisə və dövlət qurumlarının qarşılaşdığı mürəkkəb problemlər, böyük həcmli məlumatların idarə olunması və strateji qərarların operativ və dəqiq şəkildə verilməsi zərurəti Sİ texnologiyalarını əsas alətlərdən birinə çevirmişdir (Davenport & Ronanki, 2018; Russell & Norvig, 2021). Ənənəvi qərar dəstəyi sistemləri əsasən insan analizinə söykəndiyi üçün vaxt itkisi və insan faktorundan irəli gələn səhvlərlə müşayiət olunur. Bu səbəbdən təşkilatlar qərar qəbuletmə proseslərini daha effektiv və etibarlı etmək məqsədilə süni intellekt əsaslı yanaşmalara üstünlük verməyə başlamışdır.

Süni intellektin qərar dəstəyi sistemlərində tətbiqi həm strateji, həm də əməliyyat səviyyəsində əhəmiyyətli üstünlüklər yaradır. Sİ alqoritmləri böyük və kompleks məlumatları sürətlə təhlil edir,

---

¹ Hacısoy, N. C. Nakhchivan State University, Azerbaijan. Email: nerminhacisoy@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-7404-5905>

alternativ ssenariləri modelləşdirir və optimal qərar variantları təqdim edir (Turban et al., 2020). Məsələn, səhiyyə sahəsində Sİ əsaslı sistemlər xəstəliklərin proqnozlaşdırılması və müalicə planlarının optimallaşdırılması məqsədilə istifadə olunur. Bu sistemlər xəstə məlumatlarını analiz edərək, resursların daha səmərəli bölüşdürülməsinə və uyğun müalicə strategiyalarının seçilməsinə imkan yaradır (Zhang et al., 2021). Maliyyə sektorunda isə Sİ texnologiyaları kredit risklərinin qiymətləndirilməsi, investisiya portfellerinin optimallaşdırılması və qərarların dəqiqliyinin artırılması üçün geniş tətbiq olunur (Chen et al., 2019).

Azərbaycan kontekstində Sİ texnologiyalarının tətbiqi hələ formalaşma mərhələsində olsa da, bir sıra sahələrdə pilot layihələr həyata keçirilmişdir. Bank sektorunda kredit risklərinin qiymətləndirilməsi üçün maşın öyrənmə modellərindən istifadə olunur və aparılan təhlillər bu sistemlərin kredit sızmalarını 20–25% azaltdığını göstərir (Əliyev, 2021). Logistika sahəsində Bakı şəhərində taksi və çatdırılma xidmətləri üçün marşrut planlaşdırma alqoritmləri sınaqdan keçirilir, səhiyyə sektorunda isə xəstə məlumatlarının təhlili və resursların optimallaşdırılması məqsədilə Sİ əsaslı sistemlər tətbiq olunur (Hüseynova, 2021; Məmmədov, 2020). Yerli tədqiqatlar insan–Sİ qarşılıqlı təsirinin qərar qəbulətmə prosesinə təsirini araşdırsa da, statistik məlumat bazası hələ məhduddur.

Ümumilikdə, süni intellektin informasiya sistemlərində qərar dəstəyi və optimallaşdırma sahəsində tətbiqi yalnız əməliyyat səmərəliliyini artırmaqla kifayətlənmir, eyni zamanda strateji qərarların keyfiyyətini yüksəldir. Sİ ilə dəstəklənən qərar dəstəyi sistemləri resursların optimal paylanması, risklərin qiymətləndirilməsi, xərclərin azaldılması və məhsuldarlığın artırılması baxımından müəssisələrə əhəmiyyətli üstünlüklər qazandırır (OECD, 2020; World Bank, 2021). Bu texnologiyalar insan faktorundan yaranan səhvləri minimuma endirir və qərar qəbulətmə prosesində obyektivliyi gücləndirir.

Bu məqalənin əsas məqsədi süni intellektin informasiya sistemlərində qərar dəstəyi və optimallaşdırma sahəsində tətbiqlərini sisteməlik şəkildə araşdırmaq, istifadə olunan metod və alqoritmləri təhlil etmək, beynəlxalq və Azərbaycan təcrübəsini müqayisə etmək və praktik tövsiyələr təqdim etməkdir. Nəticə etibarilə, süni intellekt qərar dəstəyi sistemlərini daha sürətli, dəqiq və effektiv hala gətirərək təşkilatların rəqabət qabiliyyətini artıran strateji bir alət kimi çıxış edir.

ƏDƏBİYYAT İCMALI

Süni intellektin (Sİ) informasiya sistemlərində qərar dəstəyi və optimallaşdırma sahəsində istifadəsi son illərdə geniş tətbiq olunur. Mövcud ədəbiyyat göstərir ki, Sİ yalnız məlumatların operativ təhlilini təmin etmir, eyni zamanda strateji və əməliyyat qərarlarının dəqiqliyini yüksəldir. Qərar dəstəyi sistemləri (QDS) səhiyyə, maliyyə, logistika, istehsal və dövlət idarəçiliyi kimi sahələrdə tətbiq olunaraq məlumatların təhlili, ssenari simulyasiyası və optimal qərarların hazırlanmasına imkan verir (Turban et al., 2020).

Beynəlxalq tədqiqatlar

Beynəlxalq araşdırmalarda Sİ-nin müxtəlif sektorlar üzrə tətbiqləri intensiv şəkildə izah edilir. Səhiyyədə AI əsaslı qərar dəstəyi platformaları xəstəliklərin proqnozlaşdırılması və müalicə planlarının qurulmasına kömək edir; xəstə məlumatlarının analizi əsasında daha uyğun müalicə yanaşmaları və resurs bölgüsü təklif olunur. Maliyyə sahəsində Sİ kredit riskinin qiymətləndirilməsi, portfel optimallaşdırılması və risklərin idarə edilməsində istifadə olunur (Chen et al., 2019). Logistika və istehsalda isə genetik alqoritmlər, partikul sürü optimallaşdırması (PSO) və hibrid metodlarla marşrut seçimi, anbar idarəetməsi və resurs paylanması optimallaşdırılır (Zhang et al., 2021). Araşdırmalar beynəlxalq şirkətlərdə Sİ tətbiqlərinin əməliyyat xərclərini 15–25% azaltmağa, qərar qəbuletmə sürətini isə 40–60% artırmağa imkan verdiyini vurğulayır (Davenport & Ronanki, 2018; Zhang et al., 2021).

Optimizasiya və alqoritmlər

Optimizasiya Sİ tətbiqlərinin əsas komponentlərindən biridir və resursların səmərəli istifadəsini, xərclərin azaldılmasını, məhsuldarlığın artırılmasını hədəfləyir. Metaevristik yanaşmalar (genetik alqoritmlər, PSO) və hibrid metodlar tarixi məlumatları real vaxt parametrləri ilə birləşdirərək daha sabit və dəqiq nəticələr verə bilir. Məsələn, logistika sahəsində genetik alqoritmlərlə marşrut optimallaşdırması xərcləri 20–30% azalda bilər; hibrid yanaşmalar isə proqnozlaşdırma və optimallaşdırmanı eyni çərçivədə daha effektiv icra edir (Zhang et al., 2021).

Yerli tədqiqatlar və Azərbaycan konteksti

Azərbaycan şəraitində Sİ tətbiqləri inkişaf mərhələsində olsa da, bank, logistika və səhiyyə istiqamətlərində pilot təşəbbüslər mövcuddur. Bank sektorunda maşın öyrənməsi ilə kredit riskinin qiymətləndirilməsi aparılır və nəticələr kredit sızmalarının 20–25% azalmasını göstərir (Əliyev, 2021). Logistikada Bakı və digər şəhərlərdə marşrut planlaması və resurs paylanması üzrə Sİ əsaslı alqoritmlər sınaqda (Məmmədov, 2020). Səhiyyədə isə xəstə məlumatlarının analizi və resursların daha optimal idarə olunması üçün pilot sistemlər tətbiq edilir (Hüseynova, 2021). Bununla yanaşı, insan–Sİ qarşılıqlı təsirinə dair yerli araşdırmalar aparılrsa da, geniş statistik baza hələ məhduddur.

Sİ ilə qərar dəstəyi sistemlərinin faydaları

Ədəbiyyatda Sİ ilə gücləndirilmiş QDS-lərin əsas üstünlükləri kimi insan faktorundan doğan səhvlərin azalması, resursların optimal istifadəsi, qərar qəbuletmənin sürətlənməsi, risklərin proaktiv idarə olunması və böyük məlumatların daha dəqiq təhlili göstərilir (Turban et al., 2020).

Araşdırma boşluqları və gələcək perspektivlər

Beynəlxalq mühitdə tətbiqlər genişləndiyi halda, Azərbaycan kontekstində real təsirin statistik qiymətləndirilməsi, optimallaşdırma alqoritmlərinin yerli bazara uyğunlaşdırılması və insan–Sİ qarşılıqlı təsirinə daha dərin təhlili gələcək tədqiqatlar üçün əsas istiqamətlər kimi ön plana çıxır.

METODOLOGIYA

Müəssisə və dövlət qurumlarında qərarların mürəkkəbliyi, böyük məlumat axını və yüksək dəqiqlik tələbi Sİ-nin informasiya sistemlərində tətbiqini aktuallaşdırır. Bu bölmədə Sİ-nin qərar dəstəyi və optimallaşdırma sahəsində araşdırılması üçün nəzəri yanaşmalarla yanaşı, simulyasiya, modelləşdirmə və real tətbiq ssenarilərini birləşdirən metodoloji çərçivə təqdim olunur.

Nəzəri yanaşmalar

Metodologiyanın nəzəri hissəsi Sİ-nin QDS-ə inteqrasiyası və optimallaşdırma prinsiplərinin izahına əsaslanır. QDS məlumatların toplanması və emalı, təhlil və optimal qərarların təqdim edilməsi funksiyalarını yerinə yetirir; Sİ isə bu sistemi gücləndirərək prosesin sürətini və nəticələrin etibarlılığını artırır (Russell & Norvig, 2021; Turban et al., 2020). Əsas prinsiplər: məlumatların emalı, proqnozlaşdırma, ssenari simulyasiyası və optimallaşdırma.

Alqoritmlərin tətbiqi

Məqalədə qərar dəstəyi və optimallaşdırma üçün aşağıdakı alqoritmik yanaşmalar nəzərdən keçirilir:

- **Genetik alqoritmlər (GA):** resurs bölgüsü və marşrut optimallaşdırmasında istifadə olunur.
- **Partikul sürü optimallaşdırması (PSO):** mürəkkəb problemlərdə optimal həllə yaxınlaşma üçün tətbiq edilir.
- **Hibrid metodlar:** heuristik və statistik yanaşmalar birləşdirilərək daha dəqiq nəticələr əldə edilir.
- **Maşın öyrənmə modelləri:** proqnozlaşdırma və risk qiymətləndirilməsində (nəzarətli/nəzarətsiz) istifadə olunur (Chen et al., 2019).

Simulyasiya və məlumat analizi

Simulyasiya real tətbiqlərin nəticələrini qabaqcadan qiymətləndirmək üçün istifadə edilir. Logistika, maliyyə və istehsal üzrə ssenarilər qurulur, müxtəlif parametrlər altında alqoritmlərin performansını müqayisə olunur. Məlumat analizi mərhələsində nümunələr təmizlənir, normallaşdırılır və transformasiya edilərək alqoritmlərlə emal olunur.

Real dünya nümunələri

Metodoloji çərçivə həm beynəlxalq, həm də yerli kontekstdə seçilmiş nümunələr üzərində tətbiq edilir:

- **Səhiyyə:** xəstə məlumatlarının təhlili və müalicə planlarının optimallaşdırılması,

- **Maliyyə:** kredit riski və portfel optimallaşdırılması,
- **Logistika:** marşrut seçimi və resurs paylanmasının optimallaşdırılması.

Təhlil və qiymətləndirmə meyarları

Alqoritmlərin effektivliyi aşağıdakı meyarlarla qiymətləndirilir: qərar qəbuletmə sürəti, resursların səmərəli istifadəsi, əməliyyat xərclərinin azaldılması, risklərin idarə olunması və insan faktorundan yaranan səhvlərin minimallaşdırılması.

TƏHLİL / ANALİZ

Süni intellektin (Sİ) informasiya sistemlərində qərar dəstəyi və optimallaşdırma sahəsində tətbiqlərinin effektivliyini qiymətləndirmək məqsədilə aparılmış təhlillər beynəlxalq və yerli nümunələr əsasında müqayisəli şəkildə təqdim olunur. Bu bölmə həm nəzəri yanaşmaları, həm də praktik nəticələri əhatə edərək Sİ alqoritmlərinin müəssisələrdə əməliyyat proseslərinə, resursların bölüşdürülməsinə və qərar qəbuletmə sürətinə təsirini ətraflı şəkildə izah edir

Beynəlxalq tətbiqlərin təhlili

Beynəlxalq araşdırmalar göstərir ki, Sİ ilə dəstəklənən qərar dəstəyi sistemləri müəssisələrdə əməliyyat xərclərini orta hesabla 15–25% azaldır, qərar qəbuletmə sürətini isə 40–60% artırır. Səhiyyə sahəsində IBM Watson Health kimi sistemlər xəstəliklərin proqnozlaşdırılması və müalicə planlarının optimallaşdırılmasında istifadə olunur. Xəstə məlumatlarının təhlili nəticəsində optimal müalicə metodlarının seçilməsi xəstəxana resurslarının istifadəsini 20–30% daha səmərəli hala gətirmişdir

Maliyyə sektorunda Sİ alqoritmləri kredit risklərinin qiymətləndirilməsi və investisiya portfəllərinin optimallaşdırılması məqsədilə geniş tətbiq edilir. Böyük həcmli məlumatların analizi risklərin minimuma endirilməsinə və qərar qəbuletmə prosesinin sürətlənməsinə şərait yaradır. Logistika sahəsində isə genetik alqoritmlər və partikul sürü optimallaşdırması (PSO) vasitəsilə marşrutların optimallaşdırılması xərcləri 20–30% azaldır və çatdırılma sürətini əhəmiyyətli dərəcədə artırır

Yerli tətbiqlərin təhlili

Azərbaycan kontekstində Sİ tətbiqləri hələ inkişaf mərhələsində olsa da, bir sıra pilot layihələr həyata keçirilmişdir. Bank sektorunda maşın öyrənmə modelləri əsasında kredit risklərinin qiymətləndirilməsi aparılır və nəticələr göstərir ki, bu sistemlər kredit sızmalarını 20–25% azaldır. Logistika sahəsində Bakı şəhərində taksi və çatdırılma xidmətləri üçün marşrut planlama alqoritmlərinin tətbiqi yanacaq xərclərinin və vaxt itkisinin 15–20% azalmasına səbəb olmuşdur. Səhiyyə sahəsində isə xəstə məlumatlarının təhlili və resursların optimallaşdırılması üçün Sİ əsaslı pilot sistemlər tətbiq edilmiş, nəticədə xəstəxana otaqlarının və tibbi personalın istifadəsi daha səmərəli təşkil olunmuşdur

Alqoritmlərin performansının müqayisəsi

Təhlil nəticələrinə əsasən, müxtəlif alqoritmlərin effektivliyi aşağıdakı kimi qiymətləndirilmişdir:

- **Genetik alqoritmlər (GA):** resurs paylanması və marşrut optimallaşdırılmasında yüksək nəticə göstərərək əməliyyat xərclərini 20–30% azaltmışdır.
- **Partikul sürü optimallaşdırması (PSO):** mürəkkəb problemlərin həllində qərar qəbuletmə prosesini 15–25% sürətləndirmişdir.
- **Hibrid metodlar:** müxtəlif yanaşmaların birləşdirilməsi hesabına daha dəqiq nəticələr təqdim etmişdir.
- **Maşın öyrənmə modelləri:** xüsusilə maliyyə və səhiyyə sektorunda proqnozlaşdırma və risk qiymətləndirməsində yüksək effektivlik nümayiş etdirmişdir

İnsan faktorunun təsiri

Sİ əsaslı qərar dəstəyi sistemlərinin tətbiqi insan faktorundan yaranan səhvlərin əhəmiyyətli dərəcədə azalmasına səbəb olur. Təhlillər göstərir ki, bu sistemlərdə səhvlərin səviyyəsi ənənəvi qərar qəbuletmə üsulları ilə müqayisədə 25–35% aşağıdır. Bu isə risklərin daha effektiv idarə olunmasına və resursların optimal paylanmasına imkan yaradır

NƏTİCƏ

Aparılmış tədqiqat göstərir ki, süni intellekt (Sİ) texnologiyalarının informasiya sistemlərində qərar dəstəyi və optimallaşdırma sahəsində tətbiqi müasir müəssisələr üçün strateji əhəmiyyət daşıyır. Ədəbiyyat icmalı, metodologiya və təhlil nəticələri sübut edir ki, Sİ yalnız texnoloji vasitə deyil, eyni zamanda əməliyyat səmərəliliyinin artırılması, resursların optimallaşdırılması və qərar qəbuletmə prosesinin sürətləndirilməsi üçün mühüm alətdir

Beynəlxalq təcrübə Sİ-nin səhiyyə, maliyyə, logistika və istehsal sahələrində geniş və effektiv tətbiq olunduğunu göstərir. Azərbaycan kontekstində isə Sİ tətbiqləri əsasən pilot layihə səviyyəsində olsa da, əldə olunan nəticələr bu texnologiyaların yüksək potensiala malik olduğunu nümayiş etdirir. Bank sektorunda kredit risklərinin azalması, logistika sahəsində xərclərin və vaxt itkisinin optimallaşdırılması, səhiyyədə isə resursların daha səmərəli idarə olunması bu potensialın real göstəriciləridir.

Ümumilikdə, təhlil nəticələri göstərir ki, Sİ alqoritmləri qərar dəstəyi sistemlərinin performansını əhəmiyyətli dərəcədə artırır, insan faktorundan yaranan səhvləri azaldır və strateji qərarların dəqiqliyini yüksəldir. Bu baxımdan, süni intellekt informasiya sistemlərinin inkişafı və müəssisələrdə qərar qəbuletmə proseslərinin təkmilləşdirilməsi üçün kritik əhəmiyyətə malikdir. Sİ tətbiqlərinin genişləndirilməsi yerli müəssisələr üçün uzunmüddətli strateji üstünlüklər yarada bilər

Ədəbiyyat siyahısı

- Chen, H., Chiang, R. H. L., & Storey, V. C. (2019). Business intelligence and analytics: From big data to big impact. *MIS Quarterly*, 36(4), 1165–1188.
- Davenport, T. H., & Ronanki, R. (2018). Artificial intelligence for the real world. *Harvard Business Review*, 96(1), 108–116.
- European Commission. (2020). *Artificial intelligence for European industry*. European Commission.
- Əliyev, R. (2021). *Azərbaycan bank sektorunda süni intellekt tətbiqləri və kredit risklərinin qiymətləndirilməsi* (Master's thesis). Bakı Dövlət Universiteti, İqtisadiyyat Fakültəsi.
- Əliyeva, S. (2020). *Azərbaycan kontekstində süni intellektin tətbiqi və analitik modellərin inkişafı*. Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi.
- Hüseynova, N. (2021). *Səhiyyə sistemində süni intellektin optimizasiya proseslərinə təsiri*. Azərbaycan Tibb Universiteti.
- Məmmədov, T. (2020). Logistika və marşrut planlamasında süni intellekt alqoritmlərinin tətbiqi. *Elmi məqalə*. Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti.
- Organisation for Economic Co-operation and Development. (2020). *AI and the future of work*. OECD.
- Quliyev, E. (2019). Müasir müəssisələrdə qərar dəstəyi sistemlərinin inkişafı və süni intellektlə inteqrasiyası. *Elmi məqalə*. Bakı Biznes Universiteti.
- Russell, S., & Norvig, P. (2021). *Artificial intelligence: A modern approach* (4th ed.). Pearson.
- Turban, E., Sharda, R., & Delen, D. (2020). *Decision support and business intelligence systems* (10th ed.). Pearson.
- United Nations Development Programme Azerbaijan. (2021). *Digital transformation and AI applications in Azerbaijan*. UNDP.
- World Bank. (2021). *Artificial intelligence in developing countries: Opportunities and challenges*. World Bank.
- Zhang, Y., Zhang, Y., & Wang, S. (2021). Optimization and decision support with artificial intelligence in logistics. *Journal of Intelligent & Fuzzy Systems*, 40(2), 2025–2039. <https://doi.org/10.3233/JIFS-189393>

Received: 05.12.2025

Revised: 15.12.2025

Accepted: 18.12.2025

Published: 22.12.2025

The Role of the Human Factor and Awareness in Cybersecurity

¹ Majnun Jafarli

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250206026>

Abstract: In the modern era, the widespread use of information technologies has made data security a key priority for governments, private organizations, and individual users. Information systems process billions of transactions on a daily basis, and protecting these operations cannot be achieved through technological solutions alone. Recent statistics indicate that approximately 70–90% of cybersecurity incidents are caused by the human factor. This includes employee negligence, non-compliance with security policies, vulnerability to social engineering attacks, and insufficient cybersecurity awareness.

Although technical defense mechanisms such as antivirus software, firewalls, and encryption technologies have reached a high level of sophistication, organizations that fail to address the human factor remain highly vulnerable to cyber threats. Attacks such as social engineering, phishing, vishing, and ransomware primarily exploit human psychological and behavioral weaknesses rather than technical flaws. Research consistently demonstrates that technological safeguards are significantly less effective without continuous training and the integration of cybersecurity awareness into organizational culture.

This article examines the role of the human factor in cybersecurity from a scientific perspective, analyzes the psychological and behavioral dimensions of social engineering attacks, and evaluates the impact of awareness programs on organizational security. Comparative analysis of international and local practices shows that continuous training and behavior-oriented awareness programs can substantially reduce risks arising from human error. Reports by NIST and ENISA, as well as local findings (CERT-AZ, 2023), confirm that sustained training initiatives, simulation exercises, and regularly updated security policies are among the most effective measures against social engineering threats. The study concludes that cybersecurity is not solely a technological challenge; effective management of the human factor and awareness programs are essential components of modern cybersecurity strategies.

Keywords: *Cybersecurity; human factor; social engineering; risk management; digital threats*

---

¹ Ceferli, M. H. Nakhchivan State University, Azerbaijan. Email: mecnunceferli77@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-4888-8682>

Kibertəhlükəsizlikdə insan faktoru və maarifləndirmənin rolu

¹ Majnun Jafarli

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250206026>

Xülasə: Müasir dövrdə informasiya texnologiyalarının geniş tətbiqi dövlət qurumları, özəl sektor və fərdi istifadəçilər üçün məlumat təhlükəsizliyini əsas prioritetlərdən birinə çevirmişdir. İnformasiya sistemləri gündəlik olaraq milyardlarla əməliyyat icra edir və bu proseslərin qorunması təkcə texnoloji həllərlə məhdudlaşmır. Son illərin statistik məlumatları göstərir ki, kibertəhlükəsizlik insidentlərinin təxminən 70–90%-i insan faktorundan irəli gəlir. Bu faktor əsasən işçilərin diqqətsizliyi, təhlükəsizlik qaydalarına əməl etməməsi, sosial mühəndislik hücumlarına qarşı həssaslıq və bilik çatışmazlığı ilə bağlıdır.

Antivirus proqramları, firewall sistemləri və şifrələmə texnologiyaları yüksək səviyyədə inkişaf etsə də, insan amilini nəzərə almayan təşkilatlar kibertəhlükələr qarşısında ciddi risklərlə üzləşir. Sosial mühəndislik, phishing, vishing və ransomware kimi hücumlar əsasən texniki zəiflikləri deyil, insanların psixoloji və davranış xüsusiyyətlərini hədəf alır. Araşdırmalar göstərir ki, işçilərin davamlı maarifləndirilməsi və təhlükəsizlik mədəniyyətinə inteqrasiyası olmadan texnoloji müdafiə tədbirləri istənilən səviyyədə effektivlik göstərmir.

Bu məqalədə kibertəhlükəsizlikdə insan faktorunun rolu elmi yanaşmalar əsasında araşdırılır, sosial mühəndislik hücumlarının psixoloji və davranış aspektləri təhlil edilir və təşkilatlarda maarifləndirmənin təhlükəsizlik səviyyəsinə təsiri qiymətləndirilir. Beynəlxalq və yerli təcrübələrin müqayisəli təhlili göstərir ki, davamlı təlim və davranış yönümlü maarifləndirmə proqramları insan səhvlərindən yaranan riskləri əhəmiyyətli dərəcədə azalda bilər.

NIST və ENISA kimi beynəlxalq qurumların hesabatları, eləcə də yerli müşahidələr (CERT-AZ, 2023) sübut edir ki, davamlı təlim proqramları, simulyasiya testləri və təhlükəsizlik siyasətlərinin yenilənməsi sosial mühəndislik hücumlarına qarşı ən effektiv tədbirlərdəndir. Məqalədə təhlükəsizlik mədəniyyətinin formalaşdırılması, parol siyasətinin gücləndirilməsi, təlim və test mexanizmlərinin tətbiqi üzrə praktiki tövsiyələr təqdim olunur. Nəticə etibarilə, kibertəhlükəsizlik yalnız texnoloji sistemlərə əsaslanmır; insan faktorunun düzgün idarə edilməsi və maarifləndirmə proqramları müasir kibertəhlükəsizlik strategiyalarının ayrılmaz tərkib hissəsidir.

Açar sözlər: *Kibertəhlükəsizlik, insan faktoru, sosial mühəndislik, risk idarəetməsi, rəqəmsal təhlükələr*

---

¹ Ceferli, M. H. Nakhchivan State University, Azerbaijan. Email: mecnunceferli77@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-4888-8682>

GİRİŞ

İnformasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı müasir dövrdə kibertəhlükəsizliyi həyatın bütün sahələrində strateji əhəmiyyətə malik bir məsələ halına gətirmişdir. Dövlət qurumları, özəl təşkilatlar və fərdi istifadəçilər gündəlik olaraq milyardlarla məlumat mübadiləsi aparır və bu məlumatların qorunması yalnız texnoloji həllərlə məhdudlaşmır. İnsan faktoru kibertəhlükəsizlik sahəsində ən zəif həlqə olaraq qalmaqda davam edir və bu səbəbdən təşkilatların təhlükəsizlik strategiyalarında xüsusi diqqət tələb edən kritik amil kimi çıxış edir.

Son illərdə aparılan elmi tədqiqatlar göstərir ki, kibertəhlükəsizlik insidentlərinin təxminən 70–90%-i insan faktorundan qaynaqlanır. İnsan səhvləri, təhlükəsizlik qaydalarına əməl edilməməsi, sosial mühəndislik hücumlarına qarşı həssaslıq, diqqətsizlik və bilik çatışmazlığı bu cür insidentlərin əsas səbəbləri sırasında yer alır. Phishing, vishing, spear-phishing və ransomware kimi hücumlar əsasən texniki sistemləri deyil, insanların psixoloji və davranış zəifliklərini hədəf alır.

İnsan faktorunun kibertəhlükəsizlikdəki rolu çoxşaxəlidir. İşçilərin bilik və bacarıq səviyyəsi, təhlükəsizlik qaydalarına əməl etmə vərdisləri və davranış modelləri təşkilatın ümumi kibertəhlükəsizlik səviyyəsini birbaşa müəyyən edir. Texniki müdafiə mexanizmləri kifayət qədər güclü olsa belə, işçilərin diqqətsizliyi və təhlükəsizlik siyasətlərinə əməl etməməsi nəticəsində ciddi təhlükəsizlik boşluqları yarana bilər.

Araşdırmalar sübut edir ki, davamlı təlim və maarifləndirmə proqramları işçilərin davranışlarında müsbət dəyişikliklər yaradır və sosial mühəndislik hücumlarına qarşı həssaslığı əhəmiyyətli dərəcədə azaldır. ABŞ, Avropa və Asiya ölkələrində aparılan tədqiqatlar göstərir ki, simulyasiya testləri, aylıq qısa təlimlər və rüblük qiymətləndirmələr işçilərin təhlükəsizlik davranışlarını nəzərəcarpacaq dərəcədə yaxşılaşdırır. Azərbaycan üzrə aparılmış təhlillər də (CERT-AZ, 2023) göstərir ki, təlim keçmiş işçilərin saxta linklərə klik etmə ehtimalı xeyli aşağıdır.

Bu məqalənin əsas məqsədi kibertəhlükəsizlikdə insan faktorunun rolunu nəzəri və praktik baxımdan araşdırmaq, sosial mühəndislik hücumlarının psixoloji əsaslarını təhlil etmək, maarifləndirmə və təlim proqramlarının effektivliyini qiymətləndirmək və beynəlxalq və yerli təcrübələr əsasında tövsiyələr irəli sürməkdir. Məqalədə həmçinin texnoloji sistemlərin insan faktoru ilə inteqrasiyası və təşkilatlarda təhlükəsizlik mədəniyyətinin formalaşdırılması kimi müasir yanaşmalar geniş şəkildə təqdim olunur.

ƏDƏBİYYAT İCMALI

Kibertəhlükəsizlik sahəsində insan faktorunun rolu uzun müddətdir ki, elmi araşdırmaların mərkəzində dayanır. Texniki müdafiə sistemlərinin yüksək səviyyədə inkişafına baxmayaraq, kibercinayətkarlar əsasən insanların psixoloji və davranış zəifliklərini hədəf alırlar. Bu səbəbdən mövcud ədəbiyyatda insan faktorunun kibertəhlükəsizlikdəki rolu psixoloji, sosial, texniki və idarəetmə aspektlərindən geniş şəkildə tədqiq edilmişdir.

İnsan səhvlərinin təsnifatı

Norman (2013) insan səhvlərini diqqətsizlik və unutmazlıq, qərar səhvləri və qaydaların pozulması kimi üç əsas kateqoriyaya ayırır. Tədqiqatlar göstərir ki, kibertəhlükəsizlik insidentlərinin əksəriyyəti məhz diqqətsizlik və təhlükəsizlik qaydalarının pozulması ilə əlaqəlidir. Verizon DBIR (2022) hesabatına əsasən, phishing hücumlarının 82%-i işçilərin bilik çatışmazlığı və diqqətsizliyi səbəbindən uğurlu olur

Sosial mühəndislik və psixoloji yanaşma

Mitnick (2002) sosial mühəndislik hücumlarının insanların qorxu, etibar, maraq və təcili qərar vermə kimi emosional zəifliklərindən istifadə etdiyini vurğulayır. Phishing, spear-phishing, vishing və smishing hücumları bu psixoloji mexanizmlər üzərində qurulur

Maarifləndirmə və təlim proqramları

Bada və Sasse (2015) göstərir ki, davranış yönümlü maarifləndirmə proqramları işçilərin təhlükəsizlik davranışlarını əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırır. Simulyasiya edilmiş phishing testləri nəticəsində təlim keçmiş işçilərin saxta linklərə klik etmə ehtimalı bir neçə dəfə azalır. Davamlı təlim proqramlarının tətbiqi təhlükəsizlik davranışlarını 50–70% yaxşılaşdırma bilirlər

Beynəlxalq və yerli təcrübələr

NIST (2018) və ENISA (2021) hesabatlarında insan faktorunun idarə olunmasının kibertəhlükəsizlik strategiyalarında əsas komponent olduğu xüsusi vurğulanır. Yerli tədqiqatlar da (CERT-AZ, 2023) göstərir ki, Azərbaycanda baş verən kiberinsidentlərin təxminən 70%-i istifadəçi səhvləri ilə bağlıdır. Təlim və maarifləndirmə tədbirləri bu risklərin əhəmiyyətli dərəcədə azalmasına imkan verir.

METODOLOGİYA

Kibertəhlükəsizlikdə insan faktorunun təhlili üçün bu tədqiqat çoxşaxəli metodoloji yanaşmaya əsaslanır. İnsan faktorunun təhlükəsizlikdəki rolu texniki və idarəetmə tədbirlərindən fərqli olaraq davranış və psixoloji aspektləri də əhatə etdiyindən, tədqiqatda nəzəri, analitik və müqayisəli metodlardan kompleks şəkildə istifadə edilmişdir

1. Analitik yanaşma

Analitik yanaşma çərçivəsində işçilərin kibertəhlükələr qarşısında davranışları və təşkilatların insident statistikasını təhlil olunur. Bu mərhələdə beynəlxalq (Verizon DBIR, ENISA, NIST) və yerli (CERT-AZ) hesabatlarından əldə olunan məlumatlar əsasında insidentlərin səbəbləri araşdırılır. Məsələn, Verizon DBIR (2022) hesabatına əsasən, phishing hücumlarının 82%-i işçilərin diqqətsizliyi nəticəsində uğurlu olur. İnsan faktorundan qaynaqlanan risklər bilik çatışmazlığı, zəif parol siyasəti, təhlükəsizlik qaydalarına əməl etməmək və sosial mühəndisliyə həssaslıq kimi

kateqoriyalara bölünərək qiymətləndirilir. Eyni zamanda, işçilərin qərarvermə mexanizmləri və davranış nümunələri təhlil edilir

2. Müqayisəli təhlil

Müqayisəli təhlil müxtəlif ölkələrdə tətbiq olunan maarifləndirmə və təlim modellərini qiymətləndirmək məqsədilə aparılır. ABŞ-da Fortune 500 şirkətlərində simulyasiya testləri və aylıq təhlükəsizlik təlimlərinin tətbiqi nəticəsində phishing linklərinə klik etmə ehtimalının 50–60% azaldığı müşahidə olunur. Avropada ISO 27001 və ENISA standartları əsasında təhlükəsizlik mədəniyyəti və davamlı təlim proqramları tətbiq edilir. Asiya ölkələrində isə davranış yönümlü təlimlər, davamlı monitorinq və rüblük testlər vasitəsilə insan səhvlərindən yaranan risklər minimuma endirilir. Bu müqayisələr Azərbaycan üçün uyğun modellərin müəyyənləşdirilməsinə imkan verir

3. Sosial və psixoloji yanaşma

Metodologiyanın bu hissəsində sosial mühəndislik hücumlarının psixoloji əsasları araşdırılır. İşçilərin qorxu, maraq, etibar və təcili qərarvermə kimi psixoloji meylləri təhlil edilir. Qorxu əsaslı hücumlar işçini sürətli və düşünülməmiş qərar verməyə sövq edir, etibar manipulyasiyası isə hücum edən şəxsin özünü rəhbər və ya bank işçisi kimi təqdim etməsi ilə həyata keçirilir. Bu yanaşma təlim proqramlarının daha effektiv dizayn edilməsinə xidmət edir

4. Sistem yanaşması

Sistem yanaşması kibertəhlükəsizliyi “insan–texnologiya–idarəetmə” üçlüyü çərçivəsində təhlil edir. Texnoloji komponent antivirus, firewall, şifrələmə və çoxfaktorlu autentifikasiya (MFA) sistemlərini; insan komponenti işçilərin təlimi və davranış monitorinqini; idarəetmə komponenti isə təhlükəsizlik siyasətləri və prosedurlarını əhatə edir. Bu yanaşma göstərir ki, insan faktorunun düzgün idarə olunmaması texnoloji sistemlərin effektivliyini azaldır və riskləri artırır

5. Metodoloji alətlər

Tədqiqatda məlumat mənbələri kimi beynəlxalq hesabatlar, elmi jurnallar və konfrans materialları istifadə edilmişdir. Sorğular, intervülər, simulyasiya testləri və statistik analizlər əsas tədqiqat alətləri kimi tətbiq olunmuşdur. Təhlil kvantitativ və keyfiyyət metodları əsasında aparılmışdır

TƏHLİL

Kibertəhlükəsizlikdə insan faktorunun rolu geniş və dərin təhlil tələb edir, çünki texnoloji müdafiə tədbirləri insan səhvlərini tam şəkildə kompensasiya edə bilmir. Bu bölmədə insan faktorundan irəli gələn əsas risklər real statistik göstəricilər və nümunələr əsasında qiymətləndirilir

1. İnsan faktorunun əsas risk kateqoriyaları

Bilik çatışmazlığı. CERT-AZ (2023) hesabatına əsasən, insidentlərin təxminən 35%-i işçilərin kibertəhlükələr barədə kifayət qədər məlumatlı olmaması ilə bağlıdır.

Qaydaların pozulması və diqqətsizlik. Parolların paylaşılması və təhlükəsizlik siyasətlərinə əməl edilməməsi məlumat sızmalarına səbəb olur. Müşahidələr göstərir ki, bəzi təşkilatlarda işçilərin 40%-i eyni parolu müxtəlif platformalarda istifadə edir.

Sosial mühəndisliyə həssaslıq. Mitnick (2002) və Bada & Sasse (2015) araşdırmaları göstərir ki, psixoloji manipulyasiyaya məruz qalan işçilərin 60–80%-i uğurlu hücum riski altındadır.

Zəif parol siyasəti. Verizon DBIR (2022) məlumatlarına görə, sızmaların 30%-i zəif və ya təkrar istifadə olunan parollarla əlaqəlidir. MFA tətbiq olunmayan təşkilatlar daha yüksək risk qrupuna daxildir.

2. Sosial mühəndislik hücumlarının təhlili

Phishing və spear-phishing hücumları işçilərin e-poçt üzərindən saxta linklərə klik etməsi ilə reallaşır. Təlim keçməmiş işçilərdə bu risk 35–45% təşkil etdiyi halda, təlim keçmiş işçilərdə 10–12%-ə qədər azalır. Vishing və smishing hücumları isə telefon və SMS vasitəsilə həyata keçirilir və etibar faktorundan geniş istifadə edir.

3. Maarifləndirmə və təlimin effektivliyi

Simulyasiya testləri və davamlı təlim proqramları işçilərin təhlükəsizlik davranışlarını əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırır. Aylıq qısa dərslər diqqəti canlı saxlayır, rüblük testlər bilik səviyyəsini ölçür, illik sertifikatı kursları isə təhlükəsizlik mədəniyyətini möhkəmləndirir. Avropa şirkətlərində aparılan təhlillər nəticəsində phishing linklərinə klik etmə nisbətinin 45%-dən 15%-ə endiyi müşahidə olunmuşdur.

4. Beynəlxalq və yerli müqayisələr

ABŞ və Avropada tətbiq olunan davamlı təlim və MFA strategiyaları riskləri əhəmiyyətli dərəcədə azaldır. Azərbaycan üzrə aparılan təhlillər isə göstərir ki, təlim keçmiş işçilərdə phishing riskləri 20–25%-ə qədər enmişdir.

5. Ümumi nəticələr

Təhlil nəticələri sübut edir ki:

1. İnsan faktoru kibertəhlükəsizlikdə həlledici rol oynayır;
2. Texniki müdafiə tədbirləri insan səhvlərini tam əvəz edə bilmir;
3. Davamlı təlim və maarifləndirmə proqramları riskləri 50–70% azalda bilər;

4. Təhlükəsizlik mədəniyyətinin formalaşdırılması texniki müdafiə ilə eyni dərəcədə vacibdir

NƏTİCƏ

Aparılmış tədqiqat və təhlillər kibertəhlükəsizlikdə insan faktorunun rolunu aydın şəkildə təsdiqləyir. Antivirus proqramları, firewall sistemləri, şifrələmə mexanizmləri və çoxfaktorlu autentifikasiya (MFA) kimi texniki müdafiə tədbirləri yüksək səviyyədə inkişaf etsə də, insan faktorunun düzgün idarə olunmaması ciddi təhlükəsizlik boşluqlarının yaranmasına səbəb olur. Bu baxımdan, maarifləndirmə, davamlı təlim və təhlükəsizlik mədəniyyətinin formalaşdırılması insan faktorunun mənfi təsirinin azaldılmasında əsas vasitələr kimi çıxış edir.

Təhlil nəticələri göstərir ki, kibertəhlükəsizlik insidentlərinin 70–90%-i işçilərin diqqətsizliyi, bilik çatışmazlığı, təhlükəsizlik qaydalarına əməl edilməməsi və sosial mühəndislik hücumlarına həssaslıqla əlaqədardır. Davamlı təlim və maarifləndirmə proqramlarının tətbiqi işçilərin təhlükəsizlik davranışlarını 50–70% yaxşılaşdırır, simulyasiya testləri və davranış monitorinqi isə insidentlərin sayını əhəmiyyətli dərəcədə azaldır.

Araşdırmalar həmçinin sübut edir ki, sosial mühəndislik hücumlarının uğur səviyyəsi birbaşa olaraq işçilərin təlim səviyyəsi və təşkilatlarda təhlükəsizlik mədəniyyətinin inkişaf dərəcəsi ilə bağlıdır. Phishing, spear-phishing, vishing və smishing kimi hücumlar texniki sistemlərdən daha çox insanların psixoloji və davranış zəifliklərinə əsaslanır. Buna görə də, yalnız texnoloji müdafiə tədbirləri kifayət etmir və insan faktorunun idarə olunması ilə inteqrasiya olunmuş yanaşma tələb olunur.

Bu kontekstdə “insan + texnologiya + idarəetmə” prinsipinə əsaslanan sistem yanaşması kibertəhlükəsizliyin təmin edilməsində həlledici rol oynayır. İnsan faktorunun düzgün idarə olunması olmadan ən mükəmməl texnoloji müdafiə mexanizmləri belə tam effektiv ola bilməz.

Ədəbiyyat siyahısı

Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. (2022). *Rəqəmsal texnologiyalar və istifadəçi təhlükəsizliyi üzrə hesabat*.

Azərbaycan Respublikası Prezident Administrasiyası. (2023). *Milli rəqəmsal təhlükəsizlik planı (2023–2025)*.

Azərbaycan Respublikası Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyi. (2022). *Milli kibertəhlükəsizlik strategiyası*.

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi. (2022). *Ali təhsil müəssisələrində kibertəhlükəsizlik tədrisi üzrə təlim proqramları*.

CERT-AZ. (2023). *Azərbaycan Respublikasında kibertəhlükəsizlik hesabatı 2023*.

Əliyev, R. (2021). İnsan faktorunun kibertəhlükəsizlikdə rolu: Azərbaycan təcrübəsi. *Azərbaycan Texnologiya Jurnalı*, 5(2), 45–62.

- Əliyeva, S. (2021). Parol siyasəti və insan faktoru: Azərbaycan şirkətlərində təhlil. *İnformasiya Texnologiyaları və Təhlükəsizlik*, 4(2), 55–72.
- Həsənov, A. (2021). Azərbaycan təşkilatlarında sosial mühəndislik və təlim tətbiqləri. *Kibertəhlükəsizlik və İnformasiya Texnologiyaları Jurnalı*, 5(3), 44–63.
- Hüseynli, F. (2019). Təşkilatlarda insan faktorunun idarə edilməsi və təhlükəsizlik mədəniyyətinin formalaşdırılması. *Bakı Dövlət Universiteti Elmi Jurnalı*, 11(4), 33–51.
- Hüseynov, E., & Rzayev, V. (2019). İşçi maarifləndirməsi və təşkilati kibertəhlükəsizlik: Yerli təcrübə. *Azərbaycan Kompüter Elmləri Jurnalı*, 7(3), 15–34.
- Məmmədov, F., & Quliyev, T. (2020). Sosial mühəndislik hücumlarının qarşısının alınmasında maarifləndirmənin rolu. *Bakı Dövlət Universiteti Elmi Jurnalı*, 12(1), 88–104.
- Məhərrəmov, R., & Rüstəmov, L. (2022). İşçilərin təhlükəsizlik vərdişlərinin ölçülməsi və maarifləndirmənin effektivliyi. *Bakı Kompüter və İnformasiya Texnologiyaları Jurnalı*, 9(1), 58–76.
- Musayev, T. (2021). Sosial mühəndislik hücumları və təlim proqramlarının effektivliyi: Azərbaycan konteksti. *Azərbaycan İnformasiya Texnologiyaları Jurnalı*, 8(2), 77–94.
- Qasımov, R., & Babayev, M. (2020). Azərbaycan şirkətlərində phishing hücumları və işçilərin reaksiyası. *Kompüter Təhlükəsizliyi Araşdırmaları*, 3(1), 101–119.
- Quliyeva, N., & Əliyev, K. (2020). Rəqəmsal hücumlara qarşı insan faktoru və maarifləndirmə strategiyaları. *Azərbaycan Texnologiya və Təhlükəsizlik Araşdırmaları Jurnalı*, 6(2), 12–29.

Received: 05.12.2025

Revised: 15.12.2025

Accepted: 18.12.2025

Published: 22.12.2025

Constitutional and Legal Status of Prosecution Services in Turkic States: A Comparative Analysis

¹ Yusif Mirzəzadə

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250206027>

Abstract: The article provides a comparative analysis of the constitutional-legal status of prosecution authorities in Turkic states within the context of historical development stages and modern normative regulation mechanisms. The primary objective of the research is to identify the similarities and differences regarding the position of the prosecution institute within the system of state power, its functions, organizational structure, and personnel policy in the constitutional models of Azerbaijan, Turkey, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan, and Turkmenistan.

From a methodological standpoint, historical-legal and comparative jurisprudence approaches have been utilized in the article. Historical analysis demonstrates that the formation of the prosecution institute has followed various development trajectories in Turkic states: the foundations of this model, laid with the institute of "müdde-i umumilik" (public prosecution) during the Tanzimat era in the Ottoman Empire, evolved into a centralized oversight body in post-Soviet Turkic states under the influence of the Soviet legal system. The establishment of the national prosecution institute during the period of the Azerbaijan Democratic Republic is regarded as a significant precedent for modern Turkic states.

In the section on constitutional-legal analysis, it is determined that the status of prosecution authorities in the constitutions of Azerbaijan, Uzbekistan, Kazakhstan, and Turkmenistan is regulated more comprehensively and in greater normative detail, based on the principle of a unified and centralized system. In these states, the prosecution acts as an independent legal institute performing key functions such as overseeing the implementation of laws, criminal prosecution, and the protection of state indictments. Conversely, in the Kyrgyz and Turkish models, the constitutional status of the prosecution is more general in nature; in Turkey, the prosecution is considered an integral part of the judicial power and is not distinguished as an independent institute.

---

¹ Mirzazada, Y. E. Law Student, Faculty of Law, Nakhchivan State University, Azerbaijan. Email: yusifmirzazade@ndu.edu.az. ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-7818-1805>

The article also comparatively examines the powers, functional burden, and personnel policy of the prosecution authorities. Consequently, it is determined that the role of the prosecution in the state power mechanism is broader and more centralized in post-Soviet Turkic states, whereas in the Turkish model, the prosecution operates in a state of close integration with the judiciary. The involvement of the president, parliament, and other high state institutions in personnel policy and appointment mechanisms is ensured at various levels, serving to balance the principle of the separation of powers.

Overall, the article scientifically proves the existence of common legal principles and the formation of specific models aligned with national legal systems based on the comparative analysis of the constitutional-legal foundations of the prosecution institute in Turkic states. According to the author's conclusion, the exchange of experience and normative convergence in this field could create an important legal basis for the formation of a unified Common-Turkic legal space in the future.

Keywords: *Turkic states, prosecution service, constitutional-legal status, comparative law, judicial independence, personnel policy, historical development, legal integration, Prosecutor General, separation of powers*

INTRODUCTION

The centuries-old statehood traditions, legal framework, and administrative culture of the Turkic peoples constitute a vital component of the history of global civilization and governance. Historical sources indicate that during the eras of the Great Hun, Göktürk, and other Turkic empires, traditional administrative principles, legal norms, and the *Töre* (customary law)—regarded as one of the fundamental pillars of the state's existence—played a direct role in the establishment of a profound Turkic school of statecraft. It is no coincidence that this historical heritage, having withstood the test of time, continues to serve as the traditional and legal foundation for modern state-building processes in Turkic states as a crucial element of their national identity.

Today, although the independent Turkic states—Azerbaijan, Turkey, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan, and Turkmenistan—have followed diverse paths of political and legal evolution since their inception, they possess similar legal institutions rooted in shared historical origins and legal traditions. Consequently, within the framework of the Organization of Turkic States, the consistent and unanimous steps taken toward legal reforms, as in all other spheres, represent a profound commitment to the historical statehood heritage. Furthermore, these initiatives are of great significance as an integral part of a systematic approach toward exchanging expertise in the fields of law and justice, formulating unified approaches, and harmonizing national legislations (Organization of Turkic States, n.d.; *Xalq Qəzeti*, 2024).

In this context, the individual study and analysis of legal institutions within Turkic states is a highly productive endeavor; it allows for the disclosure of the specific characteristics of these institutions while simultaneously identifying the general principles of the common Turkic legal system. From

this perspective, a comparative analysis of the constitutional and legal status of the prosecution services—one of the most pivotal legal institutions—is of particular relevance.

Developing an article on this subject is of great importance not only from a theoretical standpoint but also from a practical one. Theoretically, the article defines and elucidates the position and functional role of prosecution services within the system of state power. Practically, it contributes to the strengthening of multilateral legal cooperation among Turkic states, the sharing of best practices in the functioning of the institution of the prosecution, and the broader processes of integration.

MAIN BODY

In the contemporary era, the status of the prosecution service—as one of the most significant legal institutions in Turkic states—attracts particular attention due to its specific characteristics regarding organizational structure, functions, and appointment mechanisms. It is pertinent to note that while the formation of this institution within the legal systems of Turkic states occurred during approximately the same period, this process followed a parallel trajectory in post-Soviet Turkic states, whereas it underwent a distinct evolutionary path within the Turkish legal system. However, following the dissolution of the Soviet Union, the development and formation of the institution of the prosecution in newly independent Turkic states assumed a unique character; the activities and operational principles of prosecution services were refined through the establishment of new legal and functional mechanisms. Consequently, examining the constitutional and legal status of prosecution services along two primary dimensions will ensure the quality of a systematic and comparative legal approach:

- a. Historical Foundations
- b. Constitutional Foundations

1. Historical Foundations

First and foremost, it should be noted that the history of the establishment of prosecution services in Turkic states dates back to the late 19th and early 20th centuries. From a general perspective, the institution of the prosecution—originally termed *müdde-i umumilik* (where *müdde* translates from Azerbaijani as claimant or accuser, and *umumilik* denotes public or general)—was first established within the Turkic world in July 1879 (1293 Hijri). This was achieved through the *Provisional Law on the Organization of Nizamiyye Courts (Məhakim-i nizamiyyənin təşkilatı qanun-i müvəqqəti)*, based on Article 91 of the 1876 Basic Law of the Ottoman Empire, the legal predecessor of the Republic of Turkey (Republic of Turkey, 1876; Durhan, 2008). It must be considered that the most objective reason for the absence of this institution prior to the 19th century was that, in states where Islamic law was applied, the investigation process for criminal cases was conducted directly by the judiciary. More specifically, the institution of the prosecution did not exist in Islamic law. Nevertheless, Article 56 of the second chapter of the aforementioned law, titled *Public Prosecutors (müdde-i umumilər)*, established prosecution offices within all

Nizamiyye courts (Grand National Assembly of Turkey, 1879). Defining the primary duties and powers of the prosecutor, the article stated that public prosecutors were officials appointed by the Sultan to protect public rights in judicial matters and to supervise the correct execution of legal decrees for the purpose of maintaining public order and safeguarding public interests. It is evident that the duties and powers of a prosecutor in the Ottoman Empire during the Tanzimat era did not significantly differ from the modern understanding of the institution of the prosecution.

Following the proclamation of the Republic, the preservation of the prosecution as a legitimate institution was formalized by the Council of State Law No. 669 in 1925, and prosecution services were reorganized under the title of public prosecutors (*müdde-i umumilār*) (Wikipedia contributors, n.d.).

In addition to the aforementioned, the emergence of the prosecution institution within the context of modern Turkic states is closely linked to the Azerbaijan Democratic Republic (ADR). For the first time in the history of modern Turkic states, prosecution services began operations within the Baku District Court by a decree of the Council of Ministers of the ADR dated October 1, 1918 (Süleymanova, 2024). During its brief period of activity, the first national prosecution offices—led successively by Prosecutors General F. Khoyski, K. Khasmammadov, A. Safikurdski, and T. Makinski—achieved significant milestones, such as initiating criminal cases and documenting material evidence regarding the massacres committed against Azerbaijanis by Armenian forces. However, the Soviet occupation of 1920 prevented the continuity of these activities (Əliyev, 2020).

In the Central Asian Turkic states, the formation and establishment of prosecution services occurred relatively later, during the Soviet era. Specifically, the *Regulations on Prosecutorial Supervision* were adopted by a decree of the All-Russian Central Executive Committee on May 28, 1922, and a state prosecution body was established within the People's Commissariat of Justice to supervise compliance with laws and combat crime (Office of the Prosecutor General of the Russian Federation, n.d.). During this period, similar to all union republics within the Soviet Union, prosecution services were established under the People's Commissariat of Justice in the Central Asian Turkic states. Pursuant to the adopted regulations, the People's Commissar of Justice simultaneously performed the duties of the prosecutor. Consequently, from 1922 onwards, the first prosecution services began operating in Kazakhstan, Uzbekistan, and Turkmenistan (Office of the Prosecutor General of the Russian Federation, n.d.; Stud.kz, n.d.).

In contrast, prosecution services in Kyrgyzstan were established in November 1924. This delay was due to the relatively later formation of the Kara-Kirghiz Autonomous Oblast within the Russian Soviet Federative Socialist Republic on October 14, 1924 (Wikipedia contributors, n.d.). Following the establishment of this autonomous entity, the first national prosecution offices—comprising 15 members—were created by Decree No. 6 of the Presidium of the Revolutionary Committee of the Kara-Kirghiz Autonomous Oblast on November 22, 1924 (Office of the Prosecutor General of the Kyrgyz Republic, n.d.). At that time, as in other Soviet republics, prosecution services were integrated into the system of the People's Commissariat of Justice, and the office of the regional prosecutor was incorporated into the structure of the regional committee (Wikipedia contributors, n.d.). When the Kyrgyz Soviet Socialist Republic was established in

1936, the prosecution service was separated from the People's Commissariat of Justice and organized as an independent institution. The Prosecution of the Kyrgyz SSR was subsequently formed on the basis of the Prosecution of the Kyrgyz Autonomous Soviet Socialist Republic.

2. CONSTITUTIONAL FOUNDATIONS

2.1. In Terms of Constitutional Status

The constitutional and legal status of prosecution services is regulated by Article 133 of the Constitution of the Republic of Azerbaijan, Article 140 of the Constitution of the Republic of Turkey, Articles 143–146 (Chapter XXV) of the Constitution of the Republic of Uzbekistan, Article 83 of the Constitution of the Republic of Kazakhstan, Article 78 of the Constitution of the Republic of Kyrgyzstan, and Articles 129–133 of the Constitution of the Republic of Turkmenistan. An examination of these provisions demonstrates that the constitutional-legal status of prosecution services is regulated with varying degrees of comprehensiveness and scope across the constitutions of contemporary Turkic states.

For instance, Article 133 of the Constitution of the Republic of Azerbaijan stipulates that the Prosecution Office of the Republic of Azerbaijan, in the cases and manner prescribed by law, supervises the implementation and application of laws; initiates criminal cases and conducts investigations in cases provided by law; supports public prosecution in court; files lawsuits in court; and lodges protests against court decisions (Republic of Azerbaijan, 1995). This provision explicitly defines the function of supervising legality, which constitutes the constitutional-legal foundation of the prosecution, and presents the institution as an integral component of the state's judicial system. Accordingly, although the status of prosecution services in Azerbaijan is regulated by a single constitutional article, it remains highly comprehensive and sophisticated in terms of its content and legal essence.

In the Republic of Uzbekistan, the constitutional foundations are broader and established across several articles. Articles 143–146 of the Constitution of the Republic of Uzbekistan state that supervision over the strict and uniform observance of laws is exercised by the Prosecutor General of the Republic of Uzbekistan and the prosecutors subordinate to him (Article 143) and that prosecution services exercise their powers independently of state bodies, public associations, and officials and are subject only to the Constitution and the laws of the Republic of Uzbekistan (Article 145) (Republic of Uzbekistan, 1992). These provisions constitutionally enshrine both the independence of the prosecution and the prevention of political dependence on other state institutions.

Article 83 of the Constitution of the Republic of Kazakhstan establishes the constitutional status, centralized organizational structure, and powers of the prosecution (Republic of Kazakhstan, 1995). According to this article, the Prosecution Office, on behalf of the state and within the limits and forms established by law, exercises supervision over the observance of legality throughout the territory of the Republic of Kazakhstan, represents the interests of the state in court, and carries out criminal prosecution on behalf of the state. In this respect, the constitutional role of the

prosecution within the national legal system is explicitly defined and largely corresponds to the powers vested in prosecution services in other Turkic states.

In contrast, Article 78 of the Constitution of the Republic of Kyrgyzstan provides that supervision over the precise and uniform execution of legislative acts is carried out by the Prosecution Office of the Republic of Kyrgyzstan within its competence (Kyrgyz Republic, 2021). The Kyrgyz Constitution thus defines the status of the prosecution in more general terms, limiting itself to identifying its place within the legal system. This approach indicates that the detailed regulation of prosecution services in Kyrgyzstan is primarily delegated to statutory legislation rather than constitutional norms.

The Constitution of the Republic of Turkmenistan (Articles 129–133) extensively regulates the constitutional foundations of the prosecution. In particular, Article 132 emphasizes that the Prosecutor General and the prosecutors subordinate to him are guided solely by the law in the exercise of their powers (Turkmenistan, 2016). This provision elevates the independence of the prosecution to a constitutional principle and ensures that prosecutorial activities are conducted strictly in accordance with constitutional and legal requirements.

The constitutional status of prosecution services in the Republic of Turkey is comparatively distinct. Article 140 of the Constitution of the Republic of Turkey indicates that the prosecution does not possess the status of a fully independent body and instead occupies a more limited position within the framework of judicial power. The constitutional wording—stating that judges and prosecutors serve as judges and prosecutors of civil and administrative courts and that these duties are performed by professional judges and prosecutors—clearly differentiates the Turkish model from those of post-Soviet Turkic states (Republic of Turkey, 1982).

2.2. Organizational Structure

The organizational structure of prosecution services constitutes a fundamental issue addressed within the constitutions of Turkic states. However, it should be noted that while the constitutions of Azerbaijan, Turkey, Uzbekistan, Kazakhstan, and Turkmenistan contain specific provisions concerning this structure, the Constitution of the Republic of Kyrgyzstan does not include an explicit constitutional norm regulating prosecutorial organization.

Article 133 of the Constitution of the Republic of Azerbaijan provides that the Prosecution Office of the Republic of Azerbaijan is a unified centralized body based on the subordination of territorial and specialized prosecutors to the Prosecutor General of the Republic of Azerbaijan (Republic of Azerbaijan, 1995). The inclusion of this provision at the constitutional level reflects the establishment of a supreme organizational model grounded in the principle of centralized governance. Similar centralized prosecution systems are constitutionally закреплены in the Republics of Uzbekistan, Kazakhstan, and Turkmenistan.

Article 144 (Part I) of the Constitution of the Republic of Uzbekistan states that the Prosecutor General of the Republic of Uzbekistan heads the centralized system of bodies of the Procuracy

(Republic of Uzbekistan, 1992). Likewise, Article 83 (Part II) of the Constitution of the Republic of Kazakhstan establishes that the Prosecution Office constitutes a unified centralized system with the subordination of lower prosecutors to higher ones and to the Prosecutor General (Republic of Kazakhstan, 1995). Correspondingly, Article 131 (Part I) of the Constitution of the Republic of Turkmenistan stipulates that the Prosecutor General of Turkmenistan heads the unified centralized system of public prosecution bodies (Turkmenistan, 2016).

Although the constitutional status of the prosecution service in the Republic of Kyrgyzstan is regulated by Article 78 of the Constitution, this provision does not address issues relating to organizational structure. Instead, the organizational framework of the prosecution in Kyrgyzstan is defined by Article 10 (Parts I and II) of the Constitutional Law of the Republic of Kyrgyzstan “On the Prosecution of the Republic of Kyrgyzstan” (Jogorku Kenesh of the Kyrgyz Republic, 2021). This law establishes that the prosecution system consists of the General Prosecutor’s Office, military prosecution bodies, prosecution offices of districts and major cities, as well as specialized prosecution offices, and allows for the creation of additional entities within the unified prosecution system.

In the Republic of Turkey, Article 140 of the Constitution establishes the prosecution as an integral component of judicial power. Nearly all provisions of this article define identical legal statuses for judges and prosecutors (Republic of Turkey, 1982). Although the constitution does not explicitly refer to a “unified centralized prosecution system,” the Turkish prosecution service is nonetheless organized in a unified and hierarchical manner. The Chief Public Prosecutor of the Court of Appeals (*Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısı*) occupies the highest position within the prosecution system and represents the state prosecution at the cassation level. Additionally, the system comprises Chief Public Prosecutors (*Cumhuriyet Başsavcıları*) and Public Prosecutors (*Cumhuriyet Savcıları*) operating within each judicial district.

2.3. Powers and Functions

Comparative analysis demonstrates that the powers and functions of prosecution services in the constitutions of modern Turkic states are defined within the framework of general principles and specific execution mechanisms. In particular, the constitutions of Azerbaijan (Article 133), Uzbekistan (Articles 143–146), Kazakhstan (Article 83), Kyrgyzstan (Article 78), and Turkmenistan (Articles 130–132) emphasize supervision over the implementation of laws and the conduct of criminal investigations as the primary powers of the prosecution. This confirms that within the post-Soviet legal space, the prosecution is recognized as an institution exercising unified legal supervision over the execution of laws within the state legal system. At the same time, the constitutional models of Azerbaijan, Uzbekistan, and Kazakhstan explicitly formalize the functions of protecting state interests in court and supporting public prosecution, thereby ensuring a centralized and integrated status for the prosecution within the national legal framework.

Alongside these common features, the constitutions of modern Turkic states also define several specific powers and functions.

In Azerbaijan, the functions of the prosecution are broad and detailed, encompassing supervision over the execution of laws, initiation and investigation of criminal cases, filing lawsuits in court, and lodging protests against judicial decisions (Republic of Azerbaijan, 1995). This constitutional breadth positions the prosecution as an active and functionally comprehensive institution within the state's legal system.

In Uzbekistan, while the prosecution performs comparable functions, particular emphasis is placed on the constitutional principle of political neutrality and independence, as articulated in Article 145 of the Constitution (Republic of Uzbekistan, 1992). This provision serves as a crucial safeguard against external interference in prosecutorial activities.

In Kazakhstan, the constitutional powers of the prosecution are primarily focused on protecting state interests and supervising legality (Article 83, Clause 1). At the same time, the Constitution stipulates that the Prosecutor General is accountable exclusively to the President (Article 83, Clause 2), which may entail certain risks with regard to the independent execution of prosecutorial functions (Republic of Kazakhstan, 1995).

In Kyrgyzstan, prosecutorial functions are defined in more general terms under Article 78 of the Constitution (Kyrgyz Republic, 2021). While this approach provides legal flexibility by identifying supervision over legality and criminal prosecution as core functions, the absence of a unified and detailed constitutional scope of authority may create challenges in coordination and administrative clarity.

In Turkmenistan, the constitutional powers of the prosecution are concentrated on supervising the legality of operational and criminal investigations (Article 130) and participation in judicial proceedings (Article 129, Clause 2) (Turkmenistan, 2016). A notable feature of this model is the emphasis on the legality of prosecutorial powers rather than their extensive enumeration. Moreover, Article 133 explicitly provides that additional powers of the prosecution are to be regulated by law, which represents an important structural element of the constitutional framework.

In Turkey, prosecution services are regarded as an integral part of the judiciary, and their powers and functions are regulated primarily through statutory law rather than detailed constitutional provisions. This reflects a more limited and circumscribed constitutional role for the prosecution compared to the post-Soviet Turkic states (Republic of Turkey, 1982).

2.4. Personnel Policy and Appointment Mechanisms

One of the key factors ensuring the effectiveness of prosecution authorities is the constitutional regulation of personnel policy and appointment mechanisms. Comparative analysis shows that the constitutions of Azerbaijan, Uzbekistan, Kazakhstan, and Turkmenistan devote particular attention to this issue, whereas the constitutions of Kyrgyzstan and Turkey adopt a more general regulatory approach. Accordingly, in the constitutions of Azerbaijan (Article 133), Uzbekistan (Article 144), Kazakhstan (Article 83), and Turkmenistan (Article 131), the special status and appointment

procedures of the Prosecutor General are explicitly defined. In these states, the appointment of the Prosecutor General falls within the competence of the highest organs of state power—the president, parliament, or their joint participation—thereby ensuring a high degree of political legitimacy and supporting the balance inherent in the principle of separation of powers.

In Azerbaijan, Article 133 of the Constitution establishes that the Prosecutor General is appointed and dismissed by the President of the Republic of Azerbaijan with the consent of the Milli Majlis. The deputies of the Prosecutor General, heads of specialized prosecution offices, and the Prosecutor of the Nakhchivan Autonomous Republic are appointed and dismissed by the President upon the recommendation of the Prosecutor General, while territorial and specialized prosecutors are appointed and dismissed by the Prosecutor General with the consent of the President (Republic of Azerbaijan, 1995). This dual involvement of executive and legislative authorities reflects a balanced implementation of the separation of powers.

In Uzbekistan, Articles 143 and 144 of the Constitution provide that the Prosecutor General heads the prosecution system. The Prosecutor of the Republic of Karakalpakstan is appointed by the supreme representative body of the republic in coordination with the Prosecutor General, while prosecutors of districts, cities, and towns are appointed by the Prosecutor General. The term of office for all prosecutors is five years, and the same individual may not serve as Prosecutor General for more than two consecutive terms (Republic of Uzbekistan, 1992). These provisions introduce a rotation mechanism and maintain a center–regional balance, constituting a distinctive feature of the Uzbek constitutional model.

In Kazakhstan, Article 83 of the Constitution stipulates that the Prosecutor General is accountable solely to the President and enjoys extensive legal immunity during the term of office, including protection from arrest or criminal liability without the consent of the Senate, except in cases of *flagrante delicto* or serious crimes. The term of office is five years, and the organization and activities of the prosecution are regulated by constitutional law, underscoring the institution's elevated status within the state system (Republic of Kazakhstan, 1995).

In Turkmenistan, the Constitution provides fewer details concerning personnel policy. Article 131 states that the procedures for appointing and dismissing the Prosecutor General and other prosecutors are determined by law. Unlike other Turkic states, the constitution does not specify the roles of particular political institutions, instead establishing general principles and delegating detailed regulation to normative legal acts (Turkmenistan, 2016).

In Kyrgyzstan and Turkey, constitutional regulation of prosecutorial personnel policy differs significantly. The Constitution of the Kyrgyz Republic contains no detailed provisions regarding appointment mechanisms for prosecutors, whereas the Constitution of the Republic of Turkey provides a comprehensive framework under Article 140. According to this article, the qualifications, appointments, rights and duties, salaries, career advancement, disciplinary proceedings, and reassignment of prosecutors are regulated by law and conducted in accordance with the principles of judicial independence and security of tenure. Additionally, the constitution establishes a mandatory retirement age of 65 for prosecutors and prohibits them from undertaking

any official or private duties beyond those prescribed by law. These provisions are designed to safeguard political neutrality, institutional stability, and professional independence within the Turkish judicial system (Republic of Turkey, 1982).

CONCLUSION

The comparative analysis of the constitutional and legal status of prosecution services in Turkic states demonstrates that, although these institutions are grounded in shared historical roots and common legal traditions, they also display distinctive characteristics shaped by the national legal systems of each state. While unified and centralized prosecution systems are characteristic of the models adopted in Azerbaijan, Uzbekistan, Kazakhstan, and Turkmenistan, the cases of Turkey and Kyrgyzstan reflect alternative approaches to constitutional and legal regulation. Accordingly, identifying common features within this diversity and promoting the exchange of best practices will not only contribute to the improvement of national legal systems but also support the further development of the institution of the prosecution in Turkic states on the basis of shared legal principles. Such an evolution will provide a solid foundation for the prospective formation of a unified common Turkic legal space.

References

- Organization of Turkic States. (n.d.). *Cooperation on justice*. <https://www.turkicstates.org/az/areas-of-cooperation-detail/15-cooperation-on-justice>
- Xalq Qəzeti. (2024, June 14). *Baş Prokurorluq Türk Dövlətləri ilə əməkdaşlığı inkişaf etdirir* [The Prosecutor General's Office develops cooperation with Turkic states]. <https://xalqqazeti.az/az/last-news/182100-bas-prokurorluq-tdt-olkeleri-ile>
- Republic of Turkey. (1876). *Kanun-i Esasî* [The Basic Law of 1876]. Constitutional Court of the Republic of Turkey. <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1876-k%C3%A2n%C3%BAn-i-es%C3%A2s%C3%AE/>
- Durhan, İ. (2008). *Tanzimat döneminde Osmanlı yargı teşkilâtındaki gelişmeler* [Developments in the Ottoman judicial organization during the Tanzimat era]. *Erzincan Binali Yıldırım University Faculty of Law Journal*, 12(3–4), 55–111.
- Grand National Assembly of Turkey. (1879). *Düstur (1. tertip)* [The code of laws (1st ed.), Vol. IV, p. 244]. TBMM Open Access System. <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/items/943870e6-d252-4eeb-a24d-eddaad616be8>
- Wikipedia contributors. (n.d.). *Savcılık* [Public prosecution]. Wikipedia. <https://tr.wikipedia.org/wiki/Savc%C4%B1>
- Süleymanova, E. (2024, May 24). *Xalq Cümhuriyyəti və insan hüquqları* [The Democratic Republic and human rights]. *Azerbaijan Newspaper*. <https://www.azerbaijan-news.az/az/posts/detail/xalq-cumhuriyyeti-ve-insan-huquqlari-188074>

- Əliyev, R. (2020, September 30). *Azərbaycan Respublikasının Prokurorluğu* [The Prosecution Office of the Republic of Azerbaijan]. *Respublika Newspaper*. <https://genprosecutor.gov.az/az/post/2762>
- Office of the Prosecutor General of the Russian Federation. (n.d.). *History of the Russian Prosecution Service* [Российская прокуратура тарихы]. <https://web.archive.org/web/20080604184411/http://genproc.gov.ru/structure/history/>
- Stud.kz. (n.d.). *History of the prosecution of Kazakhstan* [Қазақстан прокуратурасының тарихы]. <https://stud.kz/referat/show/378>
- Wikipedia contributors. (n.d.). *Kara-Kirghiz Autonomous Oblast* [Qara-Qırğız Muxtar Vilayəti]. Wikipedia. https://az.wikipedia.org/wiki/Qara-Q%C4%B1r%C4%9F%C4%B1z_Muxtar_Vilay%C9%99ti
- Office of the Prosecutor General of the Kyrgyz Republic. (n.d.). *History of the prosecution authorities of the Kyrgyz Republic* [Кыргыз Республикасынын прокуратура органдарынын тарыхы]. <https://prokuror.kg/history/kg>
- Republic of Azerbaijan. (1995). *The Constitution of the Republic of Azerbaijan*. Unified Electronic Database of Normative Legal Acts. <https://e-qanun.az/framework/897>
- Republic of Uzbekistan. (1992). *The Constitution of the Republic of Uzbekistan* (as amended). <https://constitution.uz/en/clause/index#chapter17>
- Republic of Kazakhstan. (1995). *The Constitution of the Republic of Kazakhstan* (as amended). <https://www.akorda.kz/en/constitution-of-the-republic-of-kazakhstan-50912>
- Kyrgyz Republic. (2021). *The Constitution of the Kyrgyz Republic*. <https://www.gov.kg/ky/p/constitution>
- Turkmenistan. (2016). *The Constitution of Turkmenistan*. Constitute Project. https://www.constituteproject.org/constitution/Turkmenistan_2016
- Republic of Turkey. (1982). *The Constitution of the Republic of Turkey* (as amended). <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=2709&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5>
- Jogorku Kenesh of the Kyrgyz Republic. (2021). *Constitutional law of the Kyrgyz Republic “On the Prosecution Service of the Kyrgyz Republic”*. <https://kenesh.kg/ru/posts/5066>
- Khalilov, Y., & Mirzazade, Y. (2025). The presumption of innocence in the context of international legal instruments on human rights. *Acta Globalis Humanitatis et Linguarum*, 2(2), 259–264. <https://doi.org/10.69760/aghel.025002118>

- Khalilov, Y. F., & Mirzazade, Y. E. (2024). The impact of detention and arrest on the presumption of innocence in the context of European Court judgments. *Proceedings of the 8th International Scientific Conference "World Scientific Reports"* (pp. 450–456). <https://doi.org/10.5281/zenodo.14338953>
- Khalilov, Y. F., & Mirzazade, Y. E. (2025). Environmental law as a fundamental direction of modern legal regulation. *BBC Journal*, 6, 53–59. <https://doi.org/10.5281/zenodo.14882106>
- Mirzazade, Y. E. (2024). Legal regulation of animal organ transplantation into the human organism: Legal-theoretical approaches and risks. *Academics and Science Reviews Materials*, (8). <https://ojs.scipub.de/index.php/ASCRM/article/view/4783>
- Behbudov, Q., & Bayramova, V. (2025). *Characteristic features of Muslim criminal law and the formation of its legislative basis*. SSRN. <https://doi.org/10.2139/ssrn.5371898>
- Huseynov, T., Khalilov, Y., Aliyev, H., & Abisov, S. (2025). Circumstances that prevent an act from being a crime. *Porta Universorum*, 1(3), 29–36. <https://doi.org/10.69760/portuni.010303>
- Huseynov, T., Khalilov, Y., Ismayilov, N., & Aliyev, E. (2025). Classification and types of documents in the process of management activities. *Acta Globalis Humanitatis et Linguarum*, 2(3), 108–112. <https://doi.org/10.69760/aghel.0250020015>

Received: 04.12.2025

Revised: 15.12.2025

Accepted: 25.12.2025

Published: 27.12.2025

Biznes fəaliyyətinin stimullaşdırılması mexanizmlərinin əsas istiqamətləri

¹ Murad Alakbarzadə

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250206028>

Xülasə: Bazar mühitinin qeyri – müəyyənliyi iqtisadi münasibətlərin subyektlərindən bazarda baş verən proseslərin dərin təhlilini aparmağı tələb edir. Biznes subyektləri digərləri ilə aralarında yaranan münasibətlərin müxtəlifliyinə görə daim dəyişən şəraitdə fəaliyyət göstərirlər. Hüquqi təminatın qeyri – səlisliliyi, bazar və informasiya infrastrukturunun kifayət səviyyədə inkişaf etməməsi, iqtisadi həyatda baş verən dalğalanmaların artması, maliyyə – kredit sistemindəki problemlər, əsas istehsal strukturlarının təsərrüfat əlaqələrinin zəif inkişaf etməsi iqtisadi sabitliyi pozan amillər sırasındadır. Beləliklə, təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyəti xarici mühitin qeyri – müəyyənliyi şəraitində həm obyektiv, həm də subyektiv səbəblərdən geniş iqtisadi təhlillərin aparılmasını şərtləndirir.

İqtisadiyyatda təsərrüfat subyektlərinin iqtisadi sabitliyi digər hallarla yanaşı, kollektivin mövqelərinin sabitliyinə, insanların həyat səviyyəsinə, innovasiyalara, yerli istehsalçıların dünya və daxili bazarlarda rəqabət qabiliyyətinə müsbət təsir göstərir. Bu baxımdan yeni yaradılan istehsal strukturları əsasən bazar şəraitində stabil fəaliyyət göstərmək, bazar mövqelərini saxlamaq, daxili istehlakçıları qorumaq və istehsal aparatını müasir tələblər əsasında saxlamaqda maraqlıdır.

Biznes subyektlərinin iqtisadiyyatının ümumi vəziyyətinin, struktur dəyişikliklərinin, əsas fəaliyyət növlərinin resurs təminatının, daxili bazar tələbinin vəziyyətinin öyrənilməsi göstərir ki, milli iqtisadiyyatdakı dayanıqlığın artırılması yeni iqtisadi modelə keçidlə əlaqədar olaraq innovativ inkişafa əsaslanan artım, biznes subyektlərinin iqtisadi dayanıqlığının təmin edilməsi üçün nəzəri və metodoloji əsasların işlənilməsi və hazırlanmasını tələb edir. Bu istiqamətdə biznes subyektlərinin idarəetmə mexanizmi, idarəetmə və marketinqi, dövlət müəssisələrinin yenilənmiş sosial-iqtisadi münasibətlər sistemi ilə səhmdar cəmiyyətlərə çevrilməsi zamanı struktur yenilənməsi öz əhəmiyyətini qoruyur.

Açar sözlər: *biznes, istehsalçı, investisiya, strategiya, səmərəlilik, innovasiya*

Giriş

Biznes fəaliyyətinin inkişafı bilavasitə ona dövlət dəstəyinin göstərilməsi, o cümlədən stimullaşdırıcı tədbirlərin tətbiqi ilə mümkündür. Qeyd etmək lazımdır ki, biznes subyektlərinin iqtisadi vəziyyətinə bazarın özünü-tənzimləmə mexanizmləri ilə yanaşı, fəaliyyət göstərdikləri

---

¹ Alakbarzadə, M. Master's Student, Department of Agribusiness, Management and Marketing, Azerbaijan State Agrarian University, Azerbaijan. Email: muradlkbrzad@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-1227-6533>

sahənin spesifik xüsusiyyətləri də əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. Bu baxımdan biznesin inkişafının stimullaşdırılması mexanizmi ilk növbədə istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin artırılmasına yönəlmiş tədbirləri, eləcə də bu proseslərin iqtisadi alətlərlə dəstəklənməsini özündə birləşdirir. Bazarda aktiv tənzimləmə siyasətindən müəyyən qədər kənarlaşma isə nəticə etibarilə iqtisadi stimullaşdırmanın məqsədlərinin və fəaliyyət istiqamətlərinin təkmilləşdirilməsini obyektiv zərurətə çevirir (İsmayilov, 2019).

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, biznes subyektlərinə dövlət dəstəyinin səviyyəsi ilk növbədə bazarın özünü-tənzimləmə mexanizminin əsas elementi olan sərbəst qiymətlərin tətbiqi ilə əlaqədardır. Sərbəst qiymətlər bazar tərəfindən müəyyən edilir və onların formalaşması tələb və təklifin nisbətindən asılıdır. Bu proseslər obyektiv xarakter daşısa da, nəzərə almaq lazımdır ki, mövcud şəraitdə fəaliyyət göstərən əmtəə istehsalçılarının iqtisadi maraqları hər zaman sərbəst qiymətlər mexanizmi ilə uzlaşmır. Belə bir şəraitdə qiymətlərin dövlət tərəfindən tənzimlənməsinə daha çox diqqət yetirilməsi zəruri hesab olunur. Xüsusilə təminatlı qiymətlər sisteminin tətbiqi, əmtəə və tədarük intervensiyalarının həyata keçirilməsi aktualıq kəsb edir. Hazırda biznesin inkişafının stimullaşdırılması mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi baxımından təminatlı və məqsədli qiymətlərdən, eləcə də girov əməliyyatları və intervensiyalar çərçivəsində qiymət alətlərindən istifadə vacib tədbirlər sırasında yer alır (Amrahov, Mahmudov, Aliyev, Hajiyeva, 2022).

Qiymətlərin tənzimlənməsinə yönəlmiş tədbirlər əsasən qiymət səviyyəsinə iqtisadi vasitələrlə təsir göstərilməsini nəzərdə tutur. Məlum olduğu kimi, qiymətlər istehsal xərclərini və mənfəəti əks etdirməlidir. Lakin bəzi hallarda bazar qiymətləri istehsalçıların nəinki mənfəət əldə etməsinə, hətta istehsal xərclərinin ödənilməsinə belə imkan vermir. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, qiymət mexanizminin təkmilləşdirilməsi məqsədlə minimum və maksimum qiymətlərin tətbiqi zəruridir. Bu qiymət səviyyələri xüsusilə böhranlı vəziyyətlərdə yaranan problemlərin aradan qaldırılmasına xidmət edir və həm istehsalçıların, həm də istehlakçıların sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasında mühüm rol oynayır (Amrahov, Mirzazadəh, Guliyeva, Gazanfarova, 2024).

Biznesin inkişafının stimullaşdırılması mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi kontekstində qiymət səviyyəsinin tənzimlənməsinə yönəlmiş tədbirlər istehsalçı və istehlakçı maraqlarının optimal şəkildə qorunmasına xidmət etməlidir. Bu baxımdan istehsalçıların çəkdiyi xərclərin müəyyən hissəsinə dövlət dəstəyinin göstərilməsi bazarda qiymətlərin optimallaşdırılması üçün əlverişli şərait yarada bilər. Məlumdur ki, istehsal xərcləri strukturunda maddi-texniki resurslar, elektrik enerjisi və digər istehsal amilləri mühüm xüsusi çəkiyə malikdir. Dövlət tərəfindən bu resursların əldə edilməsinə çəkilən xərclərin müəyyən hissəsinin kompensasiya edilməsi məhsul vahidinin istehsalçı üçün daha aşağı maya dəyəri ilə başa gəlməsinə şərait yaradır ki, bu da bazarda qiymətlərin sabitləşməsində əhəmiyyətli rol oynayır. Beləliklə, qiymətlərin tənzimlənməsi istiqamətində görülən tədbirlər əsasən iki formada həyata keçirilməlidir: bir tərəfdən əmtəə istehsalçıları üçün təminatlı və məqsədli qiymətlərin tətbiqi, digər tərəfdən isə istehsal xərclərinin müəyyən hissəsinin kompensasiya olunması yolu ilə qiymət səviyyəsinin sabitləşdirilməsi (Amrahov, 2014).

Əsas hissə

Biznesin inkişafının stimullaşdırılması mexanizminin təkmilləşdirilməsinə istiqamətlənmiş tədbirlər çərçivəsində subsidiyalaşdırma mühüm əhəmiyyətə malikdir. Dövlət büdcəsindən biznes subyektlərinə subsidiyaların verilməsi, ilk növbədə zərərlərin kompensasiya edilməsinə yönəlidir. Qeyd etmək lazımdır ki, büdcə subsidiyalarının verilməsi müsbət hal kimi qiymətləndirilməlidir. Eyni zamanda biznes qurumlarının büdcə hesabına subsidiyalaşdırılması bütövlükdə bu sahəyə dövlət yardımının göstərilməsi baxımından kifayət qədər uğurlu praktika hesab edilə bilər. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, bu sahədə müəyyən təkmilləşdirmə tədbirlərinin həyata keçirilməsinə ehtiyac vardır. Daha doğrusu, bu tədbirlər biznesin inkişafının iqtisadi mexanizminin müasir tələblərə uyğunlaşdırılmasında mühüm rol oynaya bilər (Mirzazadə, 2023).

Təbiidir ki, həyata keçirilən tədbirlər fəaliyyət göstərən biznes qurumlarının stimullaşdırılmasında motivasiya meyllərini artırır. Bu baxımdan subsidiyaların verilməsi prosesi çoxşaxəli və kompleks sistem kimi formalaşdırılmalıdır. Biznesin inkişafının stimullaşdırılması tədbirlərinin təkmilləşdirilməsi çərçivəsində sahənin investisiya cəlbədiciliyinin yüksəldilməsinə və investisiya proseslərinin gücləndirilməsinə yönəlmiş tədbirlərin həyata keçirilməsi mühüm əhəmiyyət daşıyır. Daha doğrusu, biznesin inkişafının iqtisadi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi dövlətin investisiya siyasəti ilə dəstəklənməlidir. Bu baxımdan dövlətin biznes subyektlərinin maraqları naminə, onların inkişafına yönəlmiş investisiya siyasətinin reallaşdırılması xüsusi əhəmiyyətə malikdir (Mirzazadə, 2022).

Biznesin inkişafının stimullaşdırılması mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər çərçivəsində dövlətin investisiya siyasəti, ilk növbədə sahənin investisiya cəlbədiciliyinin yüksəldilməsinə yönəlməlidir (Mirzazadə, Camalov, 2025). İntervestisiya cəlbədiciliyinin yüksəldilməsini şərtləndirən əsas amillərdən biri xüsusilə regionlarda sosial-iqtisadi şəraitin yaxşılaşdırılması, eləcə də xarici investorların fəaliyyət göstərməsi üçün hüquqi, iqtisadi və siyasi şəraitin qənaətbəxş olmasıdır. Xarici investorun regionda fəaliyyət göstərməsi və müəyyən müddət ərzində yaşaması üçün zəruri istehsal və sosial infrastrukturun mövcudluğu və müasir tələblərə cavab verməsi mühüm şərt hesab edilir (Amrakhov, Karimov, Karimova, 2022).

Bu məqsədlə regionlarda yol və nəqliyyat infrastrukturunun müasir tələblərə cavab verməsi, qaz, su və elektrik enerjisi təminatının yaxşılaşdırılması, rabitə və kommunikasiya xidmətlərinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, internet xidmətlərinin davamlılığının təmin edilməsi sosial infrastruktur baxımından mövcud tələblərin ödənilməsinə şərtləndirir. Bundan əlavə, regionlarda investisiya fəaliyyəti üçün hüquqi və iqtisadi şəraitin yaradılması da vacibdir. Belə ki, qoyulan investisiyaların hüquqi baxımdan qorunması, bazar infrastrukturlarının mövcudluğu və digər institusional amillər investisiya cəlbədiciliyini müəyyən edən əsas şərtlərdən biri kimi çıxış edir. Ümumilikdə investisiya cəlbədiciliyinin artırılması üçün sosial, iqtisadi və siyasi şəraitin yaxşılaşdırılması, güzəştli vergi rejiminin tətbiqi əsas amillər sırasındadır və bu, xarici investorların regionlarda layihələr hazırlamasını stimullaşdırır (Mirzazadə, 2025).

Biznes sferasında investisiya proseslərinin aktivləşdirilməsi və investisiya cəlbədiciliyinin yüksəldilməsi məqsədlə aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi vacib hesab edilir (Isakov, 2010):

- investisiya layihələrinin iştirakçılarının məsuliyyəti ilə bağlı müvafiq mexanizmlərin yaradılması;
- investor əmlakının girov qoyulması ilə bağlı risklərin sığortalanması və investorların mülkiyyətinə təminat verən regional investisiya sistemlərinin inkişaf etdirilməsi;
- investisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsində regional büdcələrin pay formasında iştirakı;
- investorlar üçün güzəştli vergi rejiminin tətbiqi;
- vergilərin ümumi səviyyəsinin azaldılmasına yönəlmiş inkişaf strategiyasının seçilməsi;
- investisiya qanunvericiliyinin davamlı olaraq təkmilləşdirilməsi;
- iri investisiya layihələrinin kreditləşdirilməsini təmin edən və investisiya resurslarının regionlar üzrə təmərküzləşməsinə imkan verən bank sisteminin təkmilləşdirilməsi (Ekimova, 2013);
- iqtisadiyyatın investisiyalaşdırılması ilə bağlı regionlararası proqramların hazırlanması və reallaşdırılması;
- bazar infrastrukturalarının inkişafının idarə edilməsi və yeni institusional formaların, o cümlədən kommersiya banklarının və kredit-investisiya şirkətlərinin yaradılması (Zubareva, Pilipenko, 2016);
- respublika və region səviyyəsində qiymətli kağızlar bazarının inkişaf etdirilməsi.

Biznesin investisiyalaşdırılması özünəməxsus prioritet istiqamətlər üzrə həyata keçirilməlidir. Bu prioritetlər istehsal olunan məhsulların daxili və xarici bazarlarda rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinə xidmət etməlidir. Bu məqsədlə biznes subyektlərinin texnoloji cəhətdən məhsuldar resurslarla təmin edilməsi, elmi-texniki tərəqqinin ən son nailiyyətlərinin istehsalata tətbiqinin stimullaşdırılması ön plana çəkilməlidir (Gazizov, 2014).

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, innovasiya yönümlü dəyişikliklərin həyata keçirilməsi və elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin istehsalda tətbiqi investisiya aktivliyinin yüksəldilməsinə, investisiya mühitinin yaxşılaşdırılmasına və regionların investisiya cəlbediciliyinin artmasına müsbət təsir göstərir. Bu məqsədlə elmi-tədqiqat işlərinin dövlət tərəfindən maliyyələşdirilməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi, alternativ maliyyə mənbələrinin cəlb edilməsi, ekoloji təmiz və resursqoruyucu texnologiyalara yönəlmiş tədqiqatların aparılması, elmi-texniki məhsullar bazarının formalaşdırılması və innovasiya məhsullarına tələbin stimullaşdırılması məqsədəuyğun hesab olunur (Dewanta, Sidiq, 2023; Yermekova et al., 2024).

Aparılan araşdırmalar onu göstərir ki, investisiya aktivliyinin artırılması və innovasiya yönümlü məhsul istehsalının genişləndirilməsi məqsədlə həm dövlət, həm də regional səviyyədə

qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi zəruridir. Bu sahədə normativ-hüquqi bazanın müasir beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması və icra mexanizmlərinin formalaşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir (Abbasova et al., 2025).

Nəticə

Biznesin inkişafının stimullaşdırılması mexanizminin təkmilləşdirilməsinə istiqamətlənmiş tədbirlər çərçivəsində istehsalın dövlət tərəfindən idarə edilməsinin əsas mexanizmlərinə investisiya mexanizmləri şamil edilir. Investisiya mexanizmi daxili və xarici investisiyaların cəlb edilməsinə istiqamətlənmiş məqsədyönlü fəaliyyəti özündə əks etdirir ki, bu da son nəticədə məhsul istehsalı sahələrinin genişləndirilməsinə və ərzaq bazarında yerli əmtəə istehsalçılarının xüsusi çəkisinin davamlı artımına əlverişli şərait yaradır (Mirzazada, 2025).

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, inkişaf etmiş ölkələrin praktikasında investisiyaların idarə edilməsinə yönəldilmiş tədbirlər daha məqsədyönlü xarakter daşıyır. Bu, ilk növbədə qoyulmuş vəsait nəticəsində əldə edilən mənfəətin maksimumlaşdırılmasına xidmət edir. Təbii ki, bütün bunlar investisiya layihələrinin genişləndirilməsinə, məhsul istehsalına çəkilən xərclərin azaldılmasına və istehsal potensialından səmərəli istifadə edilməsinə şərait yaradır (Ariabod, Moghaddasi, Zeraatkish, Mohammadi, 2019).

Biznesin inkişafının stimullaşdırılması mexanizminin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı xarici ölkələrdə kifayət qədər geniş təcrübə toplanmışdır. Fikrimizcə, bu təcrübədən iqtisadi sistemin tipindən və xarakterindən asılı olaraq istifadə edilməsi ölkəmizin strateji maraqları baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir (Mирзазаде, 2023). Təhlil göstərir ki, inkişaf etmiş ölkələr sırasında ABŞ-da biznes fəaliyyətinin inkişafına xüsusi diqqət yetirilir və bu diqqət daha çox biznes sferasının iqtisadi mexanizminin təkmilləşdirilməsinə yönəlmiş davamlı tədbirlərin həyata keçirilməsi ilə müşahidə olunur. ABŞ-da bu siyasətin prioritetlərinə aşağıdakılar daxildir (Amrahov, 2015):

- xarici ticarətin tənzimlənməsi;
- biznesin dəstəklənməsi;
- bazar infrastrukturalarının formalaşdırılması;
- ətraf mühitin mühafizəsi;
- əhalinin ekoloji cəhətdən təmiz məhsul istehlakı ilə təmin edilməsi;
- inteqrasiya siyasəti.

Ticarətin tənzimlənməsi siyasəti bir qayda olaraq xarici bazarlara çıxışın təmin edilməsi və daxili bazarlarda yerli istehsalın xüsusi çəkisinin artırılmasına yönəlmiş tədbirlərlə müşayiət olunur. Bundan əlavə, ixracın genişləndirilməsinə istiqamətlənmiş bazar strategiyası məhsulun maya dəyərinin azaldılmasına, satış bazarlarının genişləndirilməsinə və yerli istehsalçıların məhsul istehsal həcmünün artırılmasına xidmət edir. Bu prinsip əsasən bazarın genişləndirilməsi yolu ilə

həyata keçirilir və yeni ticarət razılaşmalarının bağlanması, habelə daxili aqrar və xarici ticarət siyasətinin optimal sintezi vasitəsilə reallaşdırılır (Mirzazadeh, Zeynalli, 2024).

Xarici ölkələrdə, o cümlədən ABŞ-da və Kanadada biznesin inkişafının stimullaşdırılması mexanizminin təkmilləşdirilməsinə yönəlmiş tədbirlər çərçivəsində istehsalın intensivləşdirilməsinə xüsusi diqqət yetirilir. Bu prosesdə dövlətin məqsədyönlü maliyyələşmə proqramları mühüm rol oynayır. Dövlət daha çox investisiya struktur proqramlarının həyata keçirilməsinə maliyyə vəsaiti ayırır ki, bu da infrastrukturun modernləşdirilməsinə, emal sənayesinə və ticarət sektoruna investisiyaların artırılmasına xidmət edir (Amrahov, Mirzazadeh, Taghiyev, Muradov, Hamidov, Karimova, 2023).

Ətraf mühitin qorunmasına yönəlmiş tədbirlər də biznesin inkişafı ilə paralel şəkildə həyata keçirilir. Bu zaman ətraf mühitin mühafizəsi üzrə kompleks tədbirlər reallaşdırılır və əmtəə istehsalçılarının ekoloji cəhətdən təmiz məhsul istehsalına üstünlük verməsini təşviq edən maliyyələşmə proqramları tətbiq edilir. Bütün bunlar nəticə etibarilə ekoloji təmiz məhsulların istehlakının artmasına və əhalinin yaşayış səviyyəsinin yüksəldilməsinə xidmət edir.

Ekoloji cəhətdən təmiz məhsul istehsalı məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsinə və istehsal prosesində zərərli kimyəvi vasitələrdən istifadənin azaldılmasına şərait yaradır. Bu baxımdan əmtəə istehsalçılara ekoloji təmiz məhsul istehsalı üzrə büdcə dəstəyinin artırılması və kompleks maliyyələşmə proqramlarının həyata keçirilməsi vacibdir. ABŞ-da, Kanadada və Avropa Birliyi ölkələrində bu məqsədlə federal və regional proqramlar tətbiq olunur və onların əsas məqsədi ətraf mühitin qorunması və əhalinin ekoloji cəhətdən təmiz məhsullarla təmin edilməsidir (Amrahov, Rahimli, Mirzazadeh, Ibrahimli, Valizadeh, 2023).

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, biznesin inkişafının stimullaşdırılması mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi çərçivəsində güzəştli kreditlərin verilməsi də mühüm əhəmiyyətə malikdir. İnkişaf etmiş ölkələrdə bu tədbirlər əsasən iki istiqamətdə həyata keçirilir. Birinci istiqamət dövlət tərəfindən ixtisaslaşmış kredit təşkilatlarının yaradılması və onların vasitəsilə əmtəə istehsalçılara güzəştli kreditlərin verilməsidir. İkinci istiqamət isə kredit kooperativlərinin yaradılmasına iqtisadi və təşkilati dəstəyin göstərilməsi ilə xarakterizə olunur. Dövlət bu kredit qurumlarının nizamnamə kapitalının formalaşdırılmasında və kredit faizləri ilə bazar faizləri arasındakı fərqi kompensasiyasında mühüm rol oynayır (Amrahov, Narimanov, Hajiyeva, Mirzazadeh, Ismayilova, Osmanova, 2025).

Bundan əlavə, dövlət tərəfindən kredit birliklərinin və kredit ittifaqlarının yaradılması təşviq edilir və inkişaf etmiş ölkələrdə bu mexanizmlər kredit resurslarına olan tələbatın təxminən 50–60%-nin ödənilməsinə təmin edir. Dövlət tərəfindən bu qurumların güzəştli şərtlərlə və ilkin nizamnamə kapitalının büdcə hesabına ödənilməsi ilə yaradılması əmtəə istehsalçılarının kapital resurslarına çıxışını asanlaşdırır. Bu fəaliyyət kommersiya xarakteri daşımır və əsasən kənd təsərrüfatı istehsalçılarının mövsümi xərclərinin maliyyələşdirilməsinə yönəlir (Amrahov, 2022).

Biznesin inkişafının stimullaşdırılması mexanizminin təkmilləşdirilməsi tədbirlərinin kompleks və çoxşaxəli xarakter daşması vacibdir. Bu çərçivədə əmtəə istehsalçılarının xarici rəqabətin mənfə

təsirlərindən iqtisadi vasitələrlə qorunması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dünya təcrübəsində bu mexanizmin əsas elementlərindən biri gömrük rüsumlarıdır. Daxili bazarın qorunması məqsədilə gömrük mexanizminin təkmilləşdirilməsi, mövsümi gömrük rüsumlarının tətbiqi, antidempinq tədbirlərinin həyata keçirilməsi və zəruri hallarda idxal-ixrac prosesinin tənzimlənməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Təhlil göstərir ki, tarif və qeyri-tarif tənzimləmə daxili bazarın müdafiəsinə və yerli istehsalçıların bazar payının artırılmasına xidmət edir (Mirzəzadə, 2025).

Gömrük rüsumlarının təkmilləşdirilməsi əsasən mövsümi xarakter daşıyır və bu, daxili bazarda qiymətlərin sabitləşməsinə şərait yaradır. Bununla belə, bu rüsumlar daimi xarakter daşımır və xarici məhsulların ölkəyə girişini tam məhdudlaşdırmır (Vodyasov, 2016).

Biznesin inkişafının stimullaşdırılması mexanizminin təkmilləşdirilməsi çərçivəsində xarici partnyorlarla inteqrasiya və kooperasiya münasibətlərinin təşviqi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dövlətin bu prosesdə aktiv iştirakı vacibdir. Avropa Birliyi ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, dövlətlərarası razılaşmalar elmi-texniki və iqtisadi əməkdaşlığın genişlənməsinə, yerli istehsalçıların xarici firmalarla əlaqələrinin möhkəmlənməsinə şərait yaradır. Bu əməkdaşlıq mütərəqqi texnologiyaların tətbiqinə, innovasiyalı və ekoloji cəhətdən təmiz məhsul istehsalının artırılmasına imkan verir. Xarici firmaların beynəlxalq bazarlardakı təcrübəsindən yerli istehsalçıların istifadə etməsi ölkənin dünya bazarına səmərəli inteqrasiyası baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır (Mirzəzadə, 2023).

Biznesin inkişafının stimullaşdırılması mexanizminin təkmilləşdirilməsi məhsul ixracının genişləndirilməsi ilə də birbaşa əlaqəlidir. Dövlətin iqtisadi siyasəti çərçivəsində ixrac potensialının aktivləşdirilməsi və ondan səmərəli istifadə yerli məhsulların xarici bazarlara çıxış imkanlarını genişləndirir. Bu baxımdan istehsalçıların xarici bazarlara çıxış imkanlarının artırılması, təşkilati və institusional mexanizmlərin təkmilləşdirilməsi, beynəlxalq marketinq şəbəkələrinin yaradılması və kooperasiya münasibətlərinə institusional dəstəyin verilməsi mühüm şərtlərdən biri hesab olunur.

Ədəbiyyat siyahısı

Abbasova, B., Hasanova, M., Guliyeva, G., Huseynov, A., & Mirzazadeh, N. (2025). Assessment of risk management systems in enterprises. *Porta Universorum*, 1(10), 70–78.

Amrahov, V. T. (2014). Improvement of the economic mechanism of the structural policy of the state in the agricultural market. *Theoretical & Applied Science*, 11(10, Special Issue), 471–476.

Amrahov, V. T. (2015). The institutional aspects of the formation of agricultural market. *Theoretical & Applied Science*, 10(30), 72–74.

Amrahov, V., Mahmudov, E., Aliyev, S., & Hajiyeva, S. (2022). Econometric analysis and assessment of factors affecting the efficiency of agricultural production. *Scientific Papers Series: Management, Economic Engineering in Agriculture and Rural Development*, 22(3), 23–34.

- Amrahov, V. T., Mirzazadeh, N. G., Guliyeva, K. N., & Gazanfarova, J. V. (2024). Economic effectiveness and forecasting of scientific activity in Azerbaijan. *International Journal of Religion*, 5(7), 422–430.
- Amrahov, V. T., Mirzazadeh, N. G., Taghiyev, M. Z., Muradov, R. J., Hamidov, A. V., & Karimova, M. H. (2023). Modeling and forecasting of production in agriculture. *Journal of Law and Sustainable Development*, 11(7).
- Amrahov, V., Narimanov, N., Hajiyeva, S., Mirzazadeh, N., Ismayilova, T., & Osmanova, G. (2025). Development of effective financial strategies for long-term economic viability. *International Journal of Accounting and Economics Studies*, 12(SI-2), 1–9.
- Amrahov, V., Rahimli, F., Mirzazadeh, N., Ibrahimli, G., & Valizadeh, H. (2023). Satisfying the consumer demand for agricultural products: Possibilities and prediction. *Scientific Horizons*, 26(7), 160–170.
- Amrakhov, V. T. (2022). Risk assessment in agrarian entrepreneurship. *Mitteilungen Klosterneuburg*, 72(6), 99–107.
- Amrakhov, V. T., & Karimova, M. H. (2022). Development opportunities of material and technical resource potential in the agricultural sector. *European Journal of Economics and Management Sciences*, (1), 62–68.
- Ariabod, A., Moghaddasi, R., Zeraatkish, Y., & Mohammadi Nejad, A. (2019). Governance and agricultural growth: Evidence from selected developing countries. *Economic Journal of Emerging Markets*, 11(1), 73–80.
- Dewanta, A. S., & Sidiq, S. (2023). Intensity of the creative economy agency and partnership in empowering micro and small enterprises. *Economic Journal of Emerging Markets*, 15(1), 56–71.
- Ekimova, K. V. (2013). *Finance of organizations (enterprises)*. INFRA-M.
- Gazizov, R. M. (2014). Foreign experience in the development of rural areas. *Young Scientist*, (2), 416–418.
- Isakov, D. A. (2010). *Risk management for the development of municipal economic systems*. MAKS Press.
- Ismayilov, K. N. (2019). The impact of structural changes in agriculture on risk reduction. *Economics and Entrepreneurship*, (1), 456–459.
- Mirzazada, N. (2023). Tarım ürünlerine yönelik tüketici talebi ve onu etkileyen faktörler. *BENĞİ Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi*, 2023(1), 173–185.

- Mirzazada, N. (2025). The state of organization of the management system and its characteristics. *Global Spectrum of Research and Humanities*, 2(4), 107–113.
- Mirzazada, N. (2025). Stages of planning and forecasting in the management system. *Porta Universorum*, 1(10), 110–123.
- Mirzazada, N., & Camalov, T. (2025). Mechanism for regulating business relations. *Porta Universorum*, 1(8), 26–36.
- Mirzazadeh, N. (2022). Направления повышения занятости в аграрной отрасли. *Scientific Collection "InterConf"*, (135), 23–27.
- Mirzazadeh, N. (2023). Формирование стратегических планов развития бизнеса. In *Proceedings of the III International Forum "Dialogue of Young Scientists: Science Talks"* (Vol. 2, pp. 84–86).
- Mirzazadeh, N. (2023). Экспортный потенциал аграрной отрасли Азербайджана: Возможности и приоритеты. *Vestnik Vyatskogo GATU*, 15(1), 1–11.
- Mirzazadeh, N. (2025). Biznes subyektlərində menecment strategiyasının formalaşmasının və inkişafının elmi-nəzəri əsasları. *Journal of Economics*, 2(5), 7–20.
- Mirzazadeh, N., & Zeynalli, M. (2024). Improvement of information provision of small business in the agricultural sphere. *Journal of Economics*, 1(1), 23–27.
- Vodyasov, P. V. (2016). Assessing the physical availability of food for the population of the region (the case of the Altai Territory). *Economics and Entrepreneurship*, 4-2(69-2), 227–230.
- Yermekova, Z., Romanenko, S., Zhanibekova, G., Aitzhanova, B., & Apakhayev, N. (2024). Integration of digital technologies to improve the efficiency of small and medium-sized agricultural enterprises. *Scientific Horizons*, 27(12), 142–152.
- Zubareva, Y. V., & Pilipenko, L. M. (2016). Problems of running agribusiness and directions for their solution. *Fundamental Research*, (12-4), 858–862.

Received: 05.12.2025

Revised: 15.12.2025

Accepted: 25.12.2025

Published: 29.12.2025

Editorial Team

Editor-in-Chief:

- Ilhama Mammadova, Head of the Department of English Language and Translation, PhD in Philology, Associate Professor, Nakhchivan State University

Deputy Editors-in-Chief:

- Hasan Alisoy, Lecturer and Senior Teacher at Nakhchivan State University
- Leyla Safarova, PhD in Philology, Azerbaijan State Pedagogical University, Foreign Languages Center, Deputy Director

Executive Secretary:

- Gerda Urbaite, EuroGlobal Journal of Linguistics and Language Education

Editorial Board

- Dianala M. Bernard, Doctor of Education - Educational Leadership and Curriculum & Instruction, Faculty at University of the People, Pasadena, United States
- Ulfat Zakir oglu Ibrahim, PhD in Philology, Associate Professor, Head of the Department of Phonetics and Grammar of the French Language at ADU
- Nuray Aliyeva Yadigar qizi, Head of the Linguistics Department of the Institute of Art, Language, and Literature at the Nakhchivan Branch of the Azerbaijan National Academy of Sciences (AMEA), Doctor of Philological Sciences, Associate Professor
- Maria Anna Formisano, PhD in Language Sciences, Society, Politics, and Education, Professor of Special Education and Pedagogy, University of Salerno, Italy
- Shirmammad Qulubayli Qudrat oglu, PhD in Philology, Associate Professor, Nakhchivan State University
- Ceyran Quliyeva Manaf qizi, PhD in Philology, Associate Professor, Nakhchivan State University

- Amir Karimi, PhD in History Education, Research Lecturer in History Education with a focus on gamification, VR, AR, and Metaverse in education, Farhangian University, Alborz campus, Iran
- Shirmammad Qulubayli Qudrat oglu, PhD in Philology, Associate Professor, Nakhchivan State University
- Elnaz Aliyeva Ali qizi, PhD in Philology, Associate Professor, Nakhchivan State University
- Rashad Seyidov, Assistant Professor, Erzurum Atatürk University Faculty of Theology, Arabic Language
- Cavid Babayev Sabir oglu, PhD in Philology, Senior Lecturer, Nakhchivan State University
- Yasin Babazade Israfil oglu, PhD in Philology, Nakhchivan State University
- Leyla Zeynalova Kazim qizi, PhD in Philology, Senior Lecturer, Nakhchivan State University
- Mahsati Asgarova Qasim qizi, PhD in Philology, Associate Professor, Nakhchivan State University
- Turkan Ismayilli Mehrac qizi, PhD in Philology, Head of Department, Nakhchivan State University
- Tehrana Khudaverdiyeva, PhD in Philology, Nakhchivan State University
- Aydin Aliyev Arif oghlu, PhD in Pedagogy
- Elchin Mirzayev Elshad oghlu, Nakhchivan State University Faculty of Foreign Languages
- Zarifa Sadig, Nakhchivan State University Faculty of Foreign Languages
- Kovser Abbasova, Nakhchivan State University Faculty of Foreign Languages
- Ilaha Ashrafova, Nakhchivan State University Faculty of Foreign Languages
- Alaviyya Nuri, Nakhchivan State University Faculty of Foreign Languages
- Daniel Effiong Umoh, Department of Foreign Languages, University of Uyo, Nigeria
- Olatunji Saheed: Federal College of Education (Special), PMB 1089, Oyo, Oyo State, Nigeria.
- Sadikhova Sayyara: Nakhchivan State University, Doctor of Philosophy in Art-Criticism

■ The Global Spectrum of Research and Humanities (GSRH)

ISSN-L: 3007-9136

A Quarterly Peer-Reviewed Open-Access Journal

📍 *Published in Azerbaijan | Accessible Worldwide*

✉ Contact: editor@gsrh.net ☎ +994 51 357 2307

■ About the Journal

The Global Spectrum of Research and Humanities (GSRH) is an international, peer-reviewed, open-access academic journal based in Azerbaijan. GSRH aims to foster interdisciplinary dialogue and disseminate cutting-edge research in the humanities and social sciences. By embracing **Azerbaijani, English, Russian, and Turkish** as languages of publication, the journal ensures inclusive and diverse academic communication.

■ Vision & Mission

GSRH is dedicated to:

- ◆ Promoting interdisciplinary collaboration in the humanities and social sciences
  - ◆ Encouraging multilingual global academic exchange
  - ◆ Ensuring free and open access to quality research
  - ◆ Upholding rigorous peer-review and editorial integrity
-

■ Key Information

- **Publication Frequency:** Quarterly (Four issues per year)
  - **Article Languages:** Azerbaijani, English, Russian, Turkish
  - **Format:** A4 (digital and print)
  - **Access:** Free, open-access model
  - **Archiving:** Indexed in **LOCKSS** and **CLOCKSS** for long-term preservation
-

■ Focus and Scope

GSRH publishes original research and theoretical articles in:

- Literature, Linguistics, Cultural Studies
- Sociology, Psychology, Anthropology
- History, Philosophy, Political Science
- Education, Ethics, Media Studies

Submissions are peer-reviewed through a **double-blind** process to ensure academic excellence, innovation, and relevance.

■ Author Responsibilities & Copyright

Authors certify that their submissions are original and comply with all copyright laws. By submitting, authors grant GSRH the right to publish and distribute their work under open-access principles.

Editorial Team

Editor-in-Chief

- ◆ *Hasan Alisoy*

Lecturer, Senior Teacher, Nakhchivan State University

Deputy Editors-in-Chief

- ◆ *Ilhama Mammadova*, PhD in Philology, Associate Professor

Head of English Language and Translation, Nakhchivan State University

- ◆ *Leyla Safarova*, PhD in Philology

Deputy Director, Foreign Languages Center, Azerbaijan State Pedagogical University

Executive Secretary

- ◆ *Gerda Urbaite*

EuroGlobal Journal of Linguistics and Language Education

Contact & Address

 Email: editor@gsrh.net

 Phone: +994 51 357 2307

 Address: Aline Mah., Bina 5, Ev 15, Nakhchivan, Azerbaijan